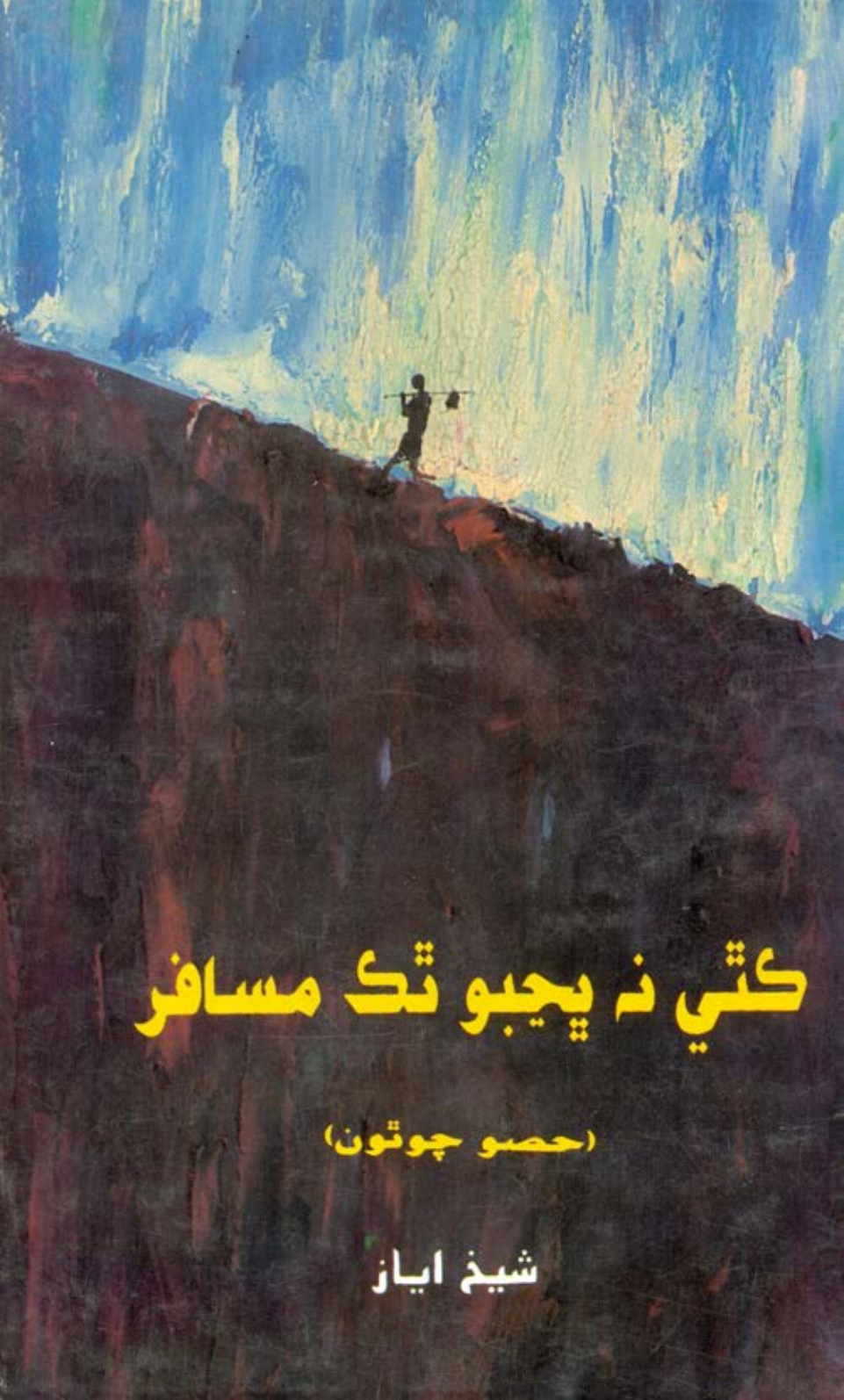

ڪٿي نہ پهچبو ٿڪ مسافر

(حصو چوٿون)

شيخ اياز

ڪٿي نہ پڄبو ٿڪ مسافر

(آتم ڪهاڻي)

[حصو چوٿون]

شيخ اياز

سنڌي ادبي بورڊ ⁂ شيخ اياز فائونڊيشن

حيدرآباد، سنڌ حيدرآباد، سنڌ

[ليکڪ جا حق ۽ واسطا محفوظ]

چاپو: پهريون
سال: آگسٽ ١٩٩٨ع
تعداد: هڪ هزار
صفحا: ٢٤٨
ٽائيٽل ڊزائين: اويس
ڇپيندڙ: سڪندر علي شاهه، مئنيجر،
سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو.

ڪچو جلد قيمت: 100-00 روپيا
پڪو جلد قيمت: 125-00 روپيا

هيءُ ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ جي اعزازي سيڪريٽريءَ، مسٽر غلام رباني آگري، بورڊ جي پريس مان ڇپائي پڌرو ڪيو.

پيش لفظ

شيخ اياز جي آتم ڪهاڻيءَ جا ٽي جلد سندس حياتيءَ ۾ ڇپجي ويا هئا. هي چوٿون جلد رهيل هو، جيڪو، هاڻي سنڌي ادبي بورڊ ۽ شيخ اياز فائونڊيشن گڏجي شايع ڪري رهيا آهن.

اياز جي وفات کان پوءِ، سنت، سندس ياد ۾، جيڪي اهم جلسا ٿيا، تن ۾ هڪ سيد شاهه محمد شاهه، سنڌ سرڪار جي تڏهوڪي مشير ۽ سندس ٻن ساٿين مدد علي سنڌيءَ ۽ قمر راڄپر جي ڪوشش سان پٽ شاهه ۾ ٿيو. جلسي ۾ سنڌ جا برڪ اديب ۽ شاعر وڏي تعداد ۾ شريڪ ٿيا. مکيه مهمانن ۾، گورنر سنڌ ليفٽيننٽ جنرل (رٽائرڊ) معين الدين حيدر، تڏهوڪو چيف منسٽر سنڌ، لياقت علي خان جتوئي ۽ سيد مشاهد حسين، وفاقي وزير اطلاعات شامل هئا. انهيءَ موقعي تي، چيف منسٽر سنڌ، پاڻ فائونڊيشن کي ڏهه لک روپيا گرانٽ ڏيڻ جو اعلان ڪيو ۽ چيو ته شيخ اياز جي تربت جي تعمير جو ڪم به سنڌ سرڪار ڪرائي ڏيندي. فائونڊيشن طرفان وري وري يادگيري ڏيارڻ، خط ۽ تارون موڪلڻ ڪانپوءِ به، اُهي ٻئي واعدا اڃا وفا نه ٿيا آهن. اميد آهي ته سنڌ سرڪار مهرباني ڪري، هاڻي ان ڪم جو جلد اُڪلاءُ ڪندي. البت، سيد مشاهد حسين صاحب، پنهنجي اعلان موجب، هڪ لک روپين جي امداد فائونڊيشن کي بروقت موڪلي ڏني.

سنڌ جي گورنر به انهيءَ ئي جلسي ۾ اعلان ڪيو هو ته شيخ اياز جو هڪ ڪتاب گورنر هائوس طرفان شايع ڪيو ويندو. ان سلسلي

۾، مون سائن ملاقات ڪئي ۽ چيئرمن، محترم محمد ابراهيم جويي جي مشوري موجب، اياز جي آتم ڪهاڻيءَ جو هيءُ چوٿون جلد، گورنرهائوس طرفان شايع ڪرڻ جي تجويز ڏني. موصوف، اسان جو مشورو قبول ڪيو ۽ ڪتاب جي اشاعت لاءِ فائونڊيشن کي اڌ لک روپين جي رقم موڪلي ڏني. ان ريت، هي ڪتاب ڇپجي ويو. اسان انهيءَ امداد لاءِ گورنر سنڌ جا تهدل شڪرگذار آهيون.

اميد آهي تہ هي ڪتاب، سنڌي ادب ۾ خاطرخواه اضافو ثابت ٿيندو، ۽ سنڌي پڙهندڙن جي خاص دلچسپيءَ جو باعث ٿيندو، ڇو تہ ان جي اشاعت سان هاڻي اياز جي آتم ڪهاڻي مڪمل صورت ۾ سندن مطالعي هيٺ ايندي.

حيدرآباد، غلام رباني آگرو

۱۴- آگسٽ ۱۹۹۸ع

ڪٿي نہ پڄبو ٿڪ مسافر

(ڀاڳو چوٿون)

ڪٿي نہ پڇبو ٿڪ مسافر

زندگي ڪيئن نہ شهابَ ثاقبَ وانگر تيزيءَ سان تاريڪيءَ ۾ گم ٿي وڃي ٿي! گذريل وقت جي باري ۾ شيڪسپيئر ڪهڙو نہ چڱو چيو آهي.

"O, call back yesterday, bid time to return!"

(او، ڪالهہ کي پُڻ تي موٽاءِ! وقت کي چَئہ تہ موٽي اچي!)

تازو مون هَئري ڪالنس ۽ ڊامنيڪ لاپيئريءَ جا ڪتابَ "مائونٽ بئٽن ۽ تقسيم هند" ۽ "مائونٽ بئٽن ۽ آزاد هند" ورتا، جن ۾ لارڊ مائونٽ بئٽن سان سندن طويل انٽرويو آهن. اُنهيءَ ساڳئي جوڙي "اڌ رات جو آزادي" ڪتاب بہ لکيو هو، جنهن ۾ هُنن جو پهريون جملو هو: "جواهر لال نهروءَ ٻارهين وڳي رات جو ريڊيو تي اعلان ڪيو: هڪ نئون ڏينهن شروع ٿيو آهي ۽ هڪ دؤر ختم ٿيو؛ هڪ قوم جي روح کي، جنهن کي ڪافي وقت لاءِ دٻائي رکيو ويو هو، پنهنجي اظهار جو موقعو مليو."

مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب، "مائونٽ بئٽن ۽ تقسيمِ هند"، ۾ هڪ سوالُ جوابُ هيٺينءَ ريت بہ آهي:

سوال:- سيني کان اهم واقعو، جنهن تنهنجي تقدير جي نشاندهي ڪئي، شايد دربار هال ۾ وائيسراءِ هائوس ۾ اُهو جشن هو، جو ۲۴- مارچ ۱۹۴۷ع تي ٿيو، جڏهن توکي ۽ ايڊونا کي وائيسراءِ ۽ وائيسرين مقرر ڪيو ويو- اُن ڪنڊ جو جتي انسان ذات جو پنجون حصو

رهندو هو. تون اُن يادگار ڏينهن جا ڪجهہ واقعا ٻُڌائي سگهندين؟"

جواب:- هائو، مون کي اُن جو هر پلُ ياد آهي. ڇا نہ جشن هو! اُتي جو بہ موجود هو، اهميت وارو هو. سڀ شهزادا، سڀ رهنما، سڀ سفارتڪار-، جشن ڏسي، اکين کي اعتبار نہ ٿي آيو. سؤ سؤ ماڻهن جا ٿي جٿا، Guards of honour طور، ٻاهر آندا ويا. اهڙا جٿا هزارن هنڌن تي هندستان ۾ ڪڍيا ويا. گهوڙي سوار، شاهي توب خانو ۽ ٻيو توب خانو، جنهن سان ٻئنڊ باجا ساڻ هئا، ساري رستي تي خاصہ بردار محافظن جي قطارَ، هالَ جي توڙ تائين محافظَ نفريءَ وارا، ۽ توتارن جا وڏا واڄٽ! جشن سان اندر آياسين. اُنهيءَ وڏي جلوس جي آخر ۾ اسين هئاسين.

مون هر شيءِ پاتي، پنهنجي اڇي ۽ پوري لباس جيتري وردي، نشان عزت، تمغا ۽ ٻي هر شيءِ موجود هئي. هڪ رات اڳ، مون کي ويول، وائيسراءِ جي ورثي وارا هيرا ڏنا، جو مون ڳچيءَ ۾ پاتا. واقعي واري ڏينهن، مون هڪ اعليٰ فوجي تمغو بہ پاتو. تنهن کان پوءِ مون 'ستارهءِ هند'. پاتو ۽ اُن کان پوءِ وڪٽوريا جو نشانِ عزت پاتو. اهي چار شيون هيون، جي مون کي اُن ڏينهن پائڻيون هيون. ۽ مون ٻيا نشانَ عزت جا پاتا. عهدي ۾ مان ريئر اَئڊ مرَل (امير البحر) هوس.

منهنجي زال 'شام جو لباس' پاتو، جنهن ۾ ڇَتُ بہ هو ۽ ٻيا 'عزتَ جا نشانَ بہ لڳل هئا. ايڊونا ايتري دلڪش هئي، جو هرڪنهن جا پير ڪڍي وڌائين: هن ڇاتو ٿي تہ لباس ڪيئن پائجي. اُن وقت هن وٽ ڪمانڊر خاتونءَ (Dame Commander) جو نشان هو- جنهن ۾ سينٽ جان جي نشانِ عزت تي عظيم الشان صليب اُڪريل هئي. اُن کان علاوه هُن ڪي هندَ جو تاج هو! اها ڳالهہ عورتن لاءِ هر ڳالهہ کان مٿي آهي، ۽ هن کي وڪٽوريا جو نشانِ عزت وارو ستارو بہ هو. هوءَ اُن وقت پنجيتاليهہ ورهين جي هئي ۽ مان ڇائيتاليهہ ورهين جو هوس. هن

ڪي بهترين شبيهہ هئي ۽ هوءَ نهايت دلڪش ٿي لڳي. درحقيقت هر ڪنهن ڪي اِنهيءَ طرح زره بڪتر (Panoply) سان ڍڪجي وڃڻو هو يا نہ، اُهو خدائي ڄاڻي. ويهہ ماڻهو منهنجي اسٽاف جا بہ پوريءَ ڊريس ۾ هئا! سو اهو هڪ اَملهہ پل هو، بلڪ ساري ڳالهہ بي مثل هئي.

مون اِنهيءَ سڄي ڦَٽَ جو تَتُ اُن وقت انگريزي اخبارن ۾ پڙهيو هو. پوري هندستان ۾ هڪ بہ سياسي ليڊر ڪونہ هو، جو انگريزن جي غلاميءَ مان آزاديءَ ڪان پوءِ اهڙي ڪنهن 'اعزاز' جو اهل هجي ها! اُهي اعزازَ ۽ اُنهن جو اُهو ڏيکاءُ ڪيڏيءَ نہ ذلت جا نشانَ هئا!

'الوداع هندستان! ائين ٿو لڳي تہ تنهنجي آزاديءَ لاءِ جدوجهد هڪ حماقت هئي. جي پڳت سنگهہ، چندر شيکر "آزاد" ۽ ٻين محبِ وطن سرويچن کي اهو معلوم هجي ها تہ آزاديءَ جي تياريءَ جو جشن ائين بہ ملهائبو، تہ هو اهڙا ڪم نہ ڪن ها، جو هُو ڦاهي چڙهن ها! نہ اُنهن ديس دروهين جا هڏا جي جلاوطن ڪيا ويا ها، انڊمان ۽ نڪوبار ۾ سج جي تپت ۾ سڙي ۽ برسات جي وسڪاري ۾ ڀڄي ڀور ٿين ها. نہ ئي مان اهڙي قومي شاعري ڪيان ها، جو چوويهہ ڪلاڪ سي.آءِ.ڊيءَ جي اک ۾ رهان ها! هوڏانهن ماڻهو ٻوٽيون ٿي رهيا ها، لُٽ مار ۽ عصمت دَريون ٿي رهيون هيون، ۽ هيڏانهن هيءَ دربار، ۽ اُن ۾ هڪ انگريز جي تاج شاهيءَ جو اَندَبَر سان جشن ٿي رهيو هو! الوداع نهرو، ايم.اين.راءِ چوائيءَ، انڪٽَرَ (يا انڪروبئٽَ)* الوداع! ديس کي ايڊونا جي عشق تي وارينڊزَ، ٽالستاءِ جي ناول ٽارس بُلبا جا ڪردارَ! توئي سنڌي هندن کي ڀٽڪائي ماريو، ۽ سنڌَ پرڏيش لاءِ اُنهن کي ڀارت جي ڌرتيءَ جو ٽڪرو نہ ڏنو. الوداع! مان چوندو هوس تہ آرٽسٽ جي وابستگي سونهن ۽ سچ سان هئي. پر ڪلهوڪو سچ اڄوڪو اَسچ آهي ۽ اَڄوڪو اَسچ سياڻي جو سچ آهي. ساڳيءَ طرح

* بازيگرُ Aerobat

ڪلموڪي بُرائي اجوڪي چڱائي آهي ۽ اجوڪي چڱائي سپاٽي جي بُرائي ٿي سگهي ٿي. آرٽ جي وابستگي فقط سونهن ۽ اُن جي تخليق سان آهي. مان پنهنجيءَ گوشہ نشينيءَ ۾ موٽي ٿو وڃان.'

جڏهن مهاجر ڪراچيءَ ۾ سيلاب وانگر آيا ۽ 'اندرينءَ سنڌ' ۾ بہ پهتا، تڏهن مون اُردو شاعريءَ جي حوالي سان اُنهن ۾ پنهنجا هم سُخن ڳولي لڌا. منهنجا اڪثر معاصر سنڌي اديب لڏي ويا هئا. مون کي اُردو زبان ۽ ثقافت سان اُنسيت ايتري هئي، جا ڪنهن مهاجر شاعر ۽ اديب کي بہ ورلي هئي. هڪ پيري مان پنهنجي غم غلط ڪرڻ لاءِ مرينا هوٽل جي بار ۾ وينو هوس. اُتي منهنجي اشرف ۽ "ساحل" بالگراميءَ سان واقفيت ٿي. بار ۾ فقط هڪ ميز خالي هئي جتي مان وينو هوس. هو ٻئي بہ ڪرسيون ڇڪي، ميز تي اچي وينا. ڳالهيون ڪندي، اسان کي هڪٻئي جي اُردو ادب ۾ گهري دلچسپيءَ جو پتو پيو. اشرف اسرارالحق "مجاز" جو دوست، ۽ "جوش" مليح آباديءَ ۽ "فراق" گورک پوريءَ جو واقف هو. پوءِ تہ سندن صحبت ۾ اُردو شاعري مون تي مينهن وانگر آئي. اُن دؤر ۾ مون "بوئے گل نالۂ دل" ۽ "ڪفِ گلفروش" ڪتابن ۾ شامل نظم لکيا، جي ٻڌي اشرف کي يقين ٿي ويو تہ سنڌ ۾ واحد شخص آهيان جنهن کي اُردو شعر تي ايتريقدر عبور آهي، جيترو ڪنهن بہ مهاجر شاعر کي آهي. هن جي اصرار تي پوءِ مان انجمن ترقي پسند مصنفين جو ميمبر ٿيس، ۽ اڳتي هلي مون کي اُن جو وائيس پريزيڊنٽ چونڊيائون. مون "حلقۂ احباب ذوق" ۾ بہ ڪيئي اردو نظم پڙهيا، جي اُتي پسند ڪيا ويا. "ڪفِ گلفروش" جو مسودو، جو پوءِ مون ڪان هيٺ مٿي ٿي ويو هو، سو هاڻي اُن جو هڪ حصو موٽي مون کي لڌو بہ آهي.

منهنجا هندو اديب دوست سرحد پار ڪري هليا ويا. مان اُنهن کي منهوڙي تي پاڻيءَ جي جهاز تي چڙڻ بہ ويندو هوس، ۽ ڇوليين مان

ايندڙ ڦينگين سان منهنجين اکين جا ڳوڙها ملي، منهنجي تارن ۽ تُنرن کي لوٽيائو ڪري ڇڏيندا هئا.

جڏهن مون اشرف کي پنهنجي آزاد نظم جو هيٺيون حصو "نالئ گل بوئے دل" مان ٻڌايو، تہ اشرف وڻجي ويو:

يہ دنيا يہ آماج گاہِ تمنا
کہاں جارہی ہے
يہ رقاصۂ روز و شب، نوکِ خنجر پہ يوں ناچتی جارہی ہے
کہ جيسے اُسے يہ يقيں ہوگيا ہے
کہ اب پاؤں چلھنی نہ ہونگے
يہ انساں کہ صيادِ روزِ ازل ہے
يہ تيار کرتا ہے ہر روز ايسے انوکھے قفس کو
جسے توڙ ديتا ہے پر پھڙ پھڙا کر
کوئی طائرِ نيم بسمل.
نہ جانے مجھے کيوں يقيں ہوگيا ہے
کہ انسان خود ايک صيدِ زبوں ہے

(هيءَ دنيا- هي تمنا جو آماج گاهہ-*
ڪيڏانهن وڃي رهي آهي؟
هيءَ ڏينهن رات جي نچڻي، خنجر جي
نوڪ تي، ائين نچندي وڃي رهي آهي،
جڻ اُن کي پڪ ٿي وئي آهي
تہ هن پيري هن جا پير ڇلجي نہ پوندا.
هي ماڻهو، جو آدجڳاد کان ماري آهي،
اُهو هر روز اهڙي انوکي پڃري کي
تيار ڪري ٿو

* "آماج گاهہ" چوندا آهن اُنهيءَ نشان کي، جنهن تي تير چٽيو ويندو آهي.

جنهن کي ڪوئي اڏ-گهايل پکي پنهنجا
پر ڦڙڪائي، ٽوڙي ٽو وجهي.
الاجي مون کي اها پڪ ڇو ٿي وئي آهي
تہ ماڻهو پاڻ بہ هڪ شڪارُ آهي
جو مري مٽي ٿي وڃي ٿو.)

شعر پڙهندي، انين لڳو ٿي تہ ڪنهن گهري دُک ۾ غرقاب ٿي، مان اُپري آيو آهيان، ۽ مون جڏهن دنيا ڏانهن ٿي ڏٺو تڏهن ڄڻ منهنجن اکين ۾ ڳوڙهن جهڙو لوٽيانو پاڻي پريلُ هو.

اشرف مون کي چيو تہ توکي تشبيهہ ۽ استعاري تي بي پناهہ قدرت آهي ۽ تون پنهنجي همعصر اُردو شاعرن کي ڪجهہ وقت ۾ پُٺ تي ڇڏي ويندين.

هن هڪ ٻئي آزاد نظم جي فرمايش ڪئي، تہ مون هن کي ٻڌايو:

اُلجهنے لگیں مشعلیں آندھیوں سے
سلجھنے لگے کاکلِ شب رفیقو.....

(مشعلون آنڌين سان وچڙڻ لڳيون
۽ رات جا ڪُنڌڙا ڪاڪل سلجهڻ لڳا.)

"وه واهہ، مڪرّر" اشرف چيو، "تون تہ اردو بندش ۾ چڱي پلي شاعر کان اڳتي آهين. مون هُن کي مٿيون سٽون ٻيهر ٻڌائي وڌيڪ نظم ٻڌايو:

مگر جب رفیقو!
سحر ہوگئی، زندگی سو گئی
عزمِ خیبر شکن آہنی جان وتن
پنجۂ خواب میں موم سے ہوگئے

زندگی سوگئی پاسبان سوگئے
رفیقو نئی مشعلیں ڈھونڈہ لائو
شبِ تیرہ و تار سُوئے فلک پھر پر افشاں ہوئی ہے

پر جڏهن رفيقو!
باک ڦُٽي تڏهن زندگيءَ کي ننڊ اچي وئي
پڪو ارادو ۽ لوهہ جهڙا لِڳ
خواب جي چنبي ۾ مُڙي ميڻ ٿي ويا
نہ رڳو زندگيءَ کي ننڊ وئي وئي، پر اُن جا رکوالا
بہ سمهي پيا!
رفيقو! ڪي نيون مشعلون ڳولي اچو!
چو تہ انڌيري رات اُپ تائين ڇانئجي وئي آهي.)

هن جي سوچ ۾ نظم جو پسمنظر برصغير جي تقسيم هئي، پر منهنجي سوچ ۾ ايم.اين.راءِ جا اُهي مضمون هئا، جي هن استالن خلاف پنهنجي هفتي وار Independent India ('آزاد هند') ۾ ڇپيا هئا، جي مون کي هر هفتي ڪامريڊ وياس ڏيندو هو. وياس جي عدم موجودگيءَ ۾ مان اُهي نظم هن جي زال سُشيلا کي ٻڌائيندو هوس، جا مون کي ساڳئي صوفي تي ويهاري، مون کي چاءِ بہ پياريندي هئي ۽ منهنجي رانن تي هٿ بہ ڦيريندي هئي. ڪجهہ وقت پوءِ جڏهن مان رائسٽ فيڊريشن آف ليبر جي صدر خطيب ۽ فيڊريشن جي سيڪريٽريءَ ڪامريڊ ڏوڳي سان رامر سواميءَ ۾ ساڳيءَ جاءِ ۾ رهندو هوس، تڏهن مون کي ڪامريڊ خطيب نشي ۾ ٻڌايو تہ ڪيامازيءَ ۾ سي مينس ڪلب (Seamen's Club) ۾ هُن هڪ انگريز خلاصي نہ ڇڏيو هو ۽ هوءَ هڪ Mympho maniac هئي. خطيب ۽ ڏوڳي فيڊريشن جي ليگل ايڊوائيزر جي حيثيت ۾ منهنجو بورڊ پنهنجيءَ بہ

ماڙ جاءِ جي ٻاهران هٿائي ڇڏيو هو، ۽ محنتڪشن جي اُجوري جي قانون (Workmen's Compensation Act) هيٺ ڪيس پاڻ ڪٽندا هئا، اُنهن لاءِ في بہ پاڻ وٺندا هئا- رڳو منهنجو نالو داخل ڪري ڇڏيندا هئا. ان جي عوض مون کي مفت ۾ رهايش ۽ کاڌو ڏيندا هئا.

خطيب ۽ دوي جا نالا وچ ۾ ٽپي آيا. مون ڳالهہ ڪئي ٿي ڪامريڊ اشرف جي.ڪميونسٽ بورجوا ادب نہ پڙهندا هئا ۽ چوندا هئا تہ هر بورجوا شاعر ۽ اديب سامراج جو ايجنٽ آهي. فرينچ اديبن، سارتري ۽ ڪاموءَ، سان تہ ڪين خاص نفرت هوندي هئي. چوندا هئا تہ اُنهن ٻنهي ترقي پسند ادب ۾ گهارا وجهي ڇڏيا هئا. سارتري تہ اشتراڪين جو همسفر بہ هو، پر ڪاموءَ اُنهن جا چاپڙَ لاتا ها. ٽيون اديب، جنهن تي خاص ڪاوڙ هوندي هُيَن، اُهو هو آٿرڪوسلر، جنهن پنهنجو ناول 'مانجهادي جي اونده' Darkness at Noon لکي، اسٽالن جا مخالف پالٽبيورو جي ميمبرن تي هلايل ڪوڙا مقدما وانگا ڪيا هئا. مون ڪاموءَ جا ناول 'پليگ' ۽ 'ٻاهريون ماڻهو' Outsider تہ اڳيئي پڙهيا هئا، جي مون کي ڏاڍا وڻيا هئا. پوءِ صدر ۾ ڪنهن ٻُڪ اسٽال تان هن جو ڪتاب "سِسي فس جي ڏند ڪٿا" (The Myth of Sisyphus) ورتو هو، ۽ هن جي ناول 'اجنبيءَ' (Stranger) جي تلاش ۾ هوس، جو پوءِ مون کي حشوءَ پڙهڻ لاءِ ڏنو، اُن جو ڪجهہ اختصار هيٺ ڏيان ٿو، جنهن مان اُن وقت منهنجي ذهن جي ڪيفيت جو اندازو ٿي سگهندو:

'هڪ نوجوان کي ڪورٽ ۾ انهيءَ الزام ۾ پيش ڪيو ويو تہ هُن سمنڊ جي ساحل تي هڪ اهڙي اجنبيءَ کي ماريو آهي، جنهن جو مُنهن هن ڪڏهن بہ نہ ڏٺو هو. هو اُنهي ماڻهوءَ کي، جو سمنڊ تي شڏ ڏسي رهيو هو، لڪي لِڪي، چاقو ڪيسي مان ڪڍي، پٺيءَ ۾ هنيو، جو ڪري پيو ۽ مري ويو. ڪنهن بہ هُن کي قتل ڪندي نہ ڏٺو هو.

ڪمڙو نہ عجيب واقعو هو! ڪوبہ ماڻهو ٻئي ڪنهن کي ماري نہ سگهندو، جنهن سان سندس دشمني نہ هجي، جنهن تي سندس ڪاوڙ نہ هجي، يا جنهن لاءِ سندس من ۾ انتقام جو ڪوئي جذبو نہ هجي. تون ڪنهن کي دشمن تڏهن ٿو بڻائي سگهين، جڏهن تون هُن سان دوستي ڳنڍيدين. ڪجهہ نہ ڪجهہ واقفيت تہ ڪنهن کي دشمن بڻائڻ لاءِ ضروري آهي! جج منجهي پيو، ۽ ملزم کان پڇيائين، "تو هڪ اجنبيءَ کي ڇو ماريو، جنهن جو مُنهن بہ تو ڪڏهن نہ ڏٺو هو؟" هن جواب ڏنو، "اِن ڳالهہ جي اهميت ڪهڙي آهي؟ مان ايترو 'بور' * ٿي رهيو هوس، جو مون اهڙو ڪو ڪم ڪرڻ ٿي چاهيو، جو منهنجو فوٽو سيني اخبارن ۾ اچي. پوءِ اِها ڳالهہ ٿي، تہ مان گهٽ 'بور' ٿيڻ لڳس. بهرصورت زندگيءَ کي ڪا معنيٰ نہ آهي. اُهو احمق اُتي ڇا ڪري رهيو هو؟ جي مان هن کي خون نہ ڪريان ها تہ هو ڇا ڪري ها؟ ساڳيون ڳالهيون دهرائي ها، جي هو هر روز ڪندو هو ۽ ڪيئي ڀيرا ڪيون هنائين. هي تماشو ڇالاءِ آهي؟ مان ڪورٽ ۾ ڇالاءِ پيش ڪيو ويو آهيان؟"'

'جج نهايت حيران ٿي ويو. عيني گواهہ ڪوئي نہ هو. رڳو ملزم پاڻ ئي چيو هو تہ "مون هن کي ماريو آهي"، پر گواهن **کان** سواءِ هُن کي سزا اچي نہ ٿي سگهي. ممڪن آهي تہ هو ڪُوڙ ڳالهائيندو هجي! گواهہ تہ ڪين آهن. پوءِ حالات جي ثابتيءَ لاءِ گواهہ پيش ڪيا ويا. هن جي هڪ پاڙيسريءَ چيو تہ "هي عجيب ماڻهو آهي هن جي ماءُ آچر ڏينهن مري وئي ۽ هن کي اِن ڳالهہ جو اطلاع ڏنو ويو." اِن تي هن چيو، "اها عورت هميشہ مون کي مصيبت ۾ وجهندي هئي. آخر آچر تي ڇو مُئي؟ آچر موڪل جو ڏينهن آهي. هوءَ ڇنڇر يا جمعي تي مري

* بور ٿيڻ (To be bored)= ڪڪ ٿيڻ، بيزار ٿيڻ؛ اُها من جي حالت، جو ڪابہ ڳالهہ شانت نہ ڪري، ڪجهہ بہ نہ وٺي.

نہ ٿي سگهي؟ پر مون سمجهو تہ اِها عورت، جا منهنجي لاءِ سڄي عمر عذاب ٿي رهي آهي، ضرور آڇر تي مرندي ۽ منهنجي موڪل جو ڏينهن خراب ڪندي. ٿيو بہ ائين، ۽ جڏهن مون هن کان پڇيو تہ 'تو مون تي ڪاوڙ جو ڪاڏي؟' تڏهن هن چيو تہ 'توتي مون ڪاوڙ ان ڪري ڪاڏي، جو تو پنهنجي ساهيڙيءَ (Girl friend) لاءِ سٽنيما جون ٽڪيٽون ورتيون هيون.' پر اِها عورت ٻئي ڪنهن ڏينهن بہ مري سگهي ها. هُن جو آڇر تي مرڻ ڪهڙو ضروري هو؟ مان اِها ڳالهہ سمجي نہ ٿو سگهان. پر مون کي خبر هئي تہ هوءَ ڪجهہ ائين ئي ڪندي." ٻيو گواهہ آيو ۽ چيائين تہ "مان هن جي ماءُ کي دفنايو پر ساڳيءَ شام جو هو هڪ نهايت خوبصورت ڇوڪريءَ سان ڊسڪو ڊانس ڪري رهيو هو. مون هن کي چيو تہ 'تُنهنجي ماءُ اڄ صبح جو مُئي آهي. اهو ٺيڪ تہ نہ ٿو لڳي تہ تون شام جو ڊسڪو ڊانس ڪرين!' هن جواب ڏنو، 'تُنهنجو مطلب ڇا آهي؟ هاڻي مان جڏهن بہ رقص ڪندس تڏهن اُهو منهنجيءَ ماءُ جي موت کان پوءِ هوندو. پوءِ اُهو هن جي موت کان ٻارهن ڏينهن پوءِ هجي، يا پنڌرنهن ڏينهن پوءِ يا پنج سال پوءِ!' "

'هن جي ڳالهہ ۾ منطق تہ هو پر انسانيت ڪانہ هئي. هن جي خلاف اهڙيون ڳالهيون ٻيا گواهہ بہ ڪندا رهيا.'

انسان جو منفي فلسفو انسان کان اِهڙيون ڳالهيون چوائي ٿو. اِهي انسان کي ديوانو ڪري ٿيون وجهن يا ڪائنس خودڪُشي ڪرائن ٿيون.

نتسي اِن لاءِ خودڪُشي ڪئي، جو تہ هن کي زندگيءَ ۾ معنيٰ نظر نہ آئي. يوناني فلسفي زينو (Zeno) سڄي زندگي آپ گهات لاءِ ماڻهن کي چوندو وتيو، ڇاڪاڻ جو "نجات جو ذريعو فقط اهوئي هو!"

مٿيون اختصار مون اوشوءَ جي ڪنهن ڪتاب مان ڏنو آهي.

سچ تہ مان بہ فقط ڪورٽن، بار رُومن ۽ لا رپورٽن جي مطالعي ۾ سارو وقت وڃايان ها، تہ منهنجي ڪيفيت بہ اُنهيءَ نوجوان جهڙي هجي ها، جنهن بي سبب خون ڪيو هو. پر شراب نوشيءَ، شاعريءَ، وڪالت ۽ مصروفيت ۽ ڪميونزم سان وابستگيءَ مون کي بچائي ورتو. مون دل ۾ سوچيو هو 'تقسيم جي باوجود اسان ٻنهي پاسي انقلاب آڻي سگهون ٿا، جنهن جا خوشگوار نتيجا نڪرندا. ان سان گڏوگڏ مان اُهو ادب تخليق ڪري سگهندس، جنهن لاءِ صديون سيڏائي رهيون آهن.'

* * * *

ڪالهہ ستار پيرزادو منهنجن هٿ اکرن ۾ لکيل "ڪٿي نہ پڄبو ٽڪ مسافر" جا سادا پنج سؤ صفحا ڪٿي ويو ۽ چيائين تہ "ان کي فائيل ۾ وجهي، پوءِ پڙهندس، ۽ جا ڳالهہ مون کي نہ آئڙي، اُها تنهنجي ڌيان تي آڻيندس."

منهنجي ميز تي حوالي لاءِ ڪيئي ڪتاب پيا آهن، جن کي سوري پوري، پليٽن رکڻ لاءِ جاءِ ناهيان ٿو. ڇهن مهينن کان آتم ڪهاڻيءَ جو ٽيون جلد ٿي لکيم. مهينو کن اڳي فيروز آيو هو، ۽ چيائين تہ "ڪونجون ڪرڪن روهہ تي" ڇپجي مارڪيٽ ۾ اچي ويندو." پوءِ وري خط لکيائين تہ "سر ورق لاءِ انتظام ڪيو اٿم"، پر اجا اُهو ڪتاب مارڪيٽ ۾ نہ ڏنو اٿائين، ڇو تہ مون هن کي آتم ڪهاڻيءَ جو ٽيون جلد ڇپڻ لاءِ نہ ڏنو. اُن ڪتاب ۾ منهنجي اڻ ڇپيل خوبصورت شاعري هئي ۽ تصوف تي لنبو مهاڳ هو. مون آتم ڪهاڻيءَ جو ٽيون جلد هُن کي نہ ڏنو، ڇو تہ هِتي ڪراچيءَ ۾ ڪتابن ڇپائڻ ۾ مون کي آساني ٿي ٿِي، ۽ ٽيليفون تي معلوم بہ ٿيندو ٿي آيو

تہ ڪتابُ ڪٿي پهتو آهي. مان جنهن تيزيءَ سان لکان ٿو اُن تيزيءَ سان ناشر ڇپائي نہ ٿا سگهن. مون هن کي ميار نہ ڏني تہ مون "ڪونجون ڪَرڪَن روهہ تي" ڪتاب جا سالُ اڳ هن کي سيڪنڊ پروف درست ڪري موڪليا هئا.

آخر هر اديب چاهيندو آهي تہ مان پنهنجي هر ڪتاب جي اشاعت پنهنجي زندگيءَ ۾ ڏسان. هر نئين ڪتاب جي اشاعت هڪ نئينءَ محبوبا جي چهري وانگر موهيندي آهي ۽ مان اُن جي لسي سرورق تي هٿ انين گهمائيندو آهيان، جيئن ڪوئي پنهنجي نئين نويليءَ ڪنوار جي پَٽ جهڙي منهن تي گهمائيندو آهي. مان اُن کي پڙهي، اُن مان انين نہ ٿڪبو آهيان، جيئن ڪنهن جا گُلَ انار جيئن چپ چمندي نہ ٿڪبو هوس، ۽ اُها جڻ هڪ ڊگهي چُمي صبح کان شام جِي تي ويندي هئي، ۽ ڪتابُ منهنجي هٿ ۾ انين هوندو آهي جيئن هن جو مُنهن هوندو هو. پني جي اُٿلاءَ ۾ مون کي هن جي اُرهہ جي ڇهاوَ جهڙو آرام ايندو آهي. هر نئون ڪتاب هڪ نئينءَ سريت وانگر ٿيندو آهي- خوبصورت، دلڪش ۽ رات جي آرام جو دشمن.

ڊاڪٽر چوندا آهن تہ مان ايترو نہ لکان. پر مان چوندو آهيان تہ جي مان ادبي تخليق کان مُنهن موڙيندس تہ مُنهنجا ٻُوڙن مان هٿ نڪري ويندا ۽ درياهہ مون کي لوڙهي ويندو. نہ ڄاڻان باقي حياتي گهٽا پل آهي. مان هڪ پل بہ ضايع نہ ٿو ڪرڻ چاهيان جيئن صراف سون جي رتي ضايع نہ ڪندو آهي. ٻٽائيءَ چيو آهي تہ "پنهنجو پاڻ سڃاڻُ، اُتي قيمت سندو قطرو." اديب جي سڃاڻَ پنهنجي تخليق ڪيل ڪتاب کان ڪهڙي بهتر آهي. اهو بارش جو قطرو آهي، جو سِپ ۾ قيمتي موتي ٿئي ٿو. مون تي نثر ۽ نظم ٻَئي سانوڻ جي مينهن وانگر ايندا آهن. انين لڳندو آهي تہ منهنجو قلم جهلي ٻيو ڪوئي لکي رهيو

آهي. اُهو منهنجو معاون ڪير آهي؟ مان پنهنجو پُنر جنم ڏسي سگهان ٿو ٻڌايان. ڪمري ۾ ٽنگيل ٻُڌ جي تصوير مان ڄڻ ٻوڌي وڻ نڪري ايندو آهي ۽ مون تي ڇَتُ ڪندو آهي ۽ مون کان ٻُڪَ ۽ اُڄ وسري ويندي آهي. ساهتيہ مون لاءِ اڪيچار آتم ڏن آهي، جنهن جي پيٽ ۾ دنيا جا پدارٿ ڪجهہ نہ آهن. ڪِن سرُن جا مينار ناهيا، ڪن سونَ جا ناهيا. مان ايترا ڪتاب لکڻ چاهيان ٿو تہ جي هڪڻي جي مٿان رکان تہ اُهي قطب مينار کان وڌيڪ اُپا ٿي وڃن. نہ ڄاڻان تہ عمر مون کي ڪيتري مهلت ڏيندي ۽ قلم منهنجو ڪيترو ساٿ ڏيندو؟

ڪالهہ وڏو ٻوجهہ لهي ويو آهي ۽ ائين ٿو لڳي تہ آبِ حيات ۾ غُسل ڪيو اٿم. ستار پيرزادي وعدو ڪيو آهي تہ ٻن مهينن ۾ ڪتاب ڏيندو، جي حميد سبزوئيءَ ڇپائيءَ ۾ دير نہ ڪئي.

حميد منهنجن هائڪن تي مونوگرام لکي، خيرپور مان ايم.اي ڪئي آهي. پر هاڻي ڇوائي موڪليو اٿائين تہ اڻ ڇپيل هائڪن جو ڪتابُ بہ ڏيارجيس تہ اُهو بہ تبصري هيٺ آئي سگهي. جيستائين رڳو هائڪوءَ جو سوال آهي تہ مون جپان جي هائڪوءَ جي وڏي ۾ وڏي شاعر، باشوءَ، کان ٻيٽا ٽيٽا هائڪو لکيا آهن، ۽ دنيا ۾ لکيل هائڪن جي برعڪس منهنجن هائڪن ۾ ماترائن جي ڪٿ ماپ ۽ قافيو بہ آهي.

جڏهن ستار پيرزادي کي آتم ڪهاڻيءَ جو ٽيون حصو ڏنو اٿم، دل تان وڏو ٻوجهہ لهي پيو آهي. مواد مون وٽ ايترو هو، جو ٻيا پندرهن سؤ صفحا لکي وڃان ها، پر مون اُن مواد کي آتم ڪهاڻيءَ جي ٻني ڪنهن جلد ۾ آڻڻ ٿي چاهيو، ڇو تہ هوندئن ڪتاب وڏي ها.

مون تصوف کي انسان جي آخري نجات سمجهيو آهي، ۽ ايراني شاعريءَ ۾ ۽ دنيا جي قومن ۾ ۽ سندن زبانن ۾ اسرار پسنديءَ

(Mysticism) جو مطالعو ڪيو آهي.

آگسٽ ۾ آصف فرخي‌جرمنيءَ ۾ اديبن‌جي سيمينار جو دعوت-نامون ڪٿي آيو ۽ مون کان پڇيائين تہ مان شريڪ ٿيندس يا نہ. فرخي انگريزيءَ ۾ منهنجيءَ شاعريءَ جا خوبصورت ترجما ڪيا آهن. هن چيو تہ ڊاڪٽر اَنِ ميري شِمل چيو آهي تہ جي مان نہ اچان تہ ڪلام جو مختصر انتخاب ڪري ڏانهس موڪليو وڃي تہ هوءَ پاڻ ئي اُن جو انگريزي ترجمو ڪندي: هيءَ علوم مشرق جي ماهر (Orientalist) آهي ۽ شاهہ لطيف ۽ علامہ اقبال جا جرمن ٻوليءَ ۾ ترجما ڪيا اَٿائين. هوءَ پير حسام الدين راشديءَ جي گهري دوست هوندي هئي ۽ جڏهن بہ پاڪستان ايندي هئي تڏهن راشدي صاحب سان ملاقات ضرور ڪندي هئي. هوءَ تصوف جي عاشق آهي. هڪ ڀيري پير صاحب هن کي ۽ مون کي آغا بدرالدين دُراني‌ءَ جي فارم تي وٺي هليو هو. آغا صاحب تن ڏينهن ۾ سنڌ اسيمبليءَ جو اسپيڪر هوندو هو، ۽ پير صاحب جي چوڻ تي، هُن ڳڙهي ياسين ۾ ذاتي لئبرري ٺهرائي هئي، جنهن ۾ پير صاحب وانگر ڪيئي قلمي نسخا بہ رکيا هئائين. فارم جي وچ تي هڪ وڏو تلاءُ هو، جنهن ۾ پاڻي ڀريل هو ۽ اُن ۾ هڪ ٻيڙي بہ رکيل هئي. اسان تلاءَ جي ڀر تي ويهي صوفيانو ڪلام ٻُڌو هو. اُتي مولوي نظير بہ ويٺو هو. هو هڪ نهايت دلچسپ ڪردار هو ۽ مُلن سان هن جي نوڪَ جهونڪَ رهندي هئي. مانيءَ جي ميز تي ڪُڪڙ جي ٽنگ زور سان ڇني رهيو هو تہ مون ڏانهن ڏسي چيائين، "ڪامريڊ! هي ڪُڪڙ تہ ٻانگو هو! انين تو لڳي جڻ ملان جي ٽنگ رَڙڪي رهيو آهيان!" هن جا ٻيا بہ لطيفا مشهور هئا. هو سکر جي مارڪيٽ تاور وٽ بيٺو هو تہ زبردست بارش پئجي رهي هئي. هن ڏٺو تہ هڪ ملان پاسي ۾ نالي‌ءَ ۾ پيشاب ڪري، اڳ وات ۾ وجهي، وَٽُ تلاش ڪري

رهيو هو تہ مولوي نظير هن کي رڙ ڪري چيو، "ملان! مٿي تہ ڏس بارش رحمت وسي رهي آهي. تون پيو صفائيءَ لاءِ وٽ تلاش ڪرين!"

ٻئي پيري هو ڪاڏيءَ جا ڪپڙا ۽ اڇي ڪانگريسي ٽوپي پائي، هڪ وڏيري وٽ ويو هو. وڏيري کيس چيو، "هيءَ ڪمڙي ڪانگريسي ٽوپي پاتي اٿي؟ انين ٿو لڳي جڻ ڪُتي تي نظر پَئي آهي!" نظير وڏيري کي نهنائيءَ سان چيو، "سائين، مان ڪانگريسي تہ نہ آهيان، ڪميونسٽ آهيان."

وڏيري پڇيو، "اهو ڪميونسٽ وري ڪير ٿيندو آهي؟" "سائين" ، هن ٽڏائيءَ سان جواب ڏنو، "ڪميونسٽ اُهو ٿيندو آهي، جنهن جي وڏيري تي نظر پَئي جڻ مرونءَ تي پَئي." هُن "مرونءَ" کان بہ وڌيڪ سخت لفظ ڪم آندو هو.

مون ڳالهہ ٿي ڪئي انہ ميري شِمِل جي. هوءَ وري مون سان لاهور ۾ هڪ دعوت ۾ ملي هئي. اُتي مسٽر جسٽس رحمان بہ وينو هو، جنهن جو مون اُردوءَ ۾ فقط هڪ غزل پڙهيو هو. غالباً هن ٻيو ڪجهہ نہ لکيو هجي. هو "فيض" جو ۽ "فيض" جي هم زلف پطرس بخاريءَ جو دوست هو. جسٽس رحمان مون کي اُن محفل ۾ ڏسي ڇرڪي ويو. هو وَن يونٽ واري دؤر ۾ ويسٽ پاڪستان هاءِ ڪورٽ جو چيف جسٽس هو، ۽ اُن وقت هو سڪر جي ڊسٽرڪٽ بار انسوسئيشن جي انسپيڪشن لاءِ آيل هو. هن جي ادبي ذوق جي باري ۾ ٻُڌي، سيشن جج عزيزالله ميمڻ مون ڏانهن اِشارو ڪندي چيو، "هِن 'شاهہ جي رسالي' جو اُردوءَ ۾ منظوم ترجمو ڪيو آهي." هُن مون ڏانهن غور سان ڏسي، عزيزالله کي چيو، "ڊير ٿي وئي آهي. هاڻي ڪارروائي پوري ڪئي وڃي، ۽ ماني رکي وڃي." ايتري ۾ بار انسوسئيشن جي سيڪريٽريءَ، آغا محمد نواز خان، ڪچي پڪيءَ انگريزيءَ ۾ تقرير

ڪئي. سنڌيءَ ۾ تقرير ۾ "ٻوڙ هارڻ" هڪ محاورو آهي پر آغا محمد نواز پنهنجيءَ تقرير ۾ ٻوڙ جون ٻہ ٽي ديڳيون هاري ڇڏيون هيون. جسٽس رحمان جواب ۾ طنز سان چيو تہ "مان اوهان جي سيڪريٽريءَ جي انگريزيءَ ۾ شاعري ٻُڌي. اوهان کي منهنجي صلاح آهي تہ وڪالت جي پيشي ۾ محنت ڪيو، ۽ قانون ڏسي، پوريءَ طرح تيار ٿي، ڪيس هلايو." عزيزالله جو منهن لهي ويو ۽ هن جسٽس رحمان کي، مون ڏانهن اشارو ڪندي، چيو تہ "هِن جو ترجمو پريزيڊنٽ ايوب کي ٻہ وٺيو آهي." جسٽس رحمان ڪيس ڇڙپ ڏئي چيو تہ "منهنجو زياده وقت نہ وڃاءِ! ماني رکاءِ!"

جنهن وقت مان ائن ميري شمل جي دعوت ۾ ويو هوس، اُن وقت لاهور ۾ منهنجي نالي ٻُڌڻ سان ائين چُپ ڇانئجي ويئي، جيئن شيخ مجيب جي نالي ٻڌڻ سان ڇانئجي ويندي هئي. ممڪن آهي تہ هن کي منهنجي چهري جي يادگيري ٻہ آئي هجي. اُن وقت ڊاڪٽر ائن ميري شمل چيو تہ "مون علامہ اقبال جو ترجمو ڪري ورتو آهي، هائي شيخ اياز جي شاعريءَ جو ڪنديس." اها ڳالهہ ٻڌي، مون کي عزيز الله جي چهري تي شرمندگيءَ ۽ غالب جو هيٺيون شعر ياد آيو:

گدا سمجھ کے وہ چُپ تھا مری جو شامت آئے

اُٹھا، اور اٹھکے قدم، میں نے پاسباں کے لئے.

ڊاڪٽر ائن مُيري شمل، پير صاحب ۽ مون سان، ٻہ پيرا وسڪي پيتي هئي. ڪلچرل سينٽر جو سيڪريٽري شڪوهي ۽ هن جي هندو بنگالڻ زال چڱا ميزبان هئا. شڪوهي هڪ سُهٽو پوري رنگ جو جوان هو ۽ هن جي سانوري بنگالڻ هڪ چڱو فوم جو گاديلو لڳندي هُئي. ڊاڪٽر شمل مون کي چيو تہ "علامہ اقبال جو ڪوئي سنو شعر ٻُڌاءِ،

جو توکي پسند آيو هجي." مون هن جو هڪ فارسي شعر پڙهيو:

قدم در جستجوی آدمي زن
خدا خود در تلاشِ آدمي است.
(آدميءَ جي ڳولا ۾ وک وڌاءِ!
خدا خود آدميءَ جو ڳولائو آهي.)

مون کي، اهو شعر ٻڌائي، نتشي جو شعر ياد آيو. ان تي ڊاڪٽر شمل چيو هو، "علامہ اقبال مون غور سان پڙهيو آهي. ٻئي ڪنهن شاعر جو فارسي شعر ٻُڌاءِ!

مون هن کي نظيريءَ جو هڪ شعر ٻڌايو:

هيچ اکسير بہ تاثيرِ محبت نہ رسد،
کفر آوردم و در عشقِ تو ايمان کردم.
(ڪوئي بہ اکثيرُ محبت جي تاثير کان مٿاهون نہ هوندو آهي،
مون ڪفر آندو ۽ اُن کي تنهنجي عشق ۾ ايمان بڻائي ڇڏيو.)

هُن ڪنڌ ڏوئي "ڳُڊ" چيو.

اُن کان پوءِ چيائين تہ "حافظ" جو ڪوئي شعر ٻڌايو:

سرِ خُدا کہ عارف و سالک بہ کس نہ گُفت،
در حيرتم کہ بادہ فروش از کجا شُنيد.
(خدا جو ڳجهہ، جو ڪنهن بہ عارف ۽ سالڪ نہ ٻڌايو، مون کي حيرت آهي تہ ميفروش اُهو ڪٿان ٻُڌو!)

خمار ۾ آچي مون هن کي چيو، "محبت ٻن قسمن جي عورتن سان ڪئي ويندي آهي- هڪ اُن عورت سان جنهن لاءِ توکي عزت هجي، ٻيو اُن عورت سان جنهن سان تنهنجو عشق هجي." ڊاڪٽر شمل عربيءَ تي عبور حاصل ڪري رهي آهي. هن جي خيال ۾ عربي شاعري نهايت خوبصورت آهي. هن مون کي عربيءَ جو هڪ شعر ترجمو ڪري

ٻڌايو: "عشق ساريءَ دنيا جا چڪر لڳائيندو رهيو، جڏهن اُهو هُن وٽ پهتو تڏهن چُرڻ جي نہ ڪيائين." پوءِ هن پير صاحب کي گهوري ڏٺو. مون کي ائين لڳو تہ گهور مان ڪوئي معصوم روح گهوري رهيو آهي. اُتي هڪ وڏيرو وينو هو. هُن مون کا پڇيو، "ڇا، هيءَ پير صاحب سان جرمنيءَ مان ملڻ آئي آهي." جڏهن مون هڪ جواب ڏنو، "هائو، ڪيئي ڀيرا"، تڏهن هُن چيو، "پوءِ پير صاحب هُن سان نڪاح ڇو نہ ٿو ڪري؟" مون هن کي جواب ڏنو، "وڏيرا! پيار اُهو پَرندو آهي، جو نڪاح جي قفس ۾ ورلي ڦاسندو آهي."

اسين ٻئي ڏينهن تي موٽي آياسين. پير صاحب مون کي پنهنجي آفس وٽ ڇڏيو ۽ چيو تہ رستي لاءِ ڪوئي فارسي شعر ٻڌاءِ. مون هن کي هڪ شعر ٻڌايو، جو هُن پنهنجيءَ ڊائريءَ ۾ لکي ڇڏيو:

ازشبستانِ عدم تابہ بيابان وجود
بہ تلاشِ ڪفنی آمده عريانے چند.

(عدم جي رات جي پڙاوَ کان وجود جي واريا سي تائين ڪُجهہ اُگهاڙا ماڻهو ڪفن جي تلاش ۾ آيا.)

ڊاڪٽر شمل مون سان سرگرميءَ سان هٿ ملائي چيو، "اُميد تہ تنهنجي شاعري بہ اينري پياري هوندي."

جڏهن پير صاحب گُذاري ويو هو، تڏهن هُن کي مڪليءَ جي قبرستان ۾ دفنايو هئائون. ڪجهہ وقت پوءِ جڏهن ائن ميري شمل مرحومہ حسام الدين راشديءَ جي مڪليءَ تي قبر تي وئي هئي. تڏهن وصيت ڪئي هئائين تہ "منهنجي موت کان پوءِ مون کي بہ اِتي ئي پوريو وڃي."

منهنجي مٽيءَ لڪٽيءَ کان بہ ڏينهن پوءِ نثري نظم جي شاعره عطيہ دائود پنهنجي مڙس خدابخش ابڙي سان منهنجي گهر آئي، ۽ مون

ڪي پنهنجو نئون ڇپيل ڪتاب "شرافت جي پُل صراط" ڏنائين. اُهو هن جو نثري نظمن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ هڪ عورت مردانہ سماج جي منهن تي لپاٽ وهائي ڏئي ٿي. ان ڪتاب جو ١٢ صفحا مهاڳ منهنجو لکيل آهي، جو مون ٻہ اڍائي سال اڳ لکيو هو. سنڌيءَ ۾ اشاعت کان اڳ اُن جو انگريزيءَ ۾ آصف فرخيءَ ترجمو ڪري ڇپايو هو، جنهن پنجاب ۽ سنڌ کي لوڏي وڌو هو. پنجاب جي مشهور اديبا ڪشور ناهيد، جا خود 'عورتازاد' جو زبردست ڦهلاءُ ڪندي آهي، عطيہ جي ڪتاب کان ايترو متاثر ٿي هئي، جو اُن تي اُردوءَ ۾ پيش لفظ لکيو هئائين. عطيہ مون سان ٻہ ٽي ڀيرا تاجل "بيوس" سان گڏجي ڪلفٽن تي هلي هئي ۽ اسان سمنڊ جي ساحل تي تريل مڇي کاڌي هئي. خدابخش آرٽسٽ آهي جنهن هن جي نظمن تي ڪجهہ تصويرون ڪڍيون آهن، جي ڪتاب ۾ شامل آهن. عطيہ ٻڌايو تہ جڏهن فرخيءَ منهنجي نہ اچي سگهڻ جو اطلاع ڏنو، تہ جرمنيءَ مان هن کي شرڪت جي دعوت ملي اهي. بهتر ٿيندو تہ هِتِ ان ڪتاب مان هن جو هڪ نثري نظم ڏيان:

'پنهنجي ڏيءَ جي نانءِ'
جي توکي ڪاري ڪري مارين،
مَري وڃجانءِ، ضرور نينهن لائجانءِ!
اُجايل خواهشن جي رِڻ پَٽ ۾
ٿوهر جيان نہ رهجانءِ، ضرور نينهن لائجانءِ
جي ڪنهن جي ياد هوريان هوريان،
مَن ۾ تنهنجي هُري پئي،
مُرڪي پئجانءِ، ضرور نينهن لائجانءِ
هو ڇا ڪندا؟ توکي رڳو سنگسار ڪندا،

جيونَ پل تون ماڻجانءِ، ضرور نينهن لائجانءِ
پوءِ ڇاهي؟ سهي وڃجانءِ
ضرور نينهن لائجانءِ.

مردن جي سماج ۾ ايتري بغاوت ڀري شاعري پوري برصغير ۾ ڪنهن به ٻيءَ شاعره نہ ڪئي آهي.

جڏهن منهنجي آجيان ۾ شيما ڪرمانيءَ منهنجي نظم "هي گيت اُجايل مورن جا" تي پارت نٽيم ناچ ڪيو هو، تڏهن پارت جو مشهور شاعر لچمڻ ڪومل موجود هو، جو ڪراچيءَ ۾ ٽرانزٽ ويزا تي ترسيل هو. ساڳئي وقت منهنجي آپيرا "دودي جو موت" به اسٽيج تي آندي وئي هئي. لچمڻ ڪومل آپيرا ڏسي چيو هو تہ "اسان وٽ آپيرا ۾ ڪَئي ڪردار هوندا آهن." مون هن کي ياد ڏياريو تہ هيءَ ساري آپيرا مقفيٰ نظم ۾ آهي، جا پنهنجو مثال پاڻ آهي. اُن کان پوءِ ٿري ڳائڻن منهنجا گيت ڳاتا هئا. هڪ ڳائڻي، صادق فقير، کي مشهور آمريڪي ڳائڻي پال رابسن جو آواز هو. پنجاب مان ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون، جي دير سان پهتا هئا، ڪُرسيون خالي نہ ڏسي، ڏاڪڻين جي قالين تي ويهي رهيا هئا. ان ساريءَ تقريب جو روح روان خدابخش ابڙو هو.

ڪجهہ وقت اڳ فقير محمد لاشاريءَ جي ورسي ملهائي وئي هئي، جتي به هن مون کي ڪلاڪ ڪن ڳاتو. سامعين گيت ٻڌي، ايتري جوش ۾ اچي ويا، جو هُنن مون تان هزار هزار رُپئي جو نوٽ گهوري، هن کي ڪيئي هزارَ ڏنا. هن کي ٻڌي، مون کي احساس ٿيو تہ ڪيترو وقت آءٌ جنهن ڳائڻي جي تلاش ۾ رهيو آهيان، مون کي ملي ويو آهي. هو مون کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي نہ ڳائيندو آهي. منهنجي شاعريءَ ۾ هڪ اندروني ترنم آهي، ۽ مان اُن تي ئي اڪتفا ڪندو هوس. زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو مون محسوس ڪيو تہ هڪ موثر آواز منهجيءَ شاعريءَ لاءِ ڪيترو نہ ضروري آهي.

عطيہ، ديوانيءَ اُردو شاعره، سارا شگفتہ، جي دوست هئي، جنهن پنهنجي گردن ريل جي پٽي تي رکي خودڪُشي ڪئي هئي. عطيہ مون کي مرحومہ سارا جي نثري شاعريءَ جو ڪتاب "آنکهين" تحفي طور ڏنو هو، جنهن تي اَمرتا پريتم جو مهاڳ لکيل هو، پوءِ منهنجي دوست احمد سليم، مرحومہ تي هڪ ڪتاب "ايک تهي ساره" لکيو هو. عطيہ دائود، سارا شگفتہ ۽ احمد سليم امرتا پريتم جا دوست هئا. احمد سليم جنهن منهنجي منتخب ڪلام جو ترجمو پنجابي نظم ۾ ڪيو هو، اُن کي مارڪسزم جي لغار لڳل آهي. هو مارڪسزم لاءِ منهنجي نفرت جي اظهار سبب رُنو آهي، جيئن ٻيا ڪجهہ پيارا سنڌي دوست- جويو، سراج، سَرڪي ۽ ٻيا ڪيئي ڪاپيءَ ڏُر وارا دوست-ناراض ٿيا آهن.

مشهور شاعر، شاهہ محمد پيرزادو، اُردوءَ جي نامياري اديب آصف فرخيءَ سان گڏجي، مون وٽ آيو. هو آصف فرخيءَ جو دوست آهي. فرخيءَ مون وٽ اُردوءَ جا پنج ناول تحفي طور آندا هئا ۽ چيو هئائين تہ "منصور جو عربيءَ ۾ ديوان اُردو ترجمي سان مون شاهہ محمد پيرزادي وٽ وساريو آهي، هو اُهو مون کي پهچائي ڏيندو. دراصل فرخي جرمنيءَ وڃي رهيو هو ۽ مون کان موڪلائڻ آيو هو.

ڪجهہ ڏينهن پوءِ شاهہ محمد پيرزادو مون وٽ "ديوان منصور" کڻي آيو هو. اُهو پهرين فرانسيسيءَ ۾ ترجمو ٿيو آهي ۽ فرانسيسيءَ تان انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيو آهي ۽ انگريزيءَ مان اُردوءَ ۾ ترجمو ٿيو آهي، جو مڪتبہء دانيال وارن ڇپايو آهي. ديوان تي صفحي ۴ کان ٦٠ تائين جناب منظر اقبال مقدمو لکيو آهي. جنهن لاءِ ڪيس ڪافي مطالعو ۽ محنت ڪرڻي پَئي. مون ان کان اڳ اُردو ماهوار رسالي "سويرا" جو منصور حلاج تي نمبر پڙهيو هو، جنهن ۾ ايترو مواد

ڪونہ هو. مون کي اسلامي دنيا ۾ بہ شخص سمجهہ ۾ نہ آيا آهن. حسين بن منصور حلاج ۽ سرمد. جن اذيتناڪ موت خوشيءَ سان قبوليو هو ۽ فنا کي بقا جي ابتدا سمجهي اُف نہ ڪئي. اهڙا شخص پاڪستان ۾ بہ ٿيا آهن. ذڪريا ملتاني ۽ دادوءَ جو بلاول- پهرئين کي ڪرٽ سان ڪپيو ويو هو ۽ ٻئي کي گهاٽي ۾ پيڙايو ويو هو. ڇا، هنن اهو سمجهيو هو تہ اذيت عارضي هئي ۽ موت کان پوءِ ان جو ثبوت ٿي ڪهڙو آهي؟

هونءَ تہ انسان کي جڏهن ڏند ۾ سور پوي ٿو تڏهن اُهو هيرو- شيما ۽ ناگاساڪيءَ جي الميئي کان وڌيڪ ڏيان ڇڪائي ٿو. جيستائين ماڻهوءَ کي پڪ نہ آهي تہ پيڙا ڪڻ ڀنگر آهي. نيستائين هو اُن کي لڪائي ٿو ۽ لُڇي ٿو. مون ڏانهن هڪ دوست سرمد تي مولانا آزاد جا اٽڪل ٥٠ صفحن پيش لفظ سان گڏ سرمد جون ساريون رُباعيون موڪليون، جن جو مطالعو بہ مون غور سان ڪيو آهي.

مان صوفي ازم تي ڪافي ڪجهہ لکڻ ٿو چاهيان، ڇو تہ اُهو نظريو ٿي منهنجي زندگيءَ ۾ جدلياتي ماديت جو نعم البدل آهي. ساڳئي وقت مون ادريس شاهہ جي انگريزي ڪتاب "صوفي ازم" ۾ مولانا روميءَ تي لکيل باب تي نظر وڌي آهي. روميءَ جو "مثنوي و معنوي"، جو ١٣٣٢ صفحن تي مشتمل آهي، منهنجيءَ ميز تي پيو آهي، جو مون کي ايران جي ڪانسل جنرل ٻين فارسي ڪتابن سان تحفي طور ڏنو هو. گربخشائيءَ اُن جو فقط پهريون شعر شاهہ جي رسالي جي مقدمي ۾ ڏنو آهي. اهو آهي:

بِشنوَ از نـي چـون حـڪـايـت مـي ڪُـنـد
از جـدائـي هـا شـڪـايـت مـي ڪُـنـد

گربخشائيءَ اُن مان اِهو نتيجو ڪڍيو تہ شاهہ جي ست "وڍيل ٿي وايون

ڪري، ڪُنل ڪوڪاري" رومي جي مثنين شعر تان ورتل آهي! هن کي شايد معلوم نہ هو تہ سنڌ ۾ ڪنگور جي ڪاٺي کي ڪپي نڙ ناهيندا آهن، جنهن جو شاهہ لطيف مشاهدو ڪيو هوندو. نڙ ۽ نَي لڳ ڀڳ ساڳي ڳالهہ آهن. حيرت آهي تہ ان موضوع تي مثنوي ۾ ٣٥ اشعار آهن، جن جو ذڪر گربخشاڻي نہ ڪيو آهي.

گربخشاڻي منهنجو پي.ايچ.ڊي لاءِ گائيڊ هو، جڏهن مان ڊگري جي حصول لاءِ علامہ اقبال تي ٿيسز لکي رهيو هوس. مون کي اِهو ڏسي حيرت آئي تہ گربخشاڻي علامہ اقبال کي اُردو ۾ تہ نہيو پر پارسي ۾ بہ نہ پڙهيو هو، جيتوڻيڪ هو فارسي جو ماهر سمجهيو ويندو هو. مان رومي کان سواءِ حافظُ ۽ پارسي جا ڪيترا شاعر پڙهيا آهن، جن تصوف تي طبع آزمائي ڪئي. ان موضوع تي مسلم فلسفي ابنِ عربي، ابوسينا، ابنِ رُشد، ۽ اخوان الصفا جو مطالعو بہ مون ڪيو.

منصور تہ سنڌ ۾ بہ آيو هو ۽ ڪرمتي فرقي جو هن تي ڪافي اثر هو، جن جون قبرون چوڪنڊي ۽ گهاري جي قبرستان ۾ آهن، دراصل هو ماريوئي اُنهي فرقي سان وابستگي ڪري ويو هو.

ڇا، مٿي ذڪر ڪيل شهيدن جي شهادت نظرياتي آفيم وانگر هئي، يا اُنهن فنا ۽ بقا جي راز کي اسان کان وڌيڪ ڄاتو هو؟ ڇا، هو اُهو چڱي طرح ڄاڻن پيا تہ عذاب عارضي آهي ۽ انت هڪ خوابِ پريشان وانگر آهي؟ ڇا، هو اِهو ڄاڻن پيا تہ هر ڳالهہ گذري، نيستي جي چڪي ۾ پيسجي ٿي وَڃي ۽ ان ڪري پيڙا جو پَوءِ اجايو آهي؟ ڇا، هو اها ڳالهہ اسان کان وڌيڪ چڱي طرح ڄاڻن پيا تہ فنا جي گرداب ۾ هر عذاب ۽ مسرت ڦيرائيون ڪائي، گم ٿي وڃي ٿي. ڪشتي کي ڍڪڻ ڍاهي تہ ڇا، ۽ ڪُن ۾ اُها وراڪا ڪائي، ٻُڏي تہ ڇا! ڇا، اِنهي ڪري

مان ڇهہ ڀيرا هارٽ اٽئڪ مان بچي ويو آهيان، ڇو تہ مون انين محسوس ڪيو تہ هارٽ اٽئڪ مون کي نہ پر ٻئي ڪنهن ماڻهوءَ کي ٿي آهي ۽ مان آڪسيجن ٽينٽ مان اُن جو تماشائي آهيان: اهو دکي انسان، جو سور ۾ تڙڦي رهيو آهي ۽ ساهہ کٽي نہ ٿو سگهي، اُهو مان نہ آهيان، ٻيو ڪوئي آهي! پر جي انين آهي، تہ مان ڇا آهيان؟ اِن سوال جو حل تلاش ڪندي، منهنجي ساري زندگي گُذري وئي آهي.

جيئن اطالوي شاعر ليوپارڊيءَ جي انقلابي گئري بالڊيءَ سان دوستي هئي، انين منهنجي جي.ايم.سيد سان هئي. هڪ ڀيري ڪراچيءَ ۾ مان هن جي گهر ويو هوس، ڇو تہ مون ٻُڌو هو تہ هو ڏاڍو بيمار آهي. هو هڪ صندل تي غاليچي تي ويٺو هو. پير پري ڪري چيائين: "ويهہ!" پوءِ مون کي ڇڪي ڇاتيءَ سان لائي پڇيائين، "اياز! ڇا، تون مون کان رُٺو آهين؟" مون هن کي جواب ڏنو تہ "مان اوهان سان رُٺو نہ آهيان. مان ساڳيو ماڻهو نہ رهيو آهيان. مان سياست ۾ پنهنجو زيادہ وقت ضايع نہ ڪندس. مان سنڌي ثقافت کي شعر و ادب جو لوڙهو ڏيڻ ٿو چاهيان، جو ڪوئي غَنيم پَٽي نہ سگهي، جيئن لطيف ڏئي ويو هو ۽ ٽي سؤ سال ٿيا آهن تہ سنڌي ثقافت کي رُڪ جي ديوار آهي جنهن کي نہ ڪوئي ڊاهي ٿو سگهي ۽ جنهن کي نہ ڪوئي پٽي سگهي ٿو. سنڌ جي ڌرتي ڪا رِلي نہ آهي تہ ڪوئي ويڙهي ڪٽي ويندو. تاريخ ۾ شعور کان برتر اهڙا عنصر (Imponderable factors) آهن، جن تي اوهان ڀروسو ڪري سگهو ٿا. مان اُنهن جا عالمي تاريخ مان سوين مثال ڏئي ٿو سگهان. مون ڪنهن ڊائريءَ ۾ لکيو هو تہ:

'مان پنهنجي آهني ارادي
جي سنگ لحد تي
مٿو رکي روئي رهيو آهيان،

۽ سَرءُ جي چانڊوڪي

منهنجن وارن تي

پنهنجو ٻاجهارو هٿ رکي

مون کي آٿت ڏئي رهي آهي.'

"مون کي منهنجيءَ گوشه نشينيءَ مان ٻاهر نہ ڪيو ۽ ڇڏيو تہ پنهنجو ڪم پورو ڪيان، مان ڏينهن رات هڪ مخمور مصور وانگر لکندو آهيان.

"مان سدائين سوچيندو رهيو آهيان تہ ڇا، مان دارا کي ننڊ مان اُٿاري، هن جي هٿ ۾ آبدار خنجر ڏئي چئي سگهندس، 'اُٿي! هي خنجر وٺ! پنهنجو پلئہ ڪر!' نہ مان اهو ڪري نہ سگهندس. مان هر ست کي آبدار خنجر کان وڌيڪ تيز ڪرڻ تو چاهيان. اُها تاريخ سان پنهجو پلئہ پاڻ ڪندي."

سائينءَ وٽان موٽندي، مون دل ۾ سوچيو، 'ڇا، اِڪويهين صدي ويهينءَ صديءَ کي حرفِ غلط وانگر مٽائي سگهندي؟ اي تاريخ، تون ڪڏهن ڦرندينءَ ۽ پنهنجو رت سان آلو دامن ڏوئندينءَ؟ ڇا، ايڏو تو وٽ ڏوهي گهاٽ آهي؟"

مون کي ياد تو اچي اُهو سنڌي، جنهن سان منهنجي مُلاقات رباني ڪرائي هئي. هو ڊاڪا ۾ "واچ اينڊ وارڊ" ۾ ملازم هو ۽ هن جي زال بنگالڻ هئي. هو فوجي هيڊ ڪُوارٽر جي ڀرسان رهندو هو. جڏهن بنگالي بهاري هڪٻئي جي رتوچاڻ ڪندا هئا تڏهن هو پنهنجي ساهري گهر کي بهارين کان بچائيندو هو، ڇو تہ اولهہ پاڪستان جو هو ۽ صاف اُردو ڳالهائيندو هو. جڏهن مُڪتي باهنيءَ وارا ڊاڪا ۾ پيهي آيا ۽ ميرپور ۽ محمدپور واري علائقي ۾ بهارين جو ڪوس ڪيائون،

تڏهن هُن جي زال ۽ هن جي خاندان ڪيس بهارين کان بچايو. هُن جيڪي واقعا ٻُڌايا، اُنهن منهنجي لونءَ لونءَ ڪانڊاري ڇڏي. هڪ ڏينهن هڪ ڪٽپٽن هن کي جيپ ۾ وٺي هليو. رستي تي هن ڏٺو تہ هڪ غريب بنگالي ڇوڪري بالڪنيءَ ۾ ٽنگيل رسيءَ تي پنهنجي تازي ڏوتل ساڙهي سُڪائي رهي هئي. ڪٽپٽن رائيفل ۾ گولي ڀري هُن کي نرڙ تي هنئي. هوءَ ساڙهيءَ سوڌي ٻٽڪو ڪري ڪنهن آڙيءَ وانگر اچي زمين تي ڪِري. ٻئي ڀيري هو پنهنجي بنگالي زال سان پنڌ گهمي رهيو هو. ٻنهي کي شلوار قميص پَئي هُئي ۽ ڪين خطرو محسوس نہ ٿي ٿيو. هن رستي تي ٻہ زخمي بنگالي ڏٺا، جن جا مٿا پاڪستان جا سپاهي چٽي رهيا هئا. جڏهن مڪتي باهنيءَ زور ورتو تڏهن بهارين کي ميرپور ۽ محمدپور پاڙن ۾ ٻوساٽي ماريائون. شل نہ مظلوم ظالم کان ڏاڍو ٿئي! پوءِ هو ظالم کان وڌيڪ ظالم ثابت ٿو ٿئي.

ڀٽائيءَ لکيو آهي تہ "ٻڌندي ٻوڙن ۾ ڪي هاتڪ هَٿ وجهن." اُن ست ۾ 'هاتڪ' جي معنيٰ ڇا آهي، اُها تہ ڀٽائي ٿو ڄاڻي. مون ڇيو ٿي تہ خودڪشيءَ جهڙيءَ ڪيفيت مان مون کي شراب نوشيءَ ۽ ڪميونزم ڪڍي ورتو، نہ تہ هن مهل تائين منهنجا هڏا بہ ڀڄي ڀُري وڃن ها.

* * * *

هاڻي مان گهڻو اصل موضوع تان هٽي ويو آهيان. سو پيرائتي ڳالهہ ٿو ڪيان.ـ

مون وٽ وڪالت جي سَند وٺڻ لاءِ پنج سَؤ رپيا ڪونہ هئا. مان سيڪريٽريٽ ۾ نوڪريءَ وقت رشوت ڪونہ وٺندو هوس ۽ ڪاڏي پيتي لاءِ پيسا مَس پورا ٿيندا هئا. هڪ ڀيري مان مرينا بار ۾ بوتل بيئر جي گهُرائي، ۽ ڇاڪاڻ جو بار ۾ فقط هڪ ميز تي هڪ ڪرسي خالي

هئي ۽ باقي ڪُرسين تي ٻيا ٻہ ماڻهو وينا هئا، جي خود بہ بيئر پي رهيا هئا- اُنهن ۾ هڪ اشرف هو ۽ ٻيو ٻچيءَ ڏاڙهيءَ سان شاعر "ساحل" بلگرامي، جو ڪارڙي تتر وانگر ٻولي رهيو هو ۽ اشرف کي پنهنجو نئون غزل ٻُڌائي رهيو هو. اشرف هڪ سانورو خوبصورت جوان هو جنهن کي هڪ ڳِٽي ۾ پياري ڪَڏ پوندي هئي- ڦڙت، سنئون سنڌو، تيز تڪڙو ۽ يارويس شخص هو. مون هن جي هڪ شعر کي دُرست ڪيو تہ ٻَئي حيران ٿي ويا. اشرف پڇيو: "تون سنڌي آهين. توکي اُردوءَ تي ايتري مهارت حاصل ٿي، جو اُردوءَ جي تلامذهء 'داغ' دهلويءَ جي چُڪ ٿو ڪڍين؟" ائين ڳالهيون ڪندي اسين دوست ٿي وياسين. هُن ٽنهي لاءِ بيئر جون ٽي بوتلون، تريل ٻُڪيون ۽ پتيل جون روٽيون گهرايون، ۽ ٻئي ڏينهن بہ ساڳيءَ بار ۾ دعوت ڪيائين. مون کي گهٽو پوءِ خبر پئي تہ اشرف ڦڪڙ هو ۽ ڪجهہ ڏينهن اڳ ڪا پرمٽ هٿ ڪري تيرنهين سوين رُپين وڪي هئائين. هن زال کي ٻہ سو رپيا ڏئي، باقي پيسا پنهنجي ناڙنوش لاءِ رکيا هئا. (تن ڏينهن ۾ بيئر جي بوتل سوا رُپئي ملندي هئي.) ٻئي ڏينهن تي شام جو هن اسڪاچ وسڪيءَ جو آڏيو گهُرايو. هو هفتو ساندهہ اسان تي مرينا بار ۾ خرچ ڪندو رهيو. ۽ جڏهن مون ڪيس اُردوءَ ۾ پنهنجا نظم ٻڌايا تہ گلاب وانگر شگفتہ ٿي پيو. پوءِ مان هُن کان موڪلائي، هفتي کان پوءِ سائس ساڳيءَ بار ۾ ملڻ جو وعدو ڪري، شڪارپور هليو ويس.

مون اُتي زرينا جي مامي واجد علي شيخ کي چيو تہ "مان اجايو وقت وڃائي رهيو آهيان. مون کي چهہ سؤ رپيا اُڌارا ڏيو ۽ منهنجيءَ زمين جي فصل مان هر سال ٽي سو رُپيا وصول ڪجو. فراخدل انسان هو ۽ مون کي پيسا اُڌارا ڏنائين. مان امان وٽ پنج چهہ ڏينهن رهيس. هن کي ٽي چار سَو بچيا هئا. مون هن کي چيو تہ "فڪر نہ ڪر امان!

مان توکي ايترا پيسا موڪليندس، جو ڳٺي بہ نہ سگهندينءَ." سَو رپيا تہ سفر ۾ خرچ ٿي ويا، تن ڏينهن ۾ هر ٽرين ۾ سيڪنڊ ڪلاس ۾ بيٺر ملندو هو. ڪراچيءَ پهچي، مون پنج سو رپيا اشرف وٽ اُڌارا رکيا ۽ ڪيس چيم . "هونئن متان ڪو شاهينگ ڪيسي مان ڪڍي نہ وڃي!" اشرف مون کي روز پيارينڊو ۽ ڪارائينڊو هو، ۽ منهنجي اُردو شاعري ٻُڌندو هو. مون کي خبر نہ هئي تہ هو ڪو منهنجا ئي پنج سؤ ٿو مون تي خرچ ڪري. هو مون کي ٻڌائينڊو هو تہ ڪيئن ڪريٽ بيٺر جو فيض، ڪريٽ جوش ۽ ڪريٽ اسرارالحق "مجاز" کي وٺي ڏنو هئائين. اِن وچ ۾ مون کي محمد ابراهيم جويي کان معلوم ٿيو تہ منهنجي پرائي دوست جمال صديقيءَ ڪورٽ چيمبر ۾ آفيس کولي آهي. مان هن وٽ ويس تہ هن چيو تہ "مون وٽ رينٽ ڪنٽرولر جا ٽي سؤ ڪيسَ جمع ٿي ويا آهن. تون يڪدم سنڌ وٽ. رينٽ ڪنٽرولر تنهنجو ڪلاس فيلو، منصب صديقي، شڪارپور جو آهي، ۽ آغا غلام نبي خان، اسسٽنٽ سنڌ اسيمبليءَ، نوڪري وٺي ڏني اٿس. رينٽ ڪنٽرول ائڪٽ تمام سولو آهي، ۽ تون هڪ ڏينهن ۾ سمجهي ويندي."

مون اشرف کان بہ پيرا پيسا گهريا پر هن چيو "ڪجهہ ترس، جيستائين مان تقدير جي ڳنڍ ڪپيان!" پنڌرنهن ڏينهن کان پوءِ هن مون کي پيسا ڏئي چيو تہ "يار، معاف ڪجانءِ، منهنجي ڪيسي ۾ پيسو سؤٻر جي هڏي وانگر چيندو آهي. تو وارا پيسا تہ مرينا بار جي نذر ٿي ويا."

مَون مُرڪي هن کي چيو، "هاڻي هي ڪٿان آندءِ؟"

هن مون کي پنهنجو ڪارڊ ڏئي چيو، "هن اَڊريس تي، بندروڊ تي، بولٽن مارڪيٽ ۾سان مون سان ملجانءِ!"

پئي ڏينهن تي مون پهرين سَنَڌَ ورتي، ۽ پوءِ جمال وٽ ويس، ۽

هُن کي اهو اطلاع ڏني اشرف وٽ ويس. اشرف ڏاڍي ٽٽ سان روالونگ چيئر ۾ فائيو فائيو فائيو جو سگريٽ پي رهيو هو، هن روالونگ چيئر ٿوري ڦيرائي ۽ انش ٽري ۾ سگريٽ جو ڦلو ڇاڻيو. سگريٽن جو پورو ڊبو هن جي ميز تي رکيو هو. مون چوڌاري ڏٺو تہ مون کي سوين خوبصورت شين جا سيمپل شيشي جي المارين ۾ رکيل نظر آيا ۽ دوائن جو وڏو اِسٽاڪ بہ هو. ڪُرسي ٿوري ڦيرائي، سگريٽ جو گهرو ڪش هڻي، چيائين، "هيءَ آفيس منهنجي هڪ هندو دوست جي آهي، جنهن کي سيفٽي انڪٽ ۾ گرفتار ڪيو اٿائون. گرفتاريءَ کان اڳ هُن چابي مون کي ڏني چيو هو تہ اُن جي سنيارَ رکجانءِ. مان ڀانيان ٿو هن کي مُلڪ بدر ڪرڻ جا آرڊر نڪري چُڪا آهن. گرفتاريءَ کان اڳ مان هن وٽ ويٺو هوس. هائي بہ سامان سوڌا اِن آفس لاءِ پنجاهہ هزار ٿا ملن. هفتي کان پوءِ منهنجو دوست نهروءَ جي ديس جون سوشلسٽ هوائون کائيندو، ۽ مان ۽ تون مرينا ۾ جامِ صحت نوش ڪنداسين، پر في الحال مان هيءَ آفس نہ ٿو وڪڻان، ڇو تہ هڪ هندوءَ (نالو وسري ٿو وڃي، شايد "ڇڳائي" نالو ورتو هئائين) جي پرائي اَنگلو انڊين يارِ هتي خوبصورت اِميٽيشن هارَن، بُندن، پائوڊرن ۽ سينٽن جا سيمپل ڪٽڻ ايندي آهي، جي مان ڪيس تحفي طور ڏيندو آهيان. مان ڀانيان ٿو تہ بلبل قفس ۾ اڄ نہ ڦاٿي تہ سيائي ڦاسندي."

مارگريٽ سان اشرف جي عشق جو مايوس ڪُن احوال مان ٻئي ڀاڱي ۾ لکي چڪو آهيان. اُها آفيس پوءِ اشرف سٺ هزارن ۾ وڪي، ۽ بار بدلايائين. روز اسين بيچ لگزري هوٽل ۾ وڪٽوريا گاڏيءَ ۾ ويندا هئاسين. سفارت ڪار صمد شاهين ۽ هن جي افسانہ نويس زال ممتاز شيرين سان اڪثر ملندا هئاسين، جتي هو بہ پيئڻ لاءِ ايندا هئا. ممتاز شيرين جي اُردو افساني تي ڪافي دسترس هُئي، پر هوءَ وهيءَ

ڪان مُڙي چُڪي هئي، ۽ ايتري خوبصورت نہ هُئي. هڪ اُردو رسالي ۾ مون هن جو فوٽو ڏٺو هو، جنهن ۾ هوءَ اڇي ڪنول جي گل وانگر ٿي لڳي. قرآة حيدر وانگر فقط هن جو فوٽو دلفريب هو.

اشرف پيسا پاٿيءَ وانگر خرچ ڪندو هو. بيچ لگزري هوٽل ۾ هن جا ڪافي آفيسر ۽ سيٺيون واقف ٿي ويا هئا. هن کي پيسي ٺاهڻ جو گُر هو. مان اِن ڳالهہ تي وڌيڪ نہ ٿو لکان، ڇو تہ هو گذاري ويو آهي. مون سکر ۾ هڪ اُردو اخبار ۾ پڙهيو هو تہ اشرف جيئن ڪياماڙيءَ کان اڇي رهيو هو، تيئن هڪ تيز رفتار بس هُن کي چٽي ڇڏيو هو. اُن وقت ئي مون کي شڪ پيو هو تہ اهو ساڳيو اشرف هو، سيمينس بار (Seamens Bar) مان موٽي رهيو هو. مون سان منهنجو دوست مُونس گڏ هو، جڏهن مون هُن سان پنهنجي اِن شڪ جو اظهار ڪيو هو، تہ مونس چيو هو، "يار، تون تہ وهمي آهين، پاڪستا ۾ هزارين اشرف آهن." جڏهن سکر مان ڪجهہ ڏينهن لاءِ ڪراچيءَ ويو هوس تہ ڪافي هائوس ۾ خبر پئي هئي تہ اُهو ساڳيو اشرف هو. هاڻي، مون کي پڪي ثابتي بہ آخر ڪهڙي هئي؟ تہ هو مون سان گڏ پيئندو هو ۽ مونکي اُردو شاعريءَ لاءِ اُتساهڻ وارو هو!

اب يادِ رفتگان کی بھی ہمت نہیں رہی،
یاروں نے کتنی دور بسائی ہیں بستیاں.

* * * *

مون ڳالهہ تي ڪئي اُن ڏينهن جي جڏهن مون وڪالت جي سَند وَرتي هئي، مان يادگيرين جي تهہ خاني جو قلف کوليان ٿو-

جمال صديقي ۽ عبدالقادر مطلباڻي منهنجا ننڍي هوندي جا همراز هئا. اسان ٽئي شڪارپور جي چانڊوڪي راتين جا رولاڪ هوندا

هئاسين ۽ هڪ بجي رات تائين اُهي پڙاوَ ڏسندا هئاسين، جي خانہ-بدوش رستم ڏانهن ويندڙ رستي پرسان هٿندا هئا. هو خيما هٿندا هئا، جن ۾ ڪافي دير تائين خوبصورت عورتون باهيون ٻاري مانيون پچائيندڙيون هيون. اسين ڪافي پنڌ ڪري، ذري گهٽ رستم تائين وڃي، موٽي ايندا هئاسين. اسان جو چوٿون همسفر چنڊ هوندو هو. مون کي خوبصورت عورت چنڊ وانگر لڳندي آهي ۽ چنڊ خوبصورت عورت وانگر لڳندو آهي. پيريءَ انهيءَ لونءَ لڳاءَ ۾ ڦيرو نہ آندو آهي. ٻئي هڪٻئي جيترا پانڌلو آهن بہ ۽ ناهن بہ. ناپائداريءَ جي باوجود حسن اُن ازلي حقيقت جي جهلڪ آهي، جا ازل کان ڇوليون ماري رهي آهي. اسين هڪٻئي کي پنهنجون محبتون ٻُڌائيندا هئاسين. عشق جي باري ۾ ٽنهي جو نظريو ساڳيو هو، فاني هوندي لافاني، ثاني هوندي لاثاني. ڪنهن جي ڳٽي تي لڙڪندڙ لٽَ ڏسي، اسان تي زنجير پئجي ويندا هئا، ۽ ڪنهن جا ڳاڙها ڳل ڏسي اکيون اڙجي ويندڙيون هيوسين. غالب جو شعر ياد ايندو هو:

يہ پری چہرہ لوگ کیسے ہیں
غمزہ و عشوہ و ادا کیا ہے

مون شڪارپور ۾ ڪوه قاف جي پرين جهڙا چهرا ڏٺا. جو بہ اُنهن جي سڏ تي ويو، وري نہ موٽيو. شڪارپور جي ڌرتي پيارجي امر ڪهاڻي آهي، جا ڪُٽي نہ ڪُٽجي آهي. اُن جي ڪُنڊ تي روحَ اڃا اُجرا ٿي نڪرندا هئا ۽ ڪوهہ جي تازي پاڻيءَ وانگر لڳندا هئا.

جمال جو چاچو محمد دائم صديقي سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جو سيڪريٽري هو، انڪري جمال مون کان اڳ ڪراچيءَ هليو ويو هو. اُهو دؤر منهنجو حقيقت کان نفرت ۽ فرار وارو دؤر هو. تاريخَ مون کان شعر و ادب جو سرمايو هڪ اُروڪ ڦوروءَ وانگر ڦري ورتو. اهڙيءَ

ڪيفيت ۾ عورت جي آغوش کان سوا بي ڪائي راه نجات نہ آهي ۽ شراب نوشي خود فراموشيءَ جو بهترين ذريعو آهي.

جمال محمد ابراهيم جويي جو بہ دوست هو، پر جويي وانگر تاريخ هن کي ڏنپ نہ ڏنا هئا ۽ هن کي ڪنهن مرهم جي ضرورت هئي. هو سير برائے سير جو قائل هو. ها، ڪجهہ ماورائيت جي ڪيفيت هن ۾ بہ هوندي هئي. هو ڇهين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندي، جوڳين سان گڏ هنگلاج هليو ويو هو؛ جوڳي 'ڪَن ڪَٽ ڪاپٽ ڪاپڙي، ڪنوٽيا، ڪن چير، هئا، جن کي پٽرن جون مالهائون پيون هيون ۽ جن جي چڳن تي صدين جو چيڙهہ هو. اُنهن مان ڪي هندي ڄاڻندا ها، ڪي هنديءَ سان گڏ فارسي بہ ڄاڻندا هئا. جمال ٻڌايو تہ پاڻ سان گڏ قلم ۽ نوٽ بُڪ بہ ڪٿي هليو هو ۽ سفر جي باري ۾ نوٽ ورتا هئائين. اُنهن ڏينهن ۾ پيرومل مهرچند جي "سير لطيف" جو هن تي اثر هو. هو چاچي جي گهر ۾ سولجر بزار ۾ رهندو هو، جتي هُن اُهو نوٽ بُڪ مون کي ڏيکاريو هو: اُن ۾ ڪاپڙين ڪجهہ ڀڳت ڪبير جا دوها لکيا هئا.

سمرن کا هَل جوتئي، بيجا نام جمائے
ڪنڊ برهمنڊ سوکا پڙے، تُهون نہ نسڦل جائے

[خدا جي ياد جو هَرُ ٻڌ، ۽ هن جي نانوَ جو بيج ڇَٽ
ڪنڊُ برهمانڊ پلي سُڪي وڃي، تُنهنجي (جندڙي) نسڦل (اُڏلائتي) نہ ٿيندي].

ڪبير ڪا گهر سِکر پر، جَهان سلهلي گيلَ
پانءُ نہ ٽِڪي پپيل ڪا، پنڊت لادي بيَل

[ڪبير جو گهر چوٽيءَ تي آهي، جنهن جي دڳ ۾ ايتري ترڪڻ آهي جو ڪِنليءَ جو پير ٽِڪي نہ سگهي، پنڊت ڏاندُ لڏي رهيو آهي!]

سنڌي لپيءَ ۾ اهڙا ڪيئي دوها ۽ ڪجهہ پارسيءَ جا شعر لکي

ڏنا هئانونس:

عاشق هم از اسلام خراب ست و هم از کفر
پروانه چراغ حرم ودير نه داند

(عاشق کي اسلام بہ خراب ڪري ٿو ۽ ڪُفر بہ خراب ڪري ٿو؛ پروانو اهو نہ ٿو ڏسي تہ هي چراغ مسجد جو آهي يا مندر جو آهي.)

در حيرتم کہ دشمنیء کفر و ديں کجاست
از يک چراغ کعبہ و بتخانہ روشن است

(اهو سوچي، حيرت ۾ آهيان تہ ڪفر ۽ دين جي دشمني ڪٿي؟ هڪ ئي چراغ سان تہ ڪعبو ۽ بتخانو روشن آهن.)

مون ٿورو ڪجهہ اُن نوٽ بُڪ تان اُتاري اچي گهر رکي ڇڏيو هو. ورهين کان پوءِ اُهو لڌو آهي. مان پانيان ٿو تہ ڪبير هڪ وحدت پرست شاعر هو. باقي جيستائين پارسي شعرن جو سوال آهي تہ ملان چوندا تہ اِهي معرفت جا مسئلا آهن، تون پهرين شريعت جي راهہ تي تہ هَل!

جمال چيو تہ "اُن وقت مون ڄڻ دنيا کي ترڪ ڪري ڇڏيو هو ۽ سوچيو هو تہ سڄي عمر انهن رمتن سان گذاري ڇڏيندس. مان ۽ منهنجا ساٿي ڪاپڙي ڪجهہ پڳڙا ڪاڻي پيٽ ڀريندا هئا ۽ رام نام جپيندا رهندا هئا. هڪ ڏينهن مان اوچن درختن جي ڇانو ۾ پاٿيءَ جي نهر کان ڪجهہ پنڌ تي ننڍ ۾ اَلوٽ هوس تہ ڪنهن اچي مون کي جاڳايو. مون ڏٺو تہ ڪجهہ پوليس وارا هئا. جي منهنجي ڇاڇي، منهجي اغوا جي ايف.آءِ.آر لکائي، مُوڪليا هئا. هنن سيني ڪاپڙين کي مارڪُٽ ڪئي ۽ مون کي ڪٿي ڪراچيءَ اچي نڪتا." جمال وڌيڪ چيو تہ "مون کي ڪبير جا دوها ۽ فارسيءَ جا شعر پورا سمجهہ ۾ نہ ٿي آيا، پر جڏهن اهي ڳاتا ٿي ويا تڏهن من کي ڏاڍو ڌير ٿي ڏنائون." اُهي دوها جي عربي رسم الخط ۾ لکيا ويا هئا، پنهنجي ڪنهن هندو

دوست کان پڙهايا هئائين، جنهن کي هنديءَ ٻوليءَ تي ڪافي عبور هو، ۽ اُنهيءَ متين معنيٰ ٻُڌائي هُيَس. هن هندي ڊڪشنري ڏسي ٻڌايو هو تہ "پيپل" ڪِنليءَ کي چوندا آهن. هو جڏهن ڪراچيءَ موٽي آيو هو تہ ڪراچي هن کي اجنبي لڳي هئي. پر پوءِ دنياداريءَ ۾ جمال مان اڳين هُرڪرُ، اُها اُڻ تُڻ، اُها آنڌ ماندَ ختم ٿي چُڪي هئي. هو فل سوٽ پائيندو هو، ڪِلين شيو هوندو هو ۽ خوبصورت لڳندو هو. هن کي اڪ پڇڻ جي دير هئي، رَن "بوبڪ جي ڳيريءَ" وانگر اچي ٻَڌڪو ڪندي هئي. اُهو هو جمال تارڪ الدنيا، جو هاڻي تارڪ العقبيٰ ٿي چُڪو هو، ۽ هن جي زندگي ڏسي ڪُسانووا کي بہ ريس اچي ها.

* * * *

وري يادگيرين جي تهخاني جو قلف کوليان ٿو- ۱۹۴۸ جي ڳالهہ آهي. ڪراچيءَ مان گهٽا هندو لڏي ويا هئا ۽ باقي بہ لڏي رهيا هئا، جن ۾ منهنجا ڪُجهہ دوست بہ هئا. ارجن شاد اڳي لڏي چڪو هو، ۽ پنهنجي لاءِ هن جي ماءُ جي سِڪ جي باري ۾ مان اڳي لکي چُڪو آهيان. ڪيرت مون سان الوداعي ڀاڪُر پائڻ لاءِ منهنجي آفيس آيو هو..هو پوريءَ انسان ذات جي برادريءَ ۾ اعتبار ڪندو هو، جنهن ٻني هر ڪميونسٽ وانگر پاڪستان جي آجيان ڪئي هئي. حالات کي ابتر ڏسي، جلاوطني مجبوراً قبول ڪئي هئائين. منهنجي اکين ۾ ڳوڙها آڻي ويا هئا ۽ هن جي موڪلائڻ کان پوءِ مان ڪنهن ٻار وانگر ڏُڏڪرا ڏئي روئڻ لڳو هوس ۽ جمال مون کي دلاسا ڏئي ٽڪجي پيو هو. پراڻي، پُرخلوص دوست جهڙي دنيا ۾ ڪا اُملهہ وَٽ نہ آهي، مون کي سوڀي جي ڪتاب (وڏي وَٽ هيامر) جو نالو ياد ٿو اچي، جنهن تي مون مهاڳ لکيو آهي. ڪٿي آهي مِني، ڪٿي آهي مَنُو، ڪٿي آهي سرسوتي، چمپا ۽ ديا! مهاجرن جا قافلا سيلاب وانگر اچي رهيا هئا،

گهر ٻار، مال مڏي ڇڏي، مانُ مريادا، عزتون ۽ عصمتون لُٽائي، پنهنجي پنهنجي جان بچائي، ڪراچيءَ اچي رهيا هئا. سنڌ تہ ڪا خاص خونريزي نہ ڏٺي هئي. هي رت جا درياهہ پار ڪري ڪنهن سراب ڏانهن ڊوڙيا هئا.

مهاجر ٻن قسمن جا هئا: هڪ تہ اُهي جي تن تي هڪ جوڙو پائي، سيڪجهہ ڪَسائي آيا هئا، ۽ ٻيا ڪي رت پياڪ، شايد اُنهيءَ دور ۾ جگر مرادآباديءَ چيو هو:

فکر جميل خوابِ پريشان ہے آجکل
شاعر نہيں ہے وہ جو غزل خوان ہے آجکل

هن ساري عمر غزل خواني ڪئي هئي-
ڇا نہ انساني زندگيءَ جو المي!

تعصبي ۽ دغاباز، فريبي ۽ مڪار، جن کي ڏن دولت جي لالچ ڇڪي آئي هئي. اُن وقت هڪ لطيفو عام هو تہ هڪ ڪروڙ پتي مهاجر ٻئي ڪروڙ پتي مهاجر کان سگَ گهريو، تہ پوئين مهاجر کيس چيو تہ "هندستان ۾ تون حجام هئين، مان توکي سگَ نہ ڏيندس." ان تي پهرئين مهاجر جواب ڏنس تہ "مان بہ تنهنجي اصل نسل کي سڃاڻان. تون بہ اُتي 'ڪان-مَليا' (ڪن جي مر ڪيندڙ) هئين." پوءِ نهي ويا. آيل ۽ ويٺل مسلمان داداگير متروڪ جائداد جي ڪاروبار ۾ شريڪ هئا. هو هندن جي دڪانن ۽ مڪانن تي لڳل تالا ڀڃي، اُنهن تي قبضو ڪري، اُهي ڳريءَ پڳڙي تي وڪڻي رهيا هئا؛ ۽ جعلي دستاويز لکارائي، اُنهن تي جعلي صحيحون ڪرائي، پاڻ ئي اُنهن تي شاهدن جي حيثيت ۾ صحيح ٿي ڪيائون. رجسٽرار جي آفيس ۾ حصو پتي ڏني، دستاويز ورهاڱي کان اڳ جي تاريخ جا رجسٽر ڪيا ويندا هئا. جعلي مهرون، جعلي دستخط، جعلي اسٽامپ پيپر عام واهپي ۾ هئا، جنهن

ڪي جيڪو مالِ غنيمت هٿ آيو اُهو هُن ڪي ڦٻي ويو. شريف ماڻهو سيڪجهہ لٽائي آيا. حريف ماڻهو ڪروڙپتي بڻجي ويا. ڪوئي قانون نہ هو، ڪائي ايف.آءِ.آر نہ لڳي ويندي هئي، جنهن جي جاءِ ڦٽائي هوندي هئي ۽ ملڪيت لٽي هوندي، اُن متعلق آفيسرن سان سازباز ڪري، مڪان يا دڪان جي مالڪ کي سيفٽي انڪٽ هيٺ مُلڪ بدر ڪيو ويندو هو. چوڌاري طوائف الملوڪي هئي، ڪنهن جي داد رسيءَ وارو ڪوئي نہ هو. فقط مسجدن ۾ لائوڊ اسپيڪرن تي، سربفلڪ اُنهن جون صدائون ايندڙيون هيون. رپورٽ داخل نہ ڪئي ويندي هئي. فقط فريادِيءَ کان جوابدار جو نالو ۽ ايڊريس پڇندا هئا ۽ پوءِ هن کي ٽاٽي تي گهرائي، هن کان پيسا وٺي هن کي ڇڏي ڏيندا هئا ۽ جنهن پيسا نہ ڏنا اُنهيءَ تي ڪنهن ٽائوٽ کان رپورٽ لکرائي اُنهيءَ کي گرفتار ڪندا هئا. خالقڏني هال ۾ مهاجرن سوين ڪبوتر چَرَن وارين بندوقن سان ماري ڪاڏا ڇو تہ اُهي حلال هئا، دراصل سارو معصوم رت سرجد جي هِن پار يا هُن پار حلال هو. هندستان ۾ لڏي آيلن تيمورلنگ ۽ نادر شاهہ جي دؤر کان وٺي ١٨٥٧ع تائين ڪيئي "شهر آشوب" ڏنا هئا ۽ شاعرن اُنهن تي مسدس لکيا هئا، ۽ اهي اهڙين دل ڏارينڙ ۽ لونءَ ڪانڊارينڙ حادثن تي هريل هئا. اسان کان مدد خان ۽ نٿي جي بازار ڪي ٻوچوگيزن جون ڏنل باهيون وسري چُڪيون هيون: ان ڪري اسان کي تاريخ جي چؤڏول ۾ پانواٽي اچي رهي هئي. موت تي نظرون، موت جون خبرون جن سان اخبارون ڀريل هيون، اسان جي زندگيءَ جو معمول ٿي چُڪيون هيون. مان اشرف سان هڪ بجي تائين شراب پي جيستائين گهر موٽي، ايندو هوس، تيستائين ننڊ ۾ منهنجا چپر ڳوڙا ٿي ويندا هئا ۽ بستري تي ليٽي خواب جي آغوش ۾ هليو ويندو هوس.

هڪ ڀيري مون سرسوتيءَ کي سپني ۾ ڏنو، هوءَ مون سان

مئٽرڪ ۾ پڙهندي هئي، شڪارپور ۾ هن جو گهر سُڪي تلاءَ ڪان ڪاسائي محلي ڏانهن ويندي، رستي ۾ پوندو هو. ڪٽڪ رنگي، قد ڪاٺ جي پوري ساري، بالڪنيءَ ۾ منهنجي ديدار لاءِ وينئي هوندي هئي. هن ننڊ ۾ مون کان پڇيو تہ "سرسوتي ڪنهن کي چوندا آهن." "هائو، مون جواب ڏنو، "سنگيت جي ديويءَ کي؟" "پوءِ تو مون کي وساري ڇو ڇڏيو آهي، ڄاڻين ٿو تہ مان تُنهنجو تون آهيان، تون پاڻ کي وساري رهيو آهين، ڇا تون مون کان سوا زندگي گذاري سگهندين؟"

* * * *

اشرف جا اٺ هزار ڪپي چُڪا هئا، باقي ٻاونجاهہ هزار بئنڪ جي حبسِ بيجا ۾ هئا. هڪ پيري هو بيچ لگزري هوٽل ۾ نہ هليو ۽ مرينا بار ۾ مون کي بيئر جون ٻہ بوتلون پيئاري چيائين: "هل تہ اڄ ڪوثر جي ڪناري تي گهُمي ڦري اچون. هو مون کي نيپئر روڊ تي رقاصہ خوشنوديءَ جي ڪوٺي تي وٺي هليو، ۽ چيائين تہ ڪنهن وقت هيءَ نواب رامپور جي محبوبہ هئي! هوءَ گل اندام هئي، رقص ۾ هن جي ڪمر بيدِ مجنونءَ جي ٽاريءَ وانگر ٿي لڳي، ڪنهن اُردو شاعر جي محبوبہ جي ڪمر وانگر معدوم ٿي ٿي وئي ۽ ڳولئي نہ ٿي لَڌي. هن کي گلاب جي مُکڙيءَ جهڙا چپ هئا ۽ فارسي شاعر جي مبالغي آميز تصور وانگر اُن ۾ چُمي ماپي سگهي ها يا نہ! اشرف وڌيڪ چيو تہ "خوشنودي اُردوءَ جي چڱي شاعره آهي ۽ هن وٽ هند جي ثقافت جو ذخيرو آهي، اُن جو دروازو ڪولينديين تہ حيرت ۾ رهجي ويندين. هُن خوشنوديءَ کي پنج سؤ رُپيا ڏئي چيو تہ "اڄ رات هي تو وٽ منهنجو مهمان آهي. هن کي ٻيو سؤ رپيو ڏئي چيائين تہ هن جي خورد و نوش جو پورو انتظام ڪجانءِ! مان تو وٽ جوان مرد ٿو ڇڏي وڃان، نواب رامپور تہ مخنث هو." ائين چئي، مون کي مخاطب ٿي چيائين، "مان

اڄ رات زال سان شب عروسي ٻيهر ٿو منايان. هن لاءِ موتئي جا جُوڙا ۽ هار ٿو وٺي وڃان ۽ سُٺي ۾ سُٺا رس گلا ۽ گلاب جامن، ڪباب ۽ نان وٺي ٿو وڃان، جي هن کي ڏاڍا وٺندا آهن. تون عيش ڪر، توکي ڪافي بُک لڳي هوندي." مون اشرف کي چيو، "ايترا پئسا ڇو ٿو وڃائين؟ منهنجين اکين هن جو ذائقو چکي ورتو. اُهو ڪافي آهي." هن جواب ڏنو، " اياز، سياڻي بئنڪ ڪُٽيّ وڃي ته؟ پئسا نادان ڪنا ڪندا آهن." پوءِ هن نظير اڪبرآباديءَ جي هڪ سٽ دُهرائي:

"گر مرد ہے تو عاشق کوڑي نہ رکھ کفن کو!"

اشرف جيتريءَ فراخدليءَ سان پوريءَ زندگيءَ ۾ ڪوئي شخص مون سان نہ هليو آهي. شايد اشرف ۽ آشرفيءَ جو ڪوئي ناتو آهي!

خوشنوديءَ مون لاءِ اڌ بوتل اسڪاچ جي ۽ نان ۽ ڪباب گهرايا. آلاجي سارو وقت مون کي "مير" جو شعر ڇو ياد آيو:

ناحق ہم مجبورون پر یہ تہمت ہے مختاری کی
کرتے ہیں جو آپ کرے ہیں ہم کو عبث بدنام کیا

ياد کي عقاب جا پر ٽيندا آهن، هڪ اُڏار ۾ ڪٿان جو ڪٿي وڃي پهچندي آهي.

هاڻي مان جمال سان گڏ وڪالت تي ٿو اچان. ڪورٽ چيمبر ۾ پهرينءَ منزل تي پرينءَ ڪنڊ ۾ اسان جي آفس هئي، اُن کان پوءِ عبدالحي قريشيءَ جي، جو پوءِ سنڌ هاءِ ڪورٽ جو چيف جسٽس ٿي رٽاريو ٿيو، اُن کان پوءِ اي ڪي بروهيءَ جي، ۽ اُن کان پوءِ نورالعارفين جي، جو پوءِ ايم.پي. اي ٿيو. اُن کان پوءِ هاشم رضا، ڪمشنر ڪراچيءَ ۽ ڪاظم رضا ڊي.آئي.جي ڪراچيءَ جي ڪنهن ڀاءُ علي رضا وڪيل جي آفيس هئي. هو دقيانوسي طرز جو غزل گو شاعر به هو.

ڪجھ سال اڳ مون هُن جو ڇپيل مجموعہ ڪلام ڏٺو هو. پھرين ٻن جي باري ۾ "نمڪدان" جي ايڊيٽر مجيد لاهوريءَ جو شعر هو:

ڪاظم رضا ڪے ساتھ نہ هاشم رضا ڪے ساتھ
اے دل معاملہ ہے تجھے اب خدا ڪے ساتھ

ڪجھ وقت ڪان پوءِ، مجيد لاهوري، جو ڏاڍو موٽو هو، سچ پچ هارٽ اٽئڪ ۾ مري ويو. هن ڪراچيءَ مان شايع ٿيندڙ پنهنجي رسالي "نمڪدان" ۾ سنڌ ۾ اُردوءَ تي طنز ڪري، هڪ شعر لکيو هو-

"پان ميں چونا جاستی مارو."

هڪ ڀيري اشرف ۽ مان بولٽن مارڪٽ جي ميوي بازار مان ٻہ وڏا پپيتا ورتا. اُن ڏينهن اشرف مون کي چيو تہ مارڪيٽ ۾ سان هوءَ مجيد لاهوريءَ جي فلئٽ آهي، هَلُ تہ اُتي هلون، ٻہ ٽي لطيفا ٻُڌون، سياسي تفريح ٿي ويندي. اسان هڪ بجي اُتي پهتاسين، مجيد فلئٽ جو دروازو کوليو، هُن جو نغاري جيڏو پيٽ ۽ پاٽ جيڏو منهن هو. هن رڳو چيو تہ "مان سڄي زندگي ٻہ پهريءَ جو ٻين وڳين ننڊ مان اُٿيو آهيان. رڳو هڪ ڀيري راويءَ جي ڪناري انين وڳي جاڳ ٿي ڇو تہ مون خوفناڪ خواب ڏٺو هو." پوءِ منهنجي هٿ مان پپيتا ڪَسي، پٽڪيٽ ۾ ڏنائين ۽ پٽڪيٽ ڪٽ تي رکي پنهنجي پيٽ تي هٿ هٽي چيائين تہ "اهي پپيتا هي پيٽ ڪاٽيندو. تنهنجو پيٽ تہ مجنونءَ جهڙو آهي. ڪهڙيءَ ليلي سان عشق ڪيو اُٿي!" پوءِ منهنجي ۽ اشرف جي ڳچين ۾ ڪٽ جي پاون جيڏيون ڳوريو ٻانهون وجهي چيائين، "يار معافي ٿو گهران، مون کي ٻي بجي تائين ننڊ ڪرڻي آهي." اسان کي دروازي تي ڇڏي، اندران بُلٽ ڏئي ڇڏيائين. مون ۽ اشرف موٽي هڪ ڪلو ڪشميري صوف ورتا. ان ڏينهن اشرف منهنجو ڪئفيٽيريا بار ۾

مهمان هو.

دراصل اُردو شاعريءَ کي مسلم ليگي سياست جيتري اهميت هوندي هئي. مون کي ياد آهي تہ جيئن پاڪستان ٺهيو تيئن لياقت علي خان ڪراچيءَ (صدر) جي هڪ پارڪ ۾ تقرير پوءِ ڪئي، رئيس امروهويءَ هڪ واهيات قطعو پڙهيو. هنديءَ ۽ اُردو جو جهڳڙو پاڪستان جو مُک ڪارڻ هو. مون ڪٿي پڙهيو تہ غالباً ڪانپور ۾ آل انڊيا ڪانگريس جو هڪ سيشن ٿيو هو، جنهن ۾ مهاتما گانڌيءَ نعراءُ بحال ڪرايو هو تہ هندستان جي قومي زبان هندي ٿيندي. باباي اُردو، جو گانڌيءَ جو مداح هو، اُهو گڏجاڻيءَ ۾ موجود هو، ۽ جڏهن حيدرآباد دڪن ۾ پنهنجي گهر موٽيو، تڏهن هن گهر ۾ رکيل گانڌيءَ جو چرخو ڏاهي ڏير ڪيو، ۽ چيو، "گانڌي، مڪار! هند جي قومي زبان اُردو آهي، تون ڇا بہ چئہ!" سن ۱۹۶۳ع ۾ مون جڏهن اُتر پرديش ۾ ڪار ۾ سفر ڪيو هو، تڏهن رستي تي ڪسان يا عام شهري هندستاني ڳالهائي رهيا هئا. آسان اُردوءَ وانگر، ٻنهي ۾ ڇڙو ديوناگري ۽ عربي رسم الخط جو فرق هو. پهريون رسم الخط هندوءَ کي پيارو هو، ٻيو مسلمان کي. حيرت جي ڳالهہ آهي تہ هندستان ۾ لڏي ويل سنڌي هندو اڃاتائين عربي رسم الخط جي حمايت ڪن ٿا ۽ اڪثر ڪتاب اُن ۾ ڇپايا اٿائون. سنڌي هندوءَ جهڙو سلجهيل دماغ پارت جي ٻئي ڪنهن هندوءَ کي نہ آهي. سنڌيءَ جي مشهور اديبا، ڪملا گوڪلاڻيءَ، مون کي جئپور ۾ ٻڌايو هو تہ جڏهن اجمير ۾ اسڪولن ۾ ديوناگري لپي مڙهي وئي، تڏهن ماسترن استرائيڪ ڪئي ۽ ديوناگريءَ ۾ تعليم ڏيڻ کان انڪار ڪيو. سنڌي ماستر ايترا گهٽا هئا، جو لاچار سرڪار عربي رسم الخط ۾ تعليم روا رکي. جيئن

اها تہ نڪتي ڳالھہ مان ڳالھہ، اصل موضوع تہ جمال صديقيءَ جي هئي، جو مون کي ڪمائيءَ مان چار آنا حصو ڏيندو هو، ۽ مون کي اندازاً هڪ هزار رپيا ملندا هئا.

ڪجھہ مهينا اسان سان عبدالحي قريشيءَ پارٽنرشپ ڪئي. اسين سڀ ڪلاس فيلو هئاسين- جمال، عبدالحي، خالد اسحق ۽ شيخ عبدالقادر. عبدالحي قريشي ڪجھہ وقت هاءِ ڪورٽ جي چيف جسٽس جي حيثيت ۾ رٽائرمينٽ کان پوءِ گذاري ويو، اهم اها ڳالھہ نہ آهي تہ ماڻهوءَ جو موت ڪيئن ٿيو، ڪڏهن ٿيو ۽ ڪٿي ٿيو. ۽ ڪير هن جي جنازي نماز تي آيا. اهم تہ اها ڳالھہ آهي تہ هن زندگي ڪيئن گذاري. عبدالحي هڪ خوشحال ۽ مطمئن زندگي گذاري، خدا ڪيس جوارِ رحمت ۾ رکي.

مان جمال جي آفيس ۾ خوش هوس. هڪ ڀيري هن مون کي بولٽن مارڪيٽ جي ٿاڻي تي موڪليو تہ ڪنهن اصيل تي داخل ٿيل فرياد جو بولٽن مارڪيٽ ٿاڻي تان نقل وٺي اچان، تہ ٻئي ڏينهن تي هن جي گرفتاريءَ کان اڳ ضمانت وجهي سگهون. مون جمال کي ايف.آر.جو نقل ۽ جوابدار جو وڪالت نامو صحي ڪرائي آڻي ڏنو. ٻئي ڏينهن تي جمال تہ ويو هاءِ ڪورٽ ۾ درخواست داخل ڪرڻ، ۽ منهنجي مختيارڪار ۽ فرسٽ مئجسٽريٽ جي ڪورٽ ۾ ڪيس جي حاضري رکيل هئي. مختيارڪار ڪڙپيل ۽ ڪٽ مست ٿي لڳو، هو ڪَکُ ٿي چڪو هو، پيشانيءَ ۾ پيرا پئجي ويا هئس، اکيون ڏرا ڏئي ۽ منهن چوپو ٿي چڪو هوس. هن کي منگالي ۾ رک جي رنگ جهڙيون ٿلهيون مڇون هيون. مُڙس مرچائي ۽ مهاڏو اُٽڪائڻ وارو ٿي لڳو. اوچتو ڪنهن سينئر وڪيل سان آڏي پُڇا تي رڳڙو ڪري، هن کي رهندون ڏئي ٿي وڌائين. هن وٽ هلندڙ ڪيس پورو ٿيو تہ سرشتيدار کي

چيائين تہ "ٻيو ڪيس ڪڻ!" ڪورٽ ۾ ٻين مهاجر وڪيلن سان گڏ ٻہ سينئر وڪيل وينا هئا. اُنهن ۾ هڪ ڪلڪتي جو هو- ڪاري شيرواني، ڦندڻ واري ڳاڙهي ٽوپي، شيروانيءَ جي مٿئين ڪيسي ۾ سادو اڇو رومال، شيروانيءَ جي ڪالر ٻاهران ٻہ اڏميريون پٽيون (Bands)ٻڌل- لمبو ڏگهہ، ڏڍم ڏڙاڪي وارو، گوڙائو مڙس ٿي لڳو. اُن اُٿي چيو تہ "يوئر هانر، مان ڪلڪتي بار ائسوسئيشن جو صدر ۽ سهروديءَ جو دوست ٿي رهيو آهيان. تون غالباً مون کي نہ سڃاتين. هاڻي منهنجو ڪيس ڪڻ، ڇو تہ مون کي ٻين ڪورٽن ۾ ٻہ ڪيس رکيل آهن!" مئجسٽريٽ ڪيس اشارو ڏنو تہ "ويهي رهہ!" ايتري ۾ الله آباد جو هڪ مهاجر وڪيل اُٿي بيٺو ۽ چيائين، "حضورَ، هي سچ ٿو چوي. مان ٻہ لکنو جي بار ائسوسئيشن جو صدر هوس ۽ لياقت علي خان جو ساٿي رهيو آهيان. هن کان پوءِ منهنجو ڪيس ڪڻ، مون کي ٻہ تڪڙ آهي." مختيارڪار، سرشتيدار ڏانهن منهن ڦيري، ڪڙاڪي دار آواز ۾ چيو، "هنن کي سمجهاءِ تہ اهڙا وڏا وڪيل آهن، تہ هاءِ ڪورٽ ۾ ڪيس ڪڻن، هڪ فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ وٽ ڇو ٿا لُور لُور ڪندا وتن؟" ٻنهي وڪيلن سنڌي نہ سمجهي، پر هنن کي ڪاوڙ آئي تہ مختيارڪار کين سڌي منهن جواب نہ ٿو ڏئي، سو گوڙ گنبوڙ ڪرڻ لڳا. "چپراسي!" ٻڌي شينهن اُردوءَ ۾ گجگوڙ ڪئي، "ٻاهران سپاهيءَ کي سڏ تہ هنن کي هٿ ڪڙيون هڻي. مان هنن کي توهين عدالت ۾ ٿو گرفتار ڪيان!" ٻئي وڪيل ڪيس ڪچ ۾ ڪٽي، ٺڪاءُ ڏئي ڀڄي ويا. مختيارڪار رُعب دار آواز مان چيو، "ڪلڪتي مان آيو هجي يا الله‌آباد مان، ڪيس هتي لِسٽ وار ڪندس. هنن جي پڳهار نہ ٿو ڪانوان، پاڪستان جي حڪومت جي ٿو ڪانوان. ڪنهن جي بابي جو نوڪر تہ نہ آهيان!" پوءِ هن مڇُن کي ٽورو وَٽ ڏنو ۽ لسٽ موجب ڪيس هليا.

ٻئي ڏينهن اِها ڳالهہ ساريءَ ڪراچيءَ بار انسوسئيشن ۾ هُلي وئي، جا سٿي ڪورٽن ۾ ٿي هئي.

اي.ڪي.بروهي هاءِ ڪورٽ جو وڏي ۾ وڏو وڪيل هو، ۽ شيرمحمد شيخ سٿي ڪورٽ ۾ مصروف ترين وڪيل هو، شڪارپوري شيخ هو ۽ مون کي "مائٽ" ڪوٺيندو هو. هو هر روز انگلنڊ مان آيل نئين بوءِ (Bow) ٻڌي ايندو هو ۽ هن کي ڪراچيءَ جي بهترين درزيءَ، حميد، جا سبيل خوبصورت فل سوٽ پيل هوندا هئا. هو شهزادي جي ڏِک ڏيندو هو. سندس والد رٽائيرڊ سيشن جج هو ۽ سندس ڀاءُ مير محمد شيخ سنڌ سيڪريٽريٽ ۾ غالباً ڊپٽي سيڪريٽري هو، جو پوءِ مصر ۾ پاڪستان جو ڪلچرل اتاشي مقرر ڪيو ويو، هُن جو ٽيون ڀاءُ علي احمد شيخ، جو انجنيئر هو ۽ مون کي اسلام آباد ۾ ڪجهہ سال اڳ ۽ ويجهڙائيءَ ۾ هڪ تقريب ۾ مليو هو. شيرمحمد شيخ کي ڳالهہ مان ڳالهوڙو ڪرڻ ۽ ڏُکڙ تي اٿي هٽڻ جو شوق هوندو هو، ڪنهن کي ڪُک ۾ ڪان هٽي هو پنهنجيءَ سنڌائتي نشاني بازيءَ تي خوش ٿيندو هو. مون کي بار انسوسئيشن ۾ ٻُڌي چيائين، "مائٽ، تون تہ اُردو چڱيءَ طرح ڳالهائي سگهندو آهين ۽ اُردوءَ جو شاعر آهين. تون بہ پاڻ کي لکنوي ۽ ڪلڪتوي سڏاءِ، نہ تہ پير کوڙي نہ سگهندين." مون هن کي چيو تہ "سائين فڪر نہ ڪيو، مان هنن جي بڻ بنياد مان واقف آهيان." "لکنوي" ۽ "ڪلڪتوي" لفظ ٻڌي، ڪِن مهاجر وڪيلن جا ڪن کڙا ٿي ويا. شير محمد کان پوءِ پڇيائون تہ "هن توکي ڇا ٿي چيو؟" هُن جواب ڏنو تہ "هو مختيارڪار جي شڪايت ڪري رهيو هو، ۽ مون سان جهڳڙي جي ڳالهہ ڪيائين." هنن کي ڪوئي شڪ پيو، سو ڦري مون کي چيائون تہ "تون اُردوءَ وانگر سنڌي بہ صاف پيو ڳالهائين! ڇا، سنڌ ۾ اُردو رائج هئي ۽ اُردوءَ جا اسڪول هئا؟" مون

جواب ڏنو تہ "نہ، پر اسان جي هڪ وڏي شاعر سچل اُردوءَ ۾ شاعري ڪئي، جڏهن ولي دڪنيءَ دڪن ۾ ڪئي هئي، باقي ٻيو مطالعي جي ذريعي مون زبان تي عبور حاصل ڪيو آهي." جڏهن مون هنن کي ٻڌايو تہ مان انجمنِ ترقي پسند مصنفين ڪراچيءَ جو نائب صدر آهيان، ۽ حلقہء احبابِ ذوق ۾ بہ شعر پڙهندو آهيان، تڏهن هڪ اُردوءَ واري وڪيل مون سان هٿ ملائيندي، پنهنجو تعارف ڪرايو ۽ چيو تہ "تون سچو پاڪستاني آهين. ٻيو ڪوئي سنڌي وڪيل اُردوءَ جا ٻہ لفظ بہ ڳالهائي نٿو سگهي؟ سنڌين کي پاڪستاني ٿيڻ ۾ وقت لڳندو، ۽ هو اسان جي صحبت ۾ رهي اُردو سکي ويندا."

مرحوم شير محمد شيخ جي ذهنيت، جا پوءِ ظاهر ٿي، مان اڃان سمجهي نہ سگهيو آهيان. ٻئي ڏينهن تي هن بار ائسوسئيشن ۾ چيو، "مائٽ، اهو سچ آهي تہ جمال توڪي ٿاٽي تي موڪليو تہ ايف.آءِ.آر جو سادو نقل ۽ وڪالت نامون وٺي آءٌ تہ ضمانت جي درخواست داخل ڪيون؟"

مون جڏهن هُن کي "هائو" ۾ جواب ڏنو، تڏهن هن چيو تہ "مون سان شام جو آفيس تي ملجانءِ!" مان شام جو جڏهن هن جي آفيس تي ويس، تہ هن منهنجي روبرو پنهنجي منشيءَ کي چ.ـ، "اڄ جي اوڳڙ ڪٿي آءٌ!" منشي هُن وٽ ڪجهہ سوَ جا نوٽ ۽ ڏهين ڏهين جا نوٽ ڪٿي آيو، ۽ چيائين، "سائين، اڄ سادا پنج سو مليا آهن." شير محمد بنا ڳڻڻ جي نوٽ ڪيسي ۾ وجهي ڇڏيا. تن ڏينهين سادا پنج سؤ رپيا روز ڪمائي ڏاڍي گهٽي هوندي هئي. اُن ڪان پوءِ مون کي چيائين تہ "جمال توڪان ڪجهہ مهينا سينئر آهي. مون تنهنجي آڏي پُڇا ۽ تقرير ٻُڌي آهي، تون هُن ڪان ڇا ۾ گهٽ آهين، جو هو توڪان منشيءَ وارو ڪم ٿو وٺي؟ مان تہ اهو ڪم پنهنجي منشيءَ کي بہ نہ ڇوان، پر اصيل

ڪي ئي چوان تہ پاڻ وٺي آءُ!" هن ڪجهہ وقت سينئر وڪيل جي اخلاقيات تي ڳالهايو ۽ چيائين، "هي ڪارڊ رک، ان ۾ منهنجي گهر جي اڊريس آهي، رات جي ماني سيائي مون وٽ ڪائجان، پر اچجانءِ انين بجي ڇو تہ سادي ستين بجي مان ڪراچي ڪلب مان موٽندو آهيان." هن وڌيڪ ٻڌايو تہ "ڪلهہ ڪراچي ڪلب ۾ سنڌ جي چيف جج طيبجيءَ وزير اعليٰ کي دب پٽائي هئي ۽ چيو هئاسين تہ 'مان قائداعظم کي توتي دانهن ٿو ڏيان.' " مان ڪراچي ڪلب ڪڏهن نہ ويو هوس. هن اُتان جا احوال ٻُڌائي، مون تي رُعب رکيو. نہ ڄاڻان تہ اُن وقت مون مان شاعر جي سرمستي ڪيڏانهن وئي هئي ۽ مٿاهين بيروڪرسيءَ جي خرمستيءَ جون ڳالهيون ڏيان سان ٻڌندو رهيس. وڪالت منهنجن هڏن مان مِڪُ چوسي وٺي هئي.

جمال منهنجو ننڍي هوندي جو دوست هو ۽ "غالب" جي لفظن ۾ منهنجو "هم مشرب، هم پيشه ۽ هم خوار" هو. اتفاق سان ٻئي ڏينهن هن مون کي اوچتو چيو تہ "تون اڄ ڪس تي نہ وئين ۽ ڪيس هلي ويو." مون هن کي چيو تہ "مون کي صبح جو سرشتيدار هڪ بجي جو ٽائيم ڏنو هو، مان هن کي اِها ڳالهہ منهن تي چئي سگهان ٿو ۽ مئجسٽريٽ کي بہ درخواست ڏيون ٿا تہ ان سبب ڪري هو آڏي پُڇا لاءِ شاهد ٻيهر گهرائي. مئجسٽريٽ منهنجو واقف آهي ۽ مان هن کي چيمبر ۾ چوندس تہ سرشتيدار فرياديءَ کان وڍي وٺي، مون سان ڏوڪو ڪيو آهي." ان تي جمال جو پارو چڙهي ويو ۽ چيائين، "ڇا جي مئجسٽريٽ شاهد ٻيهر نہ گهُرايا تہ؟ تون ڪيئن ٿو چئين تہ مئجسٽريٽ خود ان دوڪي ۾ شريڪ نہ هو؟ جناب، انين ڪم نہ هلندو، ۽ توکي سارو وقت ڪورٽ ۾ ويهڻو پوندو."

جمال جو لهجو نهايت تلخ هو، هن جو آواز ايترو ڪَڙو، ڪهرو

هو، جو منهنجو من ڀرجي آيو. مون هن کي چيو ته "تون مان ننڍپڻ جا دوست آهيون، مان تنهنجون ڇڙپون سهڻ ته تو وٽ نہ آيو آهيان. مان تنهنجي دوستيءَ جي ڪري ٽاڻن تي بہ ويو آهيان. مان تنهنجو ڪو منشي ته نہ آهيان."

اُن وقت منهنجي تحت الشعور ۾ شير محمد جو آسرو بہ هو. جمال ان تي ڪاوڙجي چيو، "الوداع."

"الوداع جمال، پارٽنرشپ رهي نہ رهي، اُميد ته تنهنجي منهنجي دوستي رهجي ايندي." مان شام جو شير محمد جي فلٽ ڳولي لڌي ۽ هن وٽ پوري انين بجي ويس. گهنٽيءَ تي هُن جي ڪرستان زال در کوليو، جا بدن جي نِهري ۽ منهن مان حياءَ دار ۽ بردبار ٿي لڳي.

"اچ، اچ مائٽ! مان تنهنجي ڪري پنج منٽ دير سان پهتو آهيان. ڪراچي ڪلب ۾ ميربنده علي ٽالپور سان ملاقات ٿي، هو مون ڏانهن هاءِ ڪورٽ جو اپيلون موڪليندو آهي. اُٿڻ نہ پئي ڏنائين پر مون هن کي چيو ته مون هڪ دوست کي ٨ بجي جو ٽائيم ڏنو آهي، مان گهر تي نہ هوندس ته هو موٽي ويندو."

هُن سگريٽ جو گهرو ڪش هنيو ۽ اُن جو دونهون هُن مان ايندڙ سينٽ جي خوشبو سان ملي ويو. هن ٻن گلاسن ۾ بلئڪ ليبل جو ٻٽو پيگ وڌو ۽ هر گلاس اڌ تائين سوڊا سان ڀريائين ۽ هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪيائين. ۽ مهاجر وڪيلن جي آڪڙ ۽ پاڻي خانيءَ ۽ ڪالر ميري ۽ شيرواني ۾ تي تبصرو ڪندي، چيائين، "مون هڪ مهاجر وڪيل کان پڇيو ته 'قائداعظم سنڌي هو يا الله آبادي يا ڪلڪتوي، تڏهن هن جواب ڏنو ته 'شير محمد صاحب! قائداعظم فقط پاڪستاني آهي.' اُن تي مون هن کي چيو، 'اوهان سڀ بہ پاڻ کي پاڪستاني چئو، ڪلڪتوي ۽ الله آبادي نہ چئو، ۽ هندستان جي ڪنهن مُلڪ جو

نالو پنهنجي شناخت طور ڪم نہ آئيو.' "

ائين چئي، هن هڪ ڇوٽو پيگ بہ ناهيو ۽ ماني رکائي. ماني کائي، مون شيرمحمد کي چيو تہ "مان جمال کي الوداع ڪري آيو آهيان، مان اوهان جي آفيس ۾ ڪم ڪرڻ چاهيان ٿو. شيرمحمد پنهنجن ڪريم لڳل وارن کي ڄمائيندي، چيو، "اياز صاحب! اوهان جلدي ڪئي، دراصل منهنجا اصيل مون کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي ڪيس هلائڻ نہ ڏيندا آهن. مون کي سخت افسوس آهي تہ اوهان جمال سان پارٽنرشپ ڇڏي ڏني. تون بار روم ۾ اچي ويهندو ڪر، مان ڪڏهن ڪڏهن توکي ڪيس موڪليندو رهندس."

مون هُن کي ڪجهہ نہ چيو، ۽ ٿوريءَ دير کان پوءِ هن کان موڪلايو.

مان جڏهن ٻئي ڏينهن بار روم آيس، تڏهن ڪيسي ۾ فقط ٽي سؤ رپيا هئم. جمال وٽ جڏهن هوندو هوس، تہ بغداديءَ جو هندو سيٺ آسودومل دوست ٿي ويو هوم. آسودو مل سفيد فام، ڪوتاه قد ۽ ڪُٽي مَٽي وارو مڙس هو. هو اڇيءَ جوڙيءَ جي شلوار قميص ۽ سياري ۾ اُن جي مٿان ڳِڏلو پائيندو هو. هو منهنجو دوست ٿي ويو هو، ۽ بہ ٽي ڀيرا منهنجي پنهنجي آفيس تي دعوت بہ ڪئي هئائين، جنهن جي ڀرسان گدام ۾ ڪنڊ جون ڪيئي ڳوٺيون رکيون هونديون هيون. ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ اُنهيءَ مون کي بار روم ۾ اچي چيو تہ "مون ڏينهن جو ڏيئو ٻاريو آهي، تون منهنجو ڪيس ڪڻ!" مون کانئس وانڙو ٿي پڇيو تہ "ڏينهن جو ڏيئو ٻارڻ ڪهڙو ڏوهہ آهي؟" هن جواب ڏنو، "سائين اسان واپاري ماڻهو، ڏينهن جو ڏيئو ٻارڻ ڏيوالي ڪڍڻ کي چوندا آهيون. مون تي ويهارو لک قرض ٿي ويو، جو مان ادا ڪري نہ ٿو سگهان." پوءِ ٿوري دير رکي چيائين، "اڄ رات جو ماني مون وٽ کائجو!"

مان شام جنهن وقت هُن وٽ رڪشا ۾ پهتس، تڏهن هن بلئڪ ڊاگ وسڪي پيئاري، چڪن تڪا، نان ۽ ڪڪڙ جو ٻوڙ ڪارايو. پوءِ بلئڪ ڊاگ جون ٻہ بوتلون ۽ سگريٽن جو ڪريٽ بہ ڏنو ۽ ڪوٽ جي اندرئين کيسي مان ڪجهہ سوَ جا نوٽ ڪڍي ڏنا، جي پوءِ مون ڳڻيا تہ پنج سؤ هئا.

هُن گدام مان ڪنڊ جون ڳوٽيون هٽائي، گُدام خالي ڪري ڇڏيو هو ۽ مون کي چيائين تہ "مون وٽ فقط هيءَ آفس ۽ گدام آهي، جو مان قرض خواهن کي ورهائي ڏيڻ چاهيان ٿو. پوءِ هن پڇيو تہ "تفصيلي حقيقت لاءِ بار روم ۾ ڪڏهن اچان؟" مون هن کي جواب ڏنو تہ "ٻن ڏينهن کان پوءِ."

اُن وچ ۾ مون Insolvency Act تي ڪتاب ورتو ۽ درخواست ٺاهڻ لاءِ ٻئي ڏينهن سول ڪورٽ رولس ورتا. مون هن جي پٽيشن ٺاهي ۽ هڪ سِول جي وڪيل کي ڏيکاري. هو معمر ماڻهو هو جنهن پٽيشن ۾ ڪجهہ درستيون ڪيون، پوءِ ٻئي ڏينهن مون اُها ٻيهر ٽائيپ ڪرائي، ضروري صحيون وٺي، داخل ڪئي. ان وچ ۾ شيرمحمد شيخ جڏهن تہ مون سان بار روم ۾ ملندو هو، فقط 'هَلو' چوندو هو. مون ۽ جمال ۾ غلط فهمي ڦهلائڻ سان شيرمحمد جي ڪهڙي اذيت پرستيءَ جي جذبي کي تسڪين ٿي ملي، اِهو تہ مان نہ ٿو چئي سگهان، پر اها چائت هن جي چِت ۾ ڇو آئي، سا بہ سمجهہ کان ٻاهر هئي. هن جي پنهنجي دوستي زماني سازيءَ جي هئي، شايد هُن کي اسان ٻنهي جي بي غرض دوستي نہ ٿي وٺي!

اُن ڳالهہ کي ڪيئي سال گذري ويا، گردشِ گردونِ گردان ڏاڍا ڦيرا ڏنا. جڏهن مان سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر هوس، تڏهن ايم.ايم.پيرزادو، جو اُن وقت سپريم ڪورٽ جو سينئر وڪيل هو، ۽

منهنجو جونير رهي چُڪو هو، تنهن جي ڪراچيءَ ۾ مون سان ملاقات ٿي، ۽ مون کي دعوت ڏيئي، شام جو ڪراچي جمخاني ۾ وٺي آيو. اسين ڪائونٽر تي اچي ويناسين، جتي شيرمحمد شيخ ٻن سيٺين سان محوگفتگو هو ۽ انين ڏک ڏئي رهيو هو، جڻ تاتا ۽ برلا جي صحبت ۾ ويٺو هو. هُن اسان لاءِ ٻن پيگن جو آرڊر ڏنو. مون پيرزادي کي اک پڳي ۽ هُن اسان ٻن لاءِ الڳ ٻن پيگن جو آرڊر ڏنو. ايتري ۾ شيرمحمد چيو، "منهنجي وسڪي پسند نہ آيوَ ڇا؟" ان تي پيرزادي کيس چيو تہ "هي منهنجو مهمان آهي. اوهان جي وسڪي پوءِ پيئنداسين." پوءِ پيرزادو، ٻئي گلاس کڻي، هڪ ننڍيءَ ميز تي اچي ويٺو، ۽ حال احوال ڏيڻ لڳو. هن ٻڌايو تہ "شيرمحمد شيخ ڪراچي جمخاني جو پريزيڊنٽ آهي، پر پاڻ کي يو.ايس.اي جو پريزيڊنٽ ٿو سمجهي." ان تي مون چيو، "ڪينيڊيءَ کان ڇا ۾ گهٽ آهي!" پيرزادي ٺهڪ ڏنو، تہ اُهو ٻڌي، شيرمحمد پنهنجا نايا‌ب دوست ڇڏي، وسڪيءَ جا ٻہ گلاس کڻي آيو ۽ اسان سان اچي ويٺو. هن جي دوستن کي ديگ جيڏيون پُٽيون ۽ ٻاٽيءَ جهڙا منهن هٿا ۽ واري سان پٽنٽ جو پٽو ڇڪي مٿي ٿي ٻڌائون. شيرمحمد اجاتائين خوبصورت نہ، تڏهن ٻہ ساڳئي ٽنڊ ٽانگر وارو مڙس هو. هو وسڪي کڻي آيو تہ مون دل ۾ چيو تہ اها وسڪي شيخ اياز لاءِ نہ پر وائيسر چانيسلر لاءِ آهي. جڏهن هُو گلاس ميز تي رکي، وڃي پنهنجي 'وال اسٽريٽ' ۾ ويٺو، تہ پيرزادي کي جڻ ڪڪُ سنگهي ويو. هن چيو تہ اهي گلاس ميز تي رکيا رهن ۽ مان ٻيا ٻہ پيگ ٿو گهرايان. "هن آرڊر ڏنو تہ شيرمحمد اُٿي آيو، چيائين، "شيخ صاحب! مان واريءَ آڇ تي ڪوئي اعتراض آهي ڇا؟" مون جواب ڏنو تہ "مون تہ اڳي ٻہ اوهان وٽ وسڪي پيتي آهي." هن کي ڪجهہ ياد آيو ۽ هن جو منهن وَن وَن ٿيڻ لڳو، ۽ هو موٽي ڪائونٽر تي وڃي ويٺو.

آخرين پيرو شيخ شيرمحمد سان منهنجي مُلاقات ڪاردِيو وَنسڪيولر انسٽي ٽيوٽ ۾ ٿي. هو ڪنهن مريض کان طبيعت پڇڻ آيو هو. جڏهن خبر پيس تہ لاڳيتي ڪمري ۾ آءِ بہ داخل هوس، تڏهن مون کان بہ پڇڻ لاءِ هلي آيو. هو اچا ڏسڻو واڻ ٿو هو ۽ تيز يو.دي.ڪلون لڳائي آيو هو. هن خوبصورت نرس ڏانهن ڏٺو، جا بستري تي منهنجي پاسي ۾ ويٺي هئي، ۽ پوءِ منهنجي صحت جي باري ۾ پڇيائين. مون ڪيس چيو تہ "شيخ صاحب، هاڻي بهتر آهيان. اسان جي اڳين ملاقات ڪراچي جمخاني ۾ ٿي هئي، جتي اوهين پريزيڊنٽ هئا." جڏهن مون هن کان پڇيو تہ اوهان جي صحت ڪيئن آهي، تڏهن چيائين، "نيڪ، مان هر مهيني مڪمل چيڪ اپ ڪرائيندو آهيان، مان ڪراچي جمخاني جو ڏهہ سال پريڊنٽ رهيو آهيان." پوءِ 'رابرٽ ڪينيڊيءَ' مون کان ائين موڪلايو، جڻ هن کي ڏوٿس ڦهي وئي هئي- ڪُرسچوف کي ڪيوبا تان هٽائي ڪڍيو هئائين!

اسپتال مان نڪرڻ کان پوءِ ڪنهن کان معلوم ٿيو تہ شيخ صاحب ڪنهن بيماريءَ ۾ گذاري ويو هو. موت نہ ڪئليفورنيا ڏسي ايندو آهي ۽ نہ وزڻنگ ڪارڊ موڪلي ايندو آهي. ڪولمبيا جو هڪ پهاڪو آهي تہ 'هُن کي مَري، تاريڪيءَ ۾ وڃڻو آهي، پوءِ ٻلي هو ميڻ بتيون وڪڻندو هجي!' ڊينمارڪ جو بہ هڪ پهاڪو آهي 'موت نقارا وڄائيندو نہ ايندو آهي. نہ ڄاڻان تہ شيرمحمد جي وفات جي خبر اخبار ۾ ڇپي هئي يا نہ؟ نہ ڄاڻان تہ هن جي موت کان پوءِ ٻي نقارا وڳا هئا يا نہ! نہ ڄاڻان تہ گهٽا سيئيون هن جي جنازي نماز تي آيا هئا!

* * * *

وري اِن کان هيٺ تمخاني جو قلف کوليان ٿو.-

ڪراچيءَ ۾ وڪالت جي دور ۾، مان واندو هوندو هوس، تہ بار

روم ۾ سمرسيٽ مام جا ناول پڙهندو هوس. ٻيا وڪيل شطرنج کيڏندا هئا، فقط مينوالا، هڪ پارسي وڪيلُ، ٽي.ايس.اليٽ جو پروفارڪ (Pro Fork) ۽ ڪئٿيڊرل ۾ قتل (Murder in Cathedral) پڙهندو نظر ايندو هو، جنهن سان مان ٽي.ايس اليٽ جي شاعريءَ، هن جي مغربي تهذيب ۽ بورجوا دور تي مايوسيءَ جو اظهار ۽ ان جي ڪوڪلن ڪردارن تي بحث ڪندو هوس. منهنجو رايو هو تہ بار روم ۾ ماڻهو ويهہ پيرا وڏيڪ ڪوڪلا آهن، جن جي چِٽ ۾ مولانا حاليءَ ۽ اڪبرالهٰباديءَ چُرون ڪيون آهن، جي اسلام جا ڊنڊورچي آهن پر نماز بہ ڪونہ پڙهندا آهن، رڳو مالِ غنيمت تي اچي ڪڙڪيا آهن ۽ اسلام جي آڙ وٺي، پنهنجي من ماني ڪري رهيا آهن. مون کي انين لڳو تہ ڪراچي هڪُ عفريت آهي، جو ننڊ ۾ ڪونگهرا هڻي رهيو هو، پر جڏهن اُٿيو تہ هر شيءِ ڊانوان ڊول ڪري ڇڏيندو. مون کي اهو ڏسي تعجب آيو تہ سنڌ جا جاهل نوجوان هر مهاجر کي "پنجابي" ڪوٺي رهيا آهن، ۽ هنن کي اها خبر بہ نہ آهي تہ هندستان ۾ گهڻا صوبا آهن. ڪنهن وقت فرد وانگر قوم تي بہ خودڪُشيءَ جو جنون سوار هوندو آهي. هڪ وقت سنڌ مسلم هاسٽل مان اهو اشتهار نڪتو تہ "خبردار! پنجابي سنڌ کي ڪٽي رهيو آهي." اُتي منهنجا ڪلاس فيلو پوري اخبار بہ نہ پڙهندا هئا، نہ اخبار ميس ۾ ايندي هئي، ۽ نہ اُتي ڪائي لئبرري هئي، فقط داداگير شاگرد هاڪيون ڪٽي ڦرندا هئا ۽ هر ڪنهن کي ٿونا هڻندا وٺندا هئا. انهيءَ پاڳل خاني مان منهنجي جان تڏهن ڇٽي هئي، جڏهن مان مينارام هاسٽل ۾ اچي رهيو هوس. هيءَ ڪراچي بار بہ سنڌ مسلم هاسٽل جيان ننڍو گدوبندر هئي.

هڪ ڀيري بارائسوسئيشن ۾ وينا هئاسين تہ خالد هڪ ميز تي ڪنهن ڏنڊي مُٺي، ڏگر وگر ڊڳي وڪيل سان شطرنج کيڏي رهيو هو.

ڪنهن ڳالهہ تي اُن مهاجر خالد سان ڏند ڏنا. مون سمجهيو تہ هو رڳو ڏند ڪڙڪو ڪري رهيو آهي. پر اوچتو هن خالد کي اڻ سونهائيندي بوليءَ ۾ بدشد ڳالهايو. هو لياقت علي خان جي شهر جو، هُن کي ان ڳالهہ جي پرواهہ نہ هئي تہ خالد جو پيءُ ڪراچيءَ جو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ هو. مون هن کي جواب ڏنو، جنهن تي اُٿيو ۽ مون کي ٽاءِ کان ورتائين. ٻہ ٽي وڪيل وچ ۾ پيا ۽ هن کي سمجهايائون، نہ تہ هو هڪ ئي ڏڪ سان مون کي پانواڻي ڏئي ڇڏي ها. خالد شطرنج ڇڏي مون سان ٻيءَ ميز تي اچي ويٺو ۽ مون کان پڇيائين: "يار، جمال کي ڇڏي ڪافي وقت ٿيو آئي، ۽ بار روم ۾ بيڪار ويٺو آهين، منهنجي فرم ۾ تولاءِ جاءِ آهي، مون وٽ ڇو نہ ٿو آچين؟ مون سان گڏ شيخ عبدالقادر آهي، جو ٻہ پنهنجو ڪلاس فيلو آهي." مون کي خالد ٽي هزار رپيا انڊوانس ڏنا، ۽ چيائين تہ "صدر مان سوٽ سبائي اچ." مون صدر جي بهترين درزيءَ کان ٽي فل سوٽ سبايا، ڪجهہ ريڊي ميڊ قميصون ۽ ٽائيون ورتيون. پوءِ تہ خالد وٽ مون ايترو ڪمايو، جو اشرف کي روز بيچ لڳزري هوٽل تي وٺي ويندو هوس، ۽ جي صمد شاهين ۽ هن جي زال ممتاز شيرين ملي ويندا هئا تہ اُنهن سان ٻہ ڪچهريون ڪندا هئاسون. هڪ ڀيري مان اشرف کي سان ڪٽي، خوشنوديءَ وٽ وٺي ويس، ۽ پنهنجو قرض لاهڻ چاهيم. مون خوشنوديءَ کي پنج سو رپيا ڏئي چيو تہ "رات اشرف تنهنجو مهمان آهي." پر اشرف چيو تہ "منهنجي گهر مهمان آيل آهن، ۽ مانيءَ تي منهنجو انتظار ڪندا هوندا، اڄ ٻہ رامپور جي نواب جي جاءِ تون پر!" "اشرف! مان نواب رامپور وانگر نہ آهيان." مون چيو. "نہ بابا! جي ائين سمجهان ها تہ پنج سو رپيا پنهنجا ۽ ۽ پنج تنهنجا ڇو وڃايان ها، نواب رامپور تہ رڳو سچا موتي پيهندو هو!" اشرف جواب ڏنو.

خوشنودي جنهن کي تلور جي تور هئي، اُن گهٽ پيتو ۽ ڪاڏو. مان ڪائي پي رات جو دير سان گهر موٽي آيس، رستي تي غالب جي مصرع جهونگاريندو آيس:

اي ساڪنانِ ڪوچهءِ دلدار ديکهنا
تجهه کو کهيس جو غالبِ آشفته سر ملے.

خالد تي تازو ڊان جي مئگزين سيڪشن ۾ آرٽيڪل آئي هئي، جنهن جو عنوان 'گم ٿيندڙ نسل' (The vanishing breed) هو. اُن ۾ لکيل هو ته خالد اسحاق هن سال انونجاهه لک رپيا ساليانه انڪم ٽئڪس ڀري آهي ۽ جيڪڏهن پاڪستان جي سيني وڪيلن جي انڪم ٽئڪس جوڙُ ڪئي وڃي ته هن جي انڪم ٽئڪس جيتري نه ٿيندي. شيخ عبدالقادر انڊووڪيٽ جنرل ٿيو ۽ سنڌ هاءِ ڪورٽ جو جج ۽ چيف جج ۽ تي پيرا سنڌ جو انڪٽنگ گورنر مقرر ڪيو ويو ۽ نيٺ سپريم ڪورٽ جي جج جي حيثيت ۾ رٽائر ڪيائين، هن وقت هو موهن جو دڙو اٿارٽيءَ جو سربراهه آهي. مان ڊائلان ٿامس وانگر سوچيندو هوس ته 'شاعريءَ ۾ پيسو ڪونهي ته پيسي ۾ شاعري ڪانهي'، ۽ "پيسو" بابا چوائيءَ، 'هٿن جي مَر آهي.' مون پيسي تان هٿ ڪٽي سوچيو ته ڪراچيءَ ۾ مهاجر آباديءَ جي اڪثريت آهي، مان هتي اُردوءَ يا سنڌيءَ ۾ سنو افسانه نويس ۽ ناول نويس ته ٿي ٿو سگهان پر منهنجي سنڌي شاعري مري ويندي. ان ڪان اڳ هڪ به واقعا جن مون کي ڪراچيءَ تان دل برداشت ڪري ڇڏيو-

ڪراچيءَ ۾ خالد وٽ هڪ دهليءَ جو تاجر آيو، جنهن جو رنگ پيلو، رت پوٽو ۽ خوبانيءَ جهڙو هو. هن فريئر روڊ تي متروڪه جائداد جا پنج ڇهه ماڙا ڦٽايا هئا، ۽ اُنهن جي باري ۾ ڪُوڙا وڪري ناما ناهي رجسٽر ڪرايا هئائين. وڪري نامن تي مالڪن ۽ شاهدن جون صحيون ڪوڙيون هيون. دهليءَ مان ڪافي فارجريءَ جا ماهر به آيا

هنا، جي ڪنهن بہ ماڻهوءَ جي صحيءَ جي فارجري ايتريءَ مهارت سان ڪري ٿي سگهيا، جو هُن کي شڪ پئي پيو تہ هيءَ صحي منهنجي آهي يا نہ! هن في الحال بن ماڙن تي ڪاريگر رهايا هنا، جي سرمو پينهين، شيشن ۾ وجهي، اُن تي هن جي ڪمپنيءَ جو ليبل هڻندا هنا. ساڳيءَ طرح ڏاڻا، لال مرچ، ڪارا مرچ، سفيد جيرو، ڪارو جيرو، دالچيني، سُرهي جيري، گدامڙي، دال چيني، ڪمال پٽ، ننڍا ۽ وڏا اَهر، ڪلونجي هُربو، هگ، هيڊ، جعفر جلنتري، قيصر، زعفران، وغيره ڪُٽي، اُنهن کي پئڪيٽن ۾ بند ڪندا هنا، جن تي هن جي ڪمپنيءَ جو ليبل چپيل هوندو هو. هو اُهي پئڪيٽ بازار ۾ وڪري لاءِ موڪليندو هو. بن ماڙن ۾ هڪ ماڙي ۾ هن جي خاندان جا ڪيئي فرد رهيا پيا هنا، ۽ ٻيا ڪجهہ مسواڙي بہ هوندا هنا، جي هن کي مسواڙ ڏيڻ ۾ تڪليف ڏيندا هنا ۽ هن تي درخواستون ڪندا هنا تہ هن دستاويز فارجري ڪري ٿاهيا آهن. هن جو ڪيس خالد مون کي سپرد ڪيو هو. هو چوندو هو تہ بهادر شاهہ ظفر جي پوينرن مان آهي ۽ دهليءَ جو مهاجر آهي. هن جو منهن گولُ گپي وانگر لڳندو هو، رنگ زرديءَ مائل، قد جو ڇوٽو، پيٽ ڪجهہ ٻاهر نڪتل، چولو، تنگ پاجامو ۽ اچڪن پاتل. جڏهن اسان جي هاسٽل ۾ ايندو هو تہ نمي فرشي سلام ڪندو هو. اشرف جو هڪ مهاجر دوست فريئر روڊ تي ايس.ايچ.او هو، جنهن سان مون کي اشرف واقف ڪرايو هو. مون اُن ايس.ايچ.او کان هن کي سندس ڏنگا مسواڙي سڏا ڪرائي ڏنا. هو ٿاڻي تي مس گهرايا ويا تہ ڦسي پيا. سو هن هڪ پيري منهنجي گهر رات جي ماني ڪئي. هو مون کي پنهنجي ڪمري ۾ وٺي هليو، جتي هن جي زال ۽ ڌيءَ ويٺيون هيون. هن جي ڌيءَ کي فرشي غرارو، ننڍي قميص ۽ گوٺي ڪناري وارو چُٽيل دوپٽو پيو هو ۽ هن جي زال کي

چوڙيدار پاجامو، چارڪلين جو ڪُرتو ۽ چُٽيل دوپٽو هو. هن جي زال جو نالو روشن آرابيگم ۽ ڏيءَ جو جهان آرا هو. ماءُ وڏي اڇي انگور جي ول وانگر لڳي رهي هئي ۽ ڏيءَ سندرخاني انگور جي وَل وانگر. مانيءَ ۾ هن تريل مغز، نرگسي ڪوفتا، ٻارنهن مصالحي وارو مُرغ، نان، برياني، سِري پاوا، ڪڙي مصالحي جي مسُور جي دال ۽ زعفران وارو زردو ڪيو هو. مون ايڏو ڪاڏو ڏسي، هن کان پڇيو ته "اسين ڪائڻ وارا ته چار آهيون، هيڏو تڪلف ڇا لاءِ؟" تاجر جواب ڏنو، "هي منهنجي زال خاص تنهنجي ڪري پڇايا آهن، تون اسان جو محسن آهين؛ جي ڪاڏو بچي پيو، ته هيٺ رشتي دارن ڏانهن موڪلي ڏينداسين." هن ڏيءَ کي چيو ته "تون پنهنجي لاءِ ڪاڏو پليٽ ۾ ڪڍي، پر واري ڪمري ۾ وڃي ڪاءُ." پوءِ هُن "ٽئنٽي گن ون سئليوٽ" جي بوتل کولي ۽ مون کي ۽ پنهنجي زال کي ڊبل پيگ ڏنائين ۽ اُنهن ۾ پاڻي وڌائين ۽ پاڻ ٽيون حصو گلاس جو ڪنيائين ۽ اُن ۾ سوڊا وڌائين. پي ڪري، مان نان، هڪ وڏو نرگسي ڪوفتو ۽ ڪجهه ٻارنهن مصالحي وارو مُرغ ڪاڏو، ته هن جي زال مون ڏانهن زعفران وارو زردو وڌايو. تاجر ماني به ڪائي رهيو هو ۽ پي به رهيو هو. هن ڇهه ست نرگسي ڪوفتا، تريل مغز، سِري پاوا ۽ ساري مسور جي دال هن ڪلاڪ کن ڪاڏي، ۽ چيائين ته "ڪجهه ڏند ۾ سور آهي، ان ڪري آهستي ٿو ڪاوان." هن جي زال برياني ۽ به نرگسي ڪوفتا ڪاڏا. هوءَ سنهي ۽ شيشي جي صراحيءَ وانگر نازڪ ٿي لڳي. وسڪيءَ هن جي سُفيد منهن تي لالائي آئي ڇڏي هئي ۽ شفق ۾ موتيي جي گل وانگر لڳي رهي هئي. هن کي مولسريءَ جو عطر لڳل هو ۽ ٻانهن ۽ چوٽي ۾ موتئي جا گجرا پيا هئا. ميز تي گلدان ۾ رات جي راڻيءَ جون ڪپيل ٽاريون پاڻيءَ ۾ رکيون هيون، چوڌاري خوشبو ڦهليل هئي. مون کي

اِئين لڳو تہ مان باغ جي ديوار ٽپي، اورنگزيب جي پيٽ روشن آرابيگم جي ڪمري ۾ گهريو آهيان ۽ اجهو ٿو مون کي اورنگزيب گرفتار ڪرائي باغ جي ديوار تان هيٺ اُڇلارائي. ماني کائي، تاجر مون کي پاندان ۾ پان ۽ قوام ۽ ٻيون ڪجهہ شيون وجهي پيش ڪيون. مون پان کاڌو مس تہ ڦيرائي آئي، ٻيو اهڙو پان هن پنهنجي بيگم کي پيش ڪيو، ۽ پان ۾ اسان کان ٻيٽو قمام کائي، پنهنجي بستري تي اونڌو ٿي سمهي پيو ۽ ڪونگهرا هڻڻ لڳو. مان اُٿي بيٺس تہ بيگم کان موڪلايان تہ مون کي ٽيڙ آيو، هن منهنجي چيلهہ ۾ ٻانهن وجهي مون کي سهارو ۽ ڪنڌ تي چمي ڏني، پوءِ مڙس ڏانهن ڏسي چيائين تہ هن جي هائي شب برات شروع ٿيندي ۽ ڦٽاڪا ۽ سوسڙيون ساڙيندو. هَل تہ مان توکي خالي ڪمري ۾ وٺي هلان. تون رات هتي رهي سگهين ٿو. پوءِ هوءَ ٽئين ڪمري ۾ وٺي ويئي، جو خالي هو ۽ جنهن تي ٻٽو بسترو پيو هو. مون کي گمان ٿيو تہ ٻئي ڪمري جي وٽيءَ مان جهان آرا اسان کي ڏسي رهي آهي. مون کي گهيرٽ اچي رهيا هئا ۽ اجان پانَ جو اثر نہ لٿو هو. هُن منهنجي ران کي دٻايو ۽ منهنجو هٿ جهلي هٿ تي چُمي ڏني. هائي مون کي اُها رات ياد ڪري هن لاءِ هڪ تشبيهہ سُجهي اچي ٿي. مون وادیءَ سوات ۾ سيدو شريف ۾ مرغِ زرين ڏٺو هو، جنهن جو طلائي رنگ هو ۽ جنهن کي ڏسي مون کي نرميءَ ۽ گرميءَ جو احساس ٿيو هو، پر اُها گهٽو پوءِ جي ڳالهہ آهي. صبح سان مون کي اِئين وڳي جاڳ ٿي تہ هوءَ بہ اُٿي ويني، منهن ڌوتائين ۽ ٻاهر وٺي پوءِ موٽي اچي چيائين تہ "منهنجو ميان اجا محو خواب آهي ۽ خراٽا هڻي رهيو آهي." ٿوريءَ دير کان پوءِ چيائين، "منهنجي ڏيءَ سان شادي ڪر، منهنجي مُڙس کي دل جو عارضو آهي، هن کي ڊاڪٽرن صلاح ڏني آهي تہ ٿورو ڪاءُ ۽ پان ۾ تماکو تہ بلڪل نہ ڪاءُ! پر هُو مڙي نہ ٿو، نہ ڄاڻان تہ هو عدم جو راهي ٿئي، جهيز ۾

توکي ٻہ ماڙا ۽ ڊيہر سارا زيور ۽ ٻي ملڪيت ٻہ ملندي پر مان ٻہ ملنديس." مون کي وري پلنگ تي ننڊ وٺي وئي، جڏهن ١٢ بجي جاڳ تي مون ڏٺو تہ هُن جي جهان آرا بيگم منهنجي بستري جي سامهون آرام ڪرسيءَ تي ويٺي آهي ۽ ڪوئي ناول پڙهي رهي آهي. هن پرسان ميز تي رکيل چاءِ داني تان ٽي ڪوزي هٽائي، مون کي چاءِ ڏني. چاءِ ۾ الاچيءَ جي خوشبو هئي، هن چيو تہ "بابا، هاڻي تيار ٿي ڏنڊي تي ويو ۽ چئي ويو تہ "هن رات گهڻو پيتو هو، هن کي ننڊ مان نہ اُٿارجو! اُمي وهنجي رهي آهي." پوءِ ريشمي آواز ۾ پڇيائين، "اياز صاحب! اوهان دلي ڏٺي آهي؟" مون جيو تہ "نہ، پر دهليءَ تي مون کي مير تقي مير جو هڪ شعر ٿو ياد اچي:

دلی ایک شہر تھا عالم میں انتخاب
ہم رہنے والے ہیں اُسی اُجڑے دیار کے."

هوءَ اهو شعر ٻڌي، ٻهڪي اُٿي تہ منهنجو اُردوءَ جو تلفظ صحيح ۽ شاعريءَ سان لڳاءُ آهي. هن وڌيڪ پڇيو تہ "اوهان دليءَ جا ٻيا ٻہ شاعر پڙهيا آهن؟" مون جواب ڏنو، "سودا ۽ ٻيا ٻہ 'دليءَ جي بستان' جا شاعر پڙهيا آهن!" ان تي هن چيو "سودا جو ڪوئي شعر ياد آٿي؟"

مون شعر پڙهيو:

"فجر ہوتے جو گئی آج مری آنکھ جھپک
دی وہیں آج خوشی نے درِ دل پر دستک.

"وه واه" جهان آرا بيگم چيو، "ڇا نہ برمحل شعر آهي." مون هن کي ٻڌايو تہ مون نہ فقط سارو ديوان غالب پڙهيو آهي، پر هن تي حاليءَ جو 'يادگارِ غالب' پڙهيو آهي، عبدالرحمان بجنوريءَ تي غالب جو ڪتاب پڙهيو آهي. مون ذوق، ظفر ۽ مومن کي ٻہ پڙهيو آهي، پر مومن ۽ غالب تي اُنهن جي معنيٰ آفرينيءَ جي باوجود لکنوي اثر ٻہ

آهي. نہ رڳو مرزا شيفتہ ۽ سخن فهميءَ جي ٻاري ۾ بہ ڄاڻان پر 'لکنوءَ' ۽ 'دليءَ جي دبستان' ۾ فرق بہ ڄاڻان. پر منهنجي خيال ۾ دهليءَ جي زبان مستند ۽ معياري آهي." اهو ٻڌي، ڄڻ هوءَ برف جي ڳنڍي وانگر رجي وئي. هن اُردوءَ ۾ ايم.اي ڪئي هئي. ايتري ۾ روشن آرا بيگم وهنجي سهنجي آئي. هن کي پيشوار ۽ چوڙي دار پاجامو پيل هو ۽ ڪَنڍڙا ڪاڪُل ۽ ڪجريون اکيون هيون، ۽ هن موتئي جو عطر لا ـو هو. هُن جي ڏيءَ اهو چئي موڪلايو، "مون کي معلوم نہ هو ڪنهن بہ سنڌيءَ کي اُردوءَ تي عبور ٿي سگهي ٿو." روشن آرا دري کولي، رات واري وسڪي ۽ گلاس ڪڍيا، پر مون هُن کي چيو تہ "مان هٿ مُنهن ڌوئي، آفيس ٿو وڃان. رات موڙي ايندس. ٿوريءَ دير کان پوءِ مون هيٺ لهي، وڪٽوريا ڪرائي تي ڪئي، ۽ غالب جو هيٺيون شعر جهونگاريندو آفيس پهتس:

تہا خواب ميں خيال کا دل سے معاملہ
جب آنکھ کھلُ گئی تو زياں تہا نہ سود تہا.

رستي تي مون کي پاڻ کان ڪِرپ اچي رهي هئي. روشن آرا بيگم جي مڙس جي پُرخوري، ننڊ ۽ ڪونگهرا، هن لاءِ نفرت جو اظهار، بي خطر عياشي ۽ هن جي ڏيءَ جو خاموش تماشائي بڻجي رهڻ، مون کي ڏاڍا اُگرا لڳا. مون سوچيو تہ هن حياتيءَ ۾ مان ڳري ويندس جئن سون تيزاب ۾ ڳري ويندو آهي. مال ۽ منال لاءِ خواب و خيال جي قرباني عبث آهي. مان خالد کان پندرهن ڏينهن موڪل گهري چيو تہ "مان سڪر شاديءَ لاءِ ٿو وڃان. جي تون ۽ عبدالقادر مون سان گڏجي هلندا تہ منهنجي عزت افزائي ٿيندي." هُن مجبوري ڏيکاري ۽ مان ڏينهن واريءَ ٽرين ۾ شڪارپور هليو ويس ۽ رات جو دير سان اُتي پهتس. مون ماءُ کي پنج هزار رپيا ڏنا ۽ چيو تہ "مون کي زرينا سان

شادي ڪراءِ." هوءَ مون سان اڳئي مڱيل هئي، هفتي کان پوءِ اسان جي تِٽ ٻڌي وئي ۽ شاديءَ کان اڳ اُهي ريتيون رسمون بجا آنديون ويون، جن جو مان ٻئي ٻاڳي ۾ ذڪر ڪيو آهي. جهُمر ۽ وڌي وئي ۽ هوجمالو ۽ ڳاتو ويو. جڏهن مون کي ڪير پيئڻ لاءِ چيو ويو تڏهن مون سَسُ کي چيو ته "پهرين زرينا کي پيئار، پوءِ مون کي ڏي." شاديءَ رات مون جڏهن هن جو گهونگهٽ هٽايو ته هوءَ گلِ انار وانگر لڳي، غزالي اکيون، نڪ ۽ ڪن ڊولائتا ۽ چپ ڪپيل انجير وانگر هئا، هن جي چيلهه تائين لڙڪندڙ ڪونپارين جهڙيون چوٽيون هيون ۽ هٿن ۽ پيرن تي مهنديءَ مان گل ۽ اکين ۾ ڪارو ڪجل هو. هوءَ ساري سون جي زيورن سان جهنجهيل هئي، نڪ ۾ هيري جي ڪٽي، ٻانهن ۾ هيرا جڙيل ڪنگڻ، چندن هار، ٻُندا جن ۾ نيلم جڙيل هئا. اهو سارو ڏاج هن لاءِ پيءُ ناهي ويو هو. هوءَ ڪنول جي گُل وانگر تازي ۽ اڇوتي هئي، جڻ الف ليليٰ جي ڪتاب مان نڪري آئي هئي. ڏهاڪو ڏينهن شڪارپور ۾ رهي، مان زرينا کي فرسٽ ڪلاس جي گاڏي ۾ وٺي آيس. هن کي هرمچ جو چولو ۽ سوسيءَ جي شلوار پيل هئي جنهن جي پاڇن تي حيدرآباد ۾ريل هو. گاڏي ۾ اتفاقاً ٻيا مسافر ڪونہ هئا. گاڏيءَ جي دريءَ مان چنڊ اسان کي حسرت سان ڏسي رهيو هو. پاسن کان ٿوهر جا وڻ ۽ ٻُٽُ ڏرتي هئي، جا آئندي جي نشاندهي ڪري رهي هئي. مون کي لانڊيءَ ۾ ننڊ اچي ويئي ۽ زرينا مون کي سٽي اسٽيشن تي جاڳايو. مون ننڊ ۾ ڏٺو ته بهشت ۾ بيٺو آهيان ۽ بي بي حوا کان پڇي رهيو آهيان ته. "ڪهڙو ميوو چِني رهي آهين؟" هن جواب ڏنو ته "نالو پڇي ڇا ڪندين؟ ڳائي ڏس ته پتو پوئي." مان ڪيس حشوءَ واري فلٽ ۾ وٺي آيس جتي حشوءَ جي ملڪ بدريءَ کان پوءِ آڻ رهندو هوس.

خالد جي آفيس ۾ مون کي معلوم ٿيو ته مهاجر تاجر منهنجي

پنيان آيو هو ۽ منهنجي لاءِ پڇيو هئائين تہ ڪيس ٻڌايو ويو هو تہ مان ڳوٺ شاديءَ لاءِ ويو آهيان. اُن ڪان پوءِ هو نہ آيو هو. مون زرينا کي ڪراچيءَ ۾ بي پردي گهمايو ۽ جڏهن اسان سئنيما تي ويندا هئاسين يا صدر ۾ خريداريءَ لاءِ ويندا هئاسين تڏهن ماڻهو مُنهن ورائي هُن ڏانهن ڏسندا هئا. زرينا جي صحبت ۾ مون ڪان ماضيءَ جا پل انين وسري ويا جيئن سانوڻ جي مينهن ۾ وڻن جا پن ڌوپي ويندا آهن ۽ رابيل ۽ گلاب لهلائيندا آهن.

* * * *

جُهڙاليءَ ۽ ترائيءَ کي ڇڏي، تَتي سج ۾ رُڄ جو پيچو شاعر جي فطرت ۾ آهي. منهنجي شاعريءَ جو پس منظر اُڄ آهي، جا اُجهي نہ ٿي اُجهي ۽ رُڄ آهي جا ڪُٽي نہ ٿي ڪُٽي!

ڇا، غالب جو سڄو ديوان ڊومنيءَ (لنگهياڻيءَ) سان عشق جي تخليق هو؟ ڇا، حافظ جي ديوان لاءِ مُتحرڪ جذبو فقط شاخ نبات پيدا ڪيو هو؟ منهنجي وجود ۾ شيلي ۽ بائرن هڪٻئي سان پنجہ-آزمائي ڪندا رهيا آهن؟

لکندي لکندي، مون کي ننڊ اچي وئي ۽ خواب ۾ مون هڪ چاپلوس، هَرتالو، فريبي ۽ حرفتي دوست ڏٺو. هُن اسلام جو ڊوُنگ رچائي پنهنجي گهر ۾ آيتون ٽنگيون هيون، مون کي ڏسي چيائين تہ "ٻيءَ دنيا لاءِ هن دنيا ۾ ٿمر ناهجي." مون هن کي جواب ڏنو تہ "تون ترين ۾ پنهنجي رزرويشن ڪرائي وٺ! مان واري ترين ڪافي دير سان ايندي." مون ڏٺو تہ هن خار ۾ منهنجي گل دستي مان سڀ کان دلفريب گلُ پتيون پتيون ڪري ڇِني ڦٽي ڪيو. پوءِ منهنجي اک کلي وئي، ۽ انسان جي بي وفائيءَ، خود مطلبيءَ، غداريءَ ۽ اذيت پسنديءَ تي سوچيندي، ننڊ نہ آئي.

مون اُنهيءَ دلفريب گُل تي بہ سوچيو. آتم ڪهاڻيءَ جي حصي ٿئين ۾ مون لکيو آهي تہ عشق جو سائنسي تجزيو ناممڪن آهي. شايد هر انسان ۾ ڪي شعاع ٿين ٿا، جي نظر نہ ٿا اچن. اُهي جڏهن ٻئي انسان مان نڪرندڙ شعاعن سان ملي اچن ٿا، تڏهن اُنهن ۾ هڪٻئي لاءِ ڪشش پيدا ڪن ٿا ۽ ڪنهن مهل تہ هڪ نظر ۾ عشق ٿيو وڃي. اهو عشق ڪڏهن هڪ انسان سان عمر ۾ هلي ٿو، ڪڏهن ڪڏهن بار بار وجود ۾ اچي ٿو. ڪنهن وقت ٻن انسانن کي ملي ائين محسوس ٿئي ٿو تہ اسان صديون اڳي مليا آهيون- ڪنهن جاءِ تي، جا ڏُنڌ ۽ ڪوهيري ۾ ڍڪجي وئي آهي، پر محبت جو زنجير اڃان ٽٽو نہ آهي.

لاڙڪاڻي ۾ اڪبر آشرم وارو سام جنسنگهاڻي چوندو هو تہ هو اربندو گهوش سان پانڊيچريءَ واري آشرم ۾ مليو هو، ۽ جنهن مغربي عورت کي آشرم ۾ "ماتا" چوندا هئا، تنهن کي ان ڳالهہ تي وشواس ڏياريو ويو هو تہ هوءَ ۽ اربندوگهوش اڳئين جنم ۾ پتني ۽ پتي هئا ۽ انڪري هوءَ پنهنجي مُڙس کي ڇڏي، اچي سندس آشرم ۾ رهي هئي. مان پانيان ٿو تہ سام پنهنجو سارو ڪتب هندستان ۾ ڇڏي، اڪبر آشرم واريءَ ماتا کي بہ ساڳيءَ ڳالهہ تي وشواس ڏياريو هو ۽ انڪري هوءَ سام جي چوڌاري ڀنڀوريءَ وانگي ڀرندي وتندي هئي، اِها ٻي ڳالهہ آهي تہ هُن کي اربندوگهوش جيترا شِش ڪونہ هوندا هئا.

مان خالد وٽ آسودي زندگي ڇڏي اندرينءَ سنڌ ڪيئن ۽ ڇو ويس، اِهو مان اڳ لکي چُڪو آهيان.

هِن وقت تہ ٻئين قدرت مون کي ضرورتمند نہ بڻايو آهي، ۽ مون ڪنهن جي اڳيان پيسي لاءِ هٿ نہ ڦهلايو آهي.

ڪبير پڳت ۽ سامي، وانگر مون مايا کي ڏُوتي سمجهي ڏڪاريو

آهي. علامہ اقبال ڪمڙو نہ چڱو چيو آهي:

پانی پانی کر گئی مجھے کو قلندر کی یہ بات
تو اگر میرا نہیں بنتا نہ بن، اپنا تو بن
من کی دولت ہاتھ آتی ہے تو پھر جاتی نہیں
تن کی دولت چھاؤں ہے، آتا ہے دھن جاتا ہے دھن.

بابا چوندو هو تہ دولت هٿن تي مَرُ آهي، پاڻيءَ تي چِٽُ آهي، آني جاني آهي، اِتي ئي رهڻي آهي، لحد ۾ ڪڏ ڪوڻي پورين تہ ڇا نہ پورين تہ ڇا. هي جيڪي ماڻهو دولت لاءِ هڻ هٿان، وَٽ وٺان، ميڙ ميڙان ۾ مصروف آهن، اِهي نہ ٿا ڄاڻن تہ ٻئي جهان لاءِ ٽرئولرس ڇيڪَ نہ ٿيندا آهن. عذرايلُ اوچتو اچي پرگهٽ ٿيندو آهي، ۽ وزٽنگ ڪارڊ موڪلي نہ ايندو آهي.

* * * *

اجا هيٺ وڃي وڪالت واري دؤر جي يادگيرين جي ٻئي تهہ- خاني جو قلف کوليان ٿو.-

وڪالت کان اڳ ۾ سَنَڌَ لاءِ مون کي پيسي جي ضرورت پئي. مون ابراهيم جويي سان ڳالهہ ڪئي، هو سعيد منزل ۾ بندر روڊ تي رهندو هو. هن سان گڏ هڪ پي.ڊبليو.ڊي جو ڊپٽي سيڪريٽري رهندو هو. هن مون کي سيڪريٽريٽ ۾ ملازمت وٺي ڏني. مون سان منهنجو ڪلاس فيلو عيدن (عيد محمد) بہ ساڳيءَ آفيس ۾ ملازم هوندو هو. مون هن کي چيو تہ منهنجو ڪم هو ڪري ٻا ٻئي ڪلارڪ کي چئي تہ اُهو ڪري، ۽ ان ڪري جيڪا بہ رشوت مليس اُهو ڪٿي. مان روز آفيس ۾ سارو وقت ڪوئي ناول يا ٻيو ڪتاب پڙهندو هوس. اُتي ئي مون سمرسيٽ مام جا سڀ ناول ۽ افسانا، وليم فاڪنر ۽ ٻين ناول نگارن جا ناول پڙهيا. مان روز هڪ اڌ ڪتاب پڙهي، درخواستن تي ٻين جي

لڪيل نوٽن تي صحيون ڪري اُٿي ويندو هوس.

ڇهن مهينن کان اسان جو جونيئر اسسٽنٽن جي تقرريءَ لاءِ پبلڪ سروس ڪميشن جي آفيس ۾ امتحان ٿيو. اُن ڏينهن مان جرمن ناول نويس، هرمن هيس، جو ناول 'سدارٿ' پڙهي رهيو هوس. نهايت دلچسپ ناول هو. نوڪريءَ واري وقت، مون ٽئگور جي گيتانجلي ۽ ٻيا نظمن جا مجموعا، ناول ۽ ڪهاڻيون پڙهيون. هن جو ناول 'نبودني' مون کي خاص طور وڻيو، جو اسڪول واري زماني ۾ مون پهرين رتن يا سُندر ساهتيہ ۾ پڙهيو هو. منهنجي دوست، عبدالستار شيخَ، جيڪو مون سان ايل.ايل.بي گڏ پڙهندو هو، مون کي هئمبرگ جي خلاصين جي يونين جي سيڪريٽري جنرل جي آتم ڪهاڻي بہ ڏني، جا هُن کي ڊاڪٽر مهڪريءَ ڏني هئي. اُها استالن جي ظلم وستم جو لرزه خيز داستان هئي، جا پڙهي اعتبار ئي نٿي آيو تہ اُهو سچو داستان سچو آهي يا امپيريلسٽ پروپئگنڊا آهي، ۽ ساڳي ڳالهہ ايم.اين.راءِ پنهنجي رسالي "انڊپينڊنٽ انڊيا" ۾ پڻ ڪندو رهندو هو.

مون کي اوچتي جهٽڪي سان ياد آيو تہ اڄ پبلڪ سروس ڪميشن جو امتحان آهي. مان ڪتاب ميز جي خاني ۾ رکي، تڪڙ ۾ پبلڪ سروس ڪميشن جي آفيس ۾ پهتس، جا سيڪريٽريٽ جي ويجهو هئي. مون مسٽر هگوراڻي، سيڪريٽري پبلڪ سروس ڪميشن، کي چئي ڏياري موڪلي تہ مان هاڻ پهتو آهيان، ۽ مون کي امتحان ۾ ويهڻ ڏنو وڃي. هگوراڻيءَ مون کي هڪدم گهرايو ۽ انگريزيءَ ۾ پڇيو تہ "ڇا، تو نہ ٿي ڄاتو تہ تون زندگيءَ جو هڪ ئي موقعو (A Life's chance) وڃائي رهيو هئين؟" مون ڪيس انگريزيءَ ۾ نهايت خود اعتماديءَ ۽ تُرشيءَ سان نہ پهہ جواب ڏنو تہ "مسٽر سيڪريٽري! تون ڪو خدا تہ نہ آهين، جو مون تي مستقبل جا دروازا بند ڪري

ڇڏيندين. جيڪي ٻيا ڪلارڪ ٽن ڪلاڪن ۾ ڪري سگهندا آهن، اُنهن کان بهتر مان هڪ ڪلاڪ ۾ ڪري سگهندو آهيان." منهنجو تُرت جواب ڪگورائيءَ کي واهولي جي ڏڪ وانگر لڳو. هو منهنجي ايتري جُرئت ۽ پاڻ ني بي پناهه پروسو ڏسي ۽ انگريزيءَ جي روانيءَ ڏسي، حيرت ۾ رهجي ويو، ۽ مون کي ڏسي چيائين ته "توکي ڪهڙي ڏگري مليل آهي؟" مون کيس جواب ڏنو ته "مان لا گريجوئيٽ آهيان." اوچتو هن پنهنجي غصي تي قابو ڪري پنهنجي پي.اي کي چيو ته "هن کي امتحان ۾ ويهڻ ڏنو وڃي. ڏسان ته ڪهڙا ڦاڙها ٿو ماري." مون واچ ۾ ڏنو ته باقي پنجيتاليهه منٽ بچيا هئا. مان چاليهن منٽن ۾ پيپر پورو ڪري پنج منٽ اڳي هليو ويس. جڏهن نتيجو نڪتو تڏهن معلوم ٿيو ته مان ستون نمبر آيو هوس.

منهنجي آفيس ۾ هُلچو مچي ويو ۽ سيڪنهن مون کي مبارڪون ڏنيون. مون کي ائين محسوس ٿيو ته مون کي ڪَسيءَ جا ڪيڙا ورائي ويا آهن. اُنهن مان هڪ موٽي ڪيڙي، آفس سپرنٽنڊنٽ هادي بخش شيخ، جو شڪارپور جو شيخ هو ۽ منهنجو مائٽ به هو ۽ آفيس سپرنٽيڊنٽ هو، تنهن مون کي گهراپو ۽ چيو، "چڱو، جو تون امتحان ۾ پاس ٿئين! نه ته مون تنهنجي خلاف ڊپٽي سيڪريٽريءَ کي دانهن ڏني هئي ته تون ڪم نه ٿو ڪرين." مون کيس جواب ڏنو ته "توهان ٻئي ڀيري منهنجي دانهن ڏيو، ان کان اول توهان کي منهنجي استعفا ملندي." هُو اڇيءَ ڏاڑهيءَ وارو، صوم و صلواة جو پابند هو ۽ رٽائرمينٽ جي ويجهو هو. ۽ جڏهن هن جي پهرين زال مري وئي، ته هن پنهنجي اولاد کان ننڍيءَ ڇوڪريءَ سان شادي ڪئي، ۽ جڏهن اُها ويم ۾ مري وئي ته اُن جي ننڍيءَ ڀيڻ سان شادي ڪئي هئائين.

پوءِ مون ررينا جي مامي، شيخ واجد عليءَ، کان سند لاءِ پيسا

ورتا ۽ اُن جو احوال اڳي لکي چُڪو آهيان. مون شيخ هادي بخش جي آفيس ۾ وڃي استعفا هُن جي ميز تي رکي. هو واڙو ٿي، مون کي ڏسڻ لڳو. ائين مون کي سيڪريٽريٽ جي بدبودار ماحول مان نجات ملي، جتي مان لُبو ٿُبو ڪانجهيءَ تي گذر ڪندو هوس.

سيڪريٽريٽ ۾ منهنجو هڪ خاص دوست هوندو هو نذر دائودپوٽو. نذر جونئر اسسٽنٽ هو ۽ ڪوجهو ۽ ڪُروپ هوندو هو ۽ ڪارڪٽڇي وانگر لڳندو هو. هُن جي اکين هيٺان هن جا پيڏ ٻاهر هوندا هئا، ۽ جڏهن هو عينڪ پائيندو هو تہ قبرستان جي اُلوءَ وانگر لڳندو هو. هن جا ڏند ٽورا وڏا هئا ۽ اُهي مٿئين چپ سان ڍڪڻ جي ڪوشش ڪندو هو. هن جو قد ڪاٺ سنهو هو ۽ هو اُن تي ڪاري شيرواڻي پائيندو هو تہ جگر مرادآباديءَ وانگر لڳندو هو. هن جا ڏند هيرڻ جي ڪڪڙن وانگر اڳاريءَ لڳل هئا ۽ نُنهن ۽ شيريون اکيون جهنگَ ٻلي وانگرهونديون هيون. هو مون سان سيڪريٽريٽ جي ڪنفي ٽيريا ۾ مليو هو. ڇا نہ گُل و گلزار طبيعت وارو مڙس هو ۽ ڇا نہ هن جو ادب ۽ فلسفي جي مطالعي سان شوق هوندو هو! ڪنهن کي شڪ بہ نہ پوي ها تہ ان ميري ڪالر شيرواڻيءَ هيٺان ايتري اڇي اُجري دل لڪل هوندي. هو ڳاڻ ڳٽيو سنڌي هو جنهن کي مون وانگر غالب ۽ مير کان وٺي، فيض احمد فيض ۽ ن.م.راشد تائين عبور هو. هو بازارِ حسن جو رَسيا بہ هوندو هو. هرهفتي هو ٺري جو پڙوو پي، نان سان سيخ ڪباب ڪائي، نيپئر روڊ تي دل وندرائي ايندو هو ۽ جڏهن موٽندو هو تہ نقشِ فرياديءَ مان فيض احمد فيض جي غزل جو مقطع جهونگاريندو ايندو هو:

اک فرصتِ گناہ ملی وہ بھی چار دن
دیکھے ہیں ہم نے حوصلے پروردگار کے.

هو هر مهيني ۾ ٻہ ڀيرا ڀوڳ ولاس ڪندو هو ۽ پنسا ڪٿي ويندا هئس تہ ڪانجهي ڪائيندو هو. هو چوندو هو تہ "جي مغربي فيلسوف برڪلي، مون سان ملي ها تہ هن کي نيپئر روڊ ۽ صدر ڏيکاري پڇان ها تہ ڇا، ٻنهي هنڌن تي موجود عورتن ۾ ساڳي حقيقت جلوہ گر آهي؟" هو ايترو بدصورت انسان هوندو هو، جو پئسي جي لالچ تي فقط هڪ قحبہ ئي هن کي پيار آڇي سگهندي هئي، باقي صدر ۾ زرق برق لباس واريون نازنينون هن کي ڏسي، منهن ڦيري ڇڏيندڙيون هيون. هو چوندو هو تہ "گناہ ۽ ثواب ماڻهوءَ جي دماغ جو فتور آهن؟" هو اهو ٻہ چوندو هو تہ "جي خدا آهي تہ انصاف پسند نہ آهي، نہ تہ مون کي ايترو قبيح صورت نہ بڻائي ها!" هن جو پُنَرَ جنم ۾ پورو ويساهہ هو ۽ چوندو هو تہ "انسان ڪِئي جو ڪيتو ڏئي ٿو." ساڳئي وقت اهو ٻہ چوندو هو تہ "اِهي جپ تپ سڀ نڳيءَ جا ناهہ آهن. وڻ جي ڇانوَ ۾ آهلي پوڻ جو هر موقعو غنيمت آهي، ڇو تہ حياتي هڪ تتي رڻ وانگر آهي. خوش نصيب آهي اُهو، جو ٿڌيءَ هير ۾ اَک لائي ٿو وٺي."

هو جڏهن بازار حسن مان نئين وَٽ ڪري ايندو هو، تہ ان تي ڪيتري دير ڳالهائي، سواد وٺندو هو. هڪ ڀيري هن جي مقرر ڏينهن تي قولنج (پيٽ ۾ سور) ٿي پيس ۽ بازارِ حسن ۾ وڃي نہ سگهيو. ٻئي ڏينهن تي مون کي چيائين، "تنهنجي ازل جو مون ڇا بگاڙيو هو، جو منهنجي عيش جي رات خراب ڪيائين؟ پيارا، قدرت جي هر مظهر کان وٺي قولنج تائين هر شيءِ اتفاقي آهي. اِن جو ڪوئي ڪارڻ نہ آهي، سڀڪجهہ اَڪارڻ آهي."

هو فيض جي ترقي پسنديءَ کي "سياسي هذيانُ" سڏيندو هو. هن کي پنهنجا سُوريئلي استعارا هوندا هئا. هڪ ڀيري هو ٿي ڏينهن سانده مون سان ڪنفي ٿيريا ۾ نہ مليو، ۽ جڏهن مون هن کان پڇيو تہ

"توکي ڇا ٿيو هو؟" تہ جواب ڏنائين تہ "ڪُنيءَ مان سڄو ڏينهن ڪَونرُ ٿو وهي، ڏاڍيءَ پيڙا ۾ هوس. ڪالهہ پينسلين جي سُئي هڻائي اٿم. اڄ آرام آهي." نذر ايپيڪيورس لاءِ چوندو هو تہ "هن ۾ سرخوشيءَ جا بہ الڳ طريقا نہ آهن. هن فقط لهوولعب جي تلقين ڪئي آهي ۽ اهائي زندگيءَ جي اذيت مان نجات آهي." ڪڏهن ڪڏهن مون کي گهر وٺي هلندو هو. هن وٽ اسپنوزا، فرانسز بيڪن، هيگل ۽ شوپنهار تي اڏوراٿا ڪتاب هوندا هئا. ٻيا بہ ڪيئي اڏوراٿا ڪتاب هوندا هئس. چونڊ اُردو شاعري، دکن ۾ اُردو، لکنوءَ جا اُردو شعرا وغيره کان ن.م.راشد جي "ماورا" تائين ڪيئي ڪتاب هوندا هئس. هن جي جيتري صورت خراب هئي اوتري سيرت چڱي هُئي، پر ڪيس بدصورتيءَ جو پورو احساس هوندو هو ۽ انکري هو خدا ۽ پيءُ ماءُ کي نہ بخشيندو هو. هڪ ڀيري هن چيو، "اياز! شوپنهار دنيا جو وڏي ۾ وڏو فلاسافر آهي. توکي معلوم آهي تہ هو ٻُڌ کان متاثر هوندو هو ۽ چوندو هو: سَروَم دُکمَ دُکَم."

نذر دائودپوٽو منهنجيءَ زندگيءَ جي داستان جو هڪ پورو باب آهي. اُهوئي هڪ شخص هو، جنهن سان مان گهٽي ۾ گهٽو مذاق ڪندو هيس ۽ هن لاءِ تہ هزل ۽ هزل نما نظم بہ لکيا هيم. هن جي علم و ادب سان شوق سبب مُنهنجي هن سان گهاٽي دوستي ٿي وئي هئي. هڪ ڀيري مون کي هو پنهنجو گهر ڏيکاري آيو، گمنام گهٽيءَ ۾ هڪَ فلئٽ هيس، جا هن جي بوهيمين زندگيءَ جي عڪاس هئي. ٻئي ڀيري ولهہ ٿي وَسي، پوهہ جون هوائون ڪتارين وانگر ڪاري وار ڪري رهيون هيون. منهن ۽ مٿي تي مفلر ويڙهي، مان هن جي گهر ويس، فلئٽ جو دروازو فقط ٻيڪڙيل هو، جيڪو کولي اندر ويس تہ ڏٺم تہ نوار واريءَ ڪٽ تي ليٽي، وليم جيمس جو "فلاسافي آف پرنگميٽزم"

(Philosophy of Pragmatism) تي ڪتاب پڙهي رهيو هو. ڪمري ۾ چوڌاري اڌوراڻا ڪتاب پريل هئا ۽ هُبس ٿي ٿي. هن جي منگالي ۾ ڪوئلا رک ٿي چُڪا هئا ۽ هو هڪ ٿري ڪٽو ويڙهي وينو هو، باهر ته سيارو هو ۽ اُترڙو ٿي لڳو. مون هُن کي چيو ته "سيئاندو ٿو ٿئي، ڪوئي ٺرو هجيئي ته پيئار! مهيني جا پويان ڏينهن آهن، منهنجي پگهار ختم ٿي وئي آهي." هُن سٽڻ قميص تي ڪاري شيرواڻي، جهوني مارڪيٽ مان ورتل اوني جوراب ۽ بوٽ پاتو ۽ ڪٽ تان ڪٽو ڪٽي بدن کي ويڙهيو- هُوبَهو اُردو رسالي "ساقيءَ" جي ايڊيٽر شاهد احمد دهلويءَ وانگر ٿي لڳو. هن جواب ڏنو ته "پگهار ته منهنجي به ختم ٿي وئي آهي!" پوءِ هن ٻه پڙاڻيون چادرون رڦ تان ڇڪي لاٿيون ۽ اُنهن ۾ وليم جيمس سوڌا ڪتاب ٻڌا. فقط هڪ ڪتاب ڪٽ تي اُڇلي چيائين ته "هڪ ٻِڌِ تون ڪڻ ته ٻي مان ٿو ڪٽان ۽ هلي ٿا ڪٻاڙيءَ کي وڪڻون." مون جڏهن هن کان پڇيو ته "اهو ڪٽ تي ڪهڙو ڪتاب ڦٽي ڪيئه؟" چيائين ته "اهو اُردو ترجمي سان رُباعياتِ عمر خيام آهي." جڻ اُنهيءَ هُشي ڏني هُيس ته 'باقي سيني کي وڪڻ! اهي سارا فلسفا بڪواس آٿي! ڪنهن به ازل جي اِسرار کي نہ ڄاتو آهي ۽ نہ ڄاڻي سگهندو!' پوءِ اسان ٻَئي ٻِڌُون ڪنيون ۽ آياسين ڪٻاڙيءَ جي دڪان تي. ڪٻاڙيءَ هن کي ڏيڍ سو رپيا آڇيا، جي هُن خوشيءَ سان ورتا. پوءِ چيائين، "هل ته بولٽن مارڪيٽ واريءَ بار ۾ ٿا هلون!" بار ۾ کي ڪائونٽر تي محو گفتگو هئا ۽ ڪي ٽيڙ ڪائيندا، ڪجهه بي سُري آواز ۾ جهونگاريندا باهر ٿي نڪتا. هڪ جوش مليح آباديءَ جي هڪ سٽَ ٿي ڳاتي- 'آواز دے ڪهاں ہے.' اهو گيت تازو ڪنهن فلم ۾ ڳايو ويو هو. سٽ ڳائي هو ٽڙيو ۽ وڃي ديوار تي هٿ ڪُتس. اسان ڪائونٽر تي ويناسي ته نذر رم جو آڏيو گهرايو. چيائين "هي ڏاڍو گرم به آهي."

سستو بہ آهي، ٽاٽائي وٺائي ڇڏيندو."

ان کان پوءِ نذر ڪبابن جون بہ سيخون ۽ بہ باهہ تي پڪل جيرن جون سيخون ۽ نان گهرايا. ڪبابن ۾ گوگائي مرچ هئا، جي ڪائي منهنجو واتُ جلي ويو. پوءِ اسان چٽٽيءَ ۾ ٻوڙي جيرا ۽ نانَ ڪائيندا بہ رهياسين ۽ پيئندا بہ رهياسين. نذر کي جيرن چٻاڙڻ ۾ تڪليف پئي ٿي ۽ چيائين تہ "تازا ڏند وجهايا اٿم، اڄا ڪجهہ ڏُکن ٿا." اسان جڏهن رم جي اڌ بوتل پيتي، تہ گلي مان باهہ وانگر لهي ۽ سارو بدن گرمائي ڇڏيائين. اسان جي پرسان بمبئيءَ جا خلاصي وينا هئا، ۽ اوچتو 'وندي ماترم' ڳائڻ شروع ڪيائون.

ڳالهيون ڪندي، نذر کان مون پڇيو تہ "فلسفي تي ڪهڙا ڪتاب پڙهيا اٿي؟" جواب ڏنائين تہ "ڪيئي پڙهيا اٿم، پر افلاطون ۽ ارسطوءَ کان پوءِ سڀ فيلسوف لال شهباز جا چوها ٿا لڳن." مون هن کان وڌيڪ پڇيو تہ "ڇا اسپنوزا بہ پڙهيو اٿي؟" چيائين "ها، پڙهيو اٿم، ساڳي تصوف واري بڪواس آهي." ان تي مون نذر کان پڇيو تہ "نذر! تون ڇا ۾ اعتبار ٿو ڪرين؟" چيائين تہ "آمريڪي فطرت پرست، ٽارو، چيو آهي تہ "هڪ دنيا هڪ وقت." جيستائين هن دنيا جو سوال آهي تيستائين هوءَ ڪائونٽر حقيقت ئي چئبي. منهنجي ڪاريءَ شيرواڻيءَ کان وڌيڪ هن گهڙيءَ رم جا هي ڪارا جام حقيقت آهن، جي خلاصي جهاز جي ڊيڪ تي پيئندا آهن. اسين بہ جڻ ڪنهن جهاز ۾ سفر ڪري رهيا آهيون جنهن لاءِ ڪوئي بندرگاهہ نہ آهي. هونءَ هيءَ حقيقت هڪ ديواني جو خواب آهي. جيسين هيءَ زندگي حقيقت آهي، اهي شرابِ ناب جا جام حقيقت آهن، روشنيون حقيقت آهن ۽ اُنهن ۾ ارغواني چهرا حقيقت آهن. ها، اڄا جيڪي اڳتي اچڻو آهي، اُهو تہ بهترين حقيقت آهي."

"اڳتي ڇا اچڻو آهي؟" مون هن کان پڇيو.

نذر جواب ڏنو تہ "توکي بغدادي وني ٿو هلان." اسان ٽيڙ کائيندا ٽرام تي چڙهياسين. پرسان وينل ڪنهن متقيءَ نڪ کي رومال ڏنو. نيٺ اسان بغدادي پهتاسي. نذر چيو تہ "تون ڳيراڻي، مان گرڙُ پڪُ، منهنجي پٺ تان اچ!" هڪ سنهيءَ گهٽيءَ مان ٿيندي اسان ڪٽي هڪ ماڙِ جاءِ وٽ پهتاسين، جنهن کي ڪپڙي جو پردو ڏنل هو. پرسان نوار سان ڪٽ پٽي هئي، جنهن مٿان چڳيرڙي چادر پيل هئي. ويهاڻي تي مٿو رکي هڪ سلائٽي چوڪري ليٽيل هئي، جنهن جو چاڪليٽ کان ڪجهہ ڦڪيرڙو رنگ هو. هن کي سفيد ڪپڙا پيا هئا ۽ انارن جيترا اُرهہ هن جي سٽيٽر مان اُپري آيا هئا. هن سگريٽ مان گهرو ڪش هڻي، ڦڦڙن ۾ دونهون ڪڍي، جڏهن نڪ مان دونهون ڪڍيو، تڏهن چرس جي هَواڙ ڦهلجي وئي، جا مون کي اصل نہ وٺي ۽ دونهين ۾ منهنجو دم گهٽجڻ لڳو. مان پردو مٿي ڪري، گهٽيءَ ۾ پنج ست قدم اڳتي وڌي ويس، ۽ ناليءَ ۾ پيشاب ڪرڻ لڳس. اڃا اُٿي پٽنٽ جي زپ ڇڪي رهيو هوس تہ هڪ مڪراني اُردوءَ ۾ ڪجهہ ڳائيندو اچي نڪتو. شايد هو ڳائي رهيو هو 'لَلَ لَل لا"....در وٽ پهچي هن ڏنو تہ در اندران بند پيو هو. مڪرانيءَ در کي زور سان ٽڏو هڻي، هڪ گار ڏني. ايتري ۾ چوڪريءَ در کولليو. مڪراني اندر ويو تہ ڏڙام جو آواز ٿيو. مون ڏنو تہ نذر زمين تي ڪريو پيو هو، هن جي عينڪ ٽڪرا ٿي وئي هئي ۽ هو بانبڙا پائي ڪجهہ ڳولي رهيو هو. مون کي مڪرانيءَ ڏانهن اشارو ڪري چيائين تہ "هِن مون کي نوٽنشو هنيو تہ منهنجي عينڪ بہ ڪري ڇڏي پئي ۽ منهنجا ڏند بہ هيٺ ڪري پيا. مون کي تہ ڪجهہ نظر نہ ٿو اچي. تون جهُڪي مون کي ڏند کڻي ڏي." مون چتائي ڏنو تہ هن جي ٻٽيهي ٽي ٽڪر ٽي چڪي هئي. مون نذر کي اُتاريو ۽ کيس ڏند

ڪٿي ڏنا جي ٽڪر تي پيا هئا. مڪراني سلائٽيءَ چوڪريءَ کي چنبڙيو پيو هو، ۽ هنجي ڳچيءَ کي ڏندن سان ڪاٽ ڪُٽي وانگر ٽُڪي رهيو هو.

مان نڌر کي ٻانهن ڪان وٺي ڪوٺيءَ مان نڪري ويس. نڌر چيو ته "مان عينڪ ڪان سواءِ ٽرام ني چڙهي نہ سگهندس. مون کي گهر ڇڏي آءُ. مان هن کي گهر ۾ ڇڏي آيس، ۽ چيچ مان سنهي سوني منڊي لاهي ڏنيمانس ۽ چيومانس ته "ڏند بہ ٺهراءِ ۽ عينڪ بہ وٺي آءُ." ان تي چيائين ته "سيائي تون اچجانءِ، مان ته ڏسي نہ ٿو سگهان." ٻئي ڏينهن تي مان هن جي ميز جي ڪاني ۾ عينڪ جو ڪارڊ ڳولي، ۽ ڪيس گڏ وٺي، وڃي عينڪ ٺهرائڻ لاءِ ڏني. هن جا پلاسٽڪ جا هيٺيان ڏند جي بہ ٽڪر تي پيا هئا، سي بہ هو ڳنڍائي آيو. اسان سيڪريٽريٽ جي ڪنڊي ۾ وينا هئاسين ته پڇيومانس، "نڌر! 'هائي' تي نظر پوئي ٿي؟" پوءِ حافظ جي هيٺين سٽ پڙهيم-

ڪ عشق آسان نمود اول ولي اُفتاد مشڪل ها،

(ته عشق اڳ ۾ ته آسان لڳو پر پوءِ مشڪلاتون پيش آيون.)

* * * *

هائي خاص ڪو تسلسل برقرار رکڻ مشڪل ٿي پيو آهي، جيڪي ياد اچي ٿو اهو لکان ٿو. اُن کي ڪا تاريخ ۽ ترتيب نہ آهي، جنهن جو ڪارڻ مان اڳئي لکي چُڪو آهيان.-

مان جيستائين ڪراچيءَ ۾ رهندو هوس ته ڪڏهن ڪڏهن ڪافي هائوس ۾ ويندو هوس، جتي جميل الدين عالي، ۽ ضيا جالندهري، جو پوءِ پاڪستان جي ٽي.وي.ءَ جو جنرل مئنيجر ٿيو، اُردوءَ جو نقاد مجتبيٰ حسين، عمر عابد زبيري، موسيٰ بامِجي. بمبئي جو اُردو شاعر اخترالايمان، اشرف، ڪامريڊ نصير حيدر، ڪرار نوري، آفتاب اقبال (جو علامہ اقبال جو وڏو پُٽ هو)، ظهور نظر، جاويد قمر (سنڌي مون

ڪان سواءِ ڪوبہ نہ هوندو هو) ۽ ٻيا گڏبا هئا. ڪافي هائوس برنس روڊ ۽ صدر جي ڪنڊ تي هوندو هو ۽ لاهور جي ڪافي هائوس جي ڏک ڏيندو هو. لاهور جي ڪافي هائوس جي پاري ۾ چراغ حسن حسرت جو لطيفو ياد ٿو اچي. هڪ ڀيري هن پنهنجي لاءِ ۽ پنهنجن دوستن لاءِ ڪافيءَ جو آرڊر ڏنو، ٻہ ڪلاڪ ٿي ويا تہ ڪافي نہ آئي، هن هڪ اچي ڏاڙهيءَ واري بيري کي سڏي شڪايت ڪئي. بيري حسرت کان اُنهيءَ بيري جو حليو پڇيو تہ حسرت جواباً چيو، "جڏهن مون آرڊر ڏنو تڏهن تہ ڏاڙهي ڪاري هيس، پر هائي شايد اچي ٿي وئي هجيس!"

اخترالايمان ٻڌائيندو هو تہ "ميراجيءَ کي پيٽ جي سلهہ ٿي پئي آهي ۽ بمبئي ۾ هن جي زال هن جو خيال رکندي آهي: ميراجي ڏاڍو پيٽ چٽو آهي، چٽٽيءَ سان گول گپا، رس گلا، ڪباب، حليم وغيره، هن جي منع ڪرڻ جي باوجود پيٽ ڀري کائيندو آهي، ۽ هو گهٽا ڏينهن نہ هلندو!"

اختر الايمان بہ ڪجهہ وقت اڳ گذاري ويو، مان هن تي ڪنهن اُردو رسالي جو نمبر ڏنو هو. ڇا، شاعر جو پويون آرام گاهہ رسالي جو نمبر آهي! منهنجي تہ زندگيءَ ۾ اها حسرت باقي نہ رهي آهي، جو مون تي پنج نمبر نڪري چڪا آهن: برسات جو، سُمٽيءَ جا ٻہ نمبر، جهولي لال ۽ سپونءَ جو. مون کي پرواهہ نہ آهي تہ مون کان پوءِ مون تي نمبر ڪڍيو وڃي. هيءَ مرده پرست قوم مون کي چڏيندي تہ ڪانہ! نہ مون کي ڪنهن گنبذ يا مينار جي ضرورت آهي. مون آتم ڪهائيءَ جي ٻئي حصي ۾ لکيو آهي تہ "مينار جي چوٽيءَ تي تہ جهرڪي بہ اُڏامي ويهي سگهندي آهي، ڪڙو جو ڪوئي عقاب وانگر آسمان ۾ ٽڪ ٻڌي بيهي ۽ اُتان هيٺ ڌرتيءَ تي ڏسي سگهي.

هڪ ڀيري تہ مون کي وڪالت کان نفرت ٿي وئي، ۽ مون چاهيو تہ شڪارپور ۾ وڃي، انگريزي اسڪول ۾ ماستر ٿيان. روپ ولاس ۾

هڪُ حسين علي ارباب منهنجي دوست گل محمد شيخ وٽ ايندو هو، جو مشهور سنڌي سياح الطاف حسين جو پيءُ آهي، ۽ ڊپٽي ڪمشنر ٿي رٽائر ڪيو اٿائين. هن مون کي هڪ مهاجر عورت جي ناحق بند جي ڪيس ۾ اچي وڪيل ڪيو. شايد انڪري تہ انڊيشنل سٽي مئجسٽريٽ مسٽر ضياء الحق چنا، جنهن وٽ اهو ڪيس پيش ٿيٽو هو، منهنجي پائيوار شيخ عبدالقادر جو سالو هو. مون هن کان مناسب في وٺي، وڪالت نامون داخل ڪيو. مون پانيو تہ ٻئي ڏينهن تي ڪچي حاضري آهي. ٻئي ڏينهن تي مان ڪورٽ ۾ ويس تہ اُها پَري وش پڇري ۾ بيان ڏئي رهي هئي، ۽ نصير حيدر هن جي پرسان بيٺو هو ۽ ارباب جوابدارن جي پڇري ۾ ويٺو هو. چنا صاحب اُن ڇوڪريءَ کان پڇيو تہ "تو ناحق بند آهين ڇا؟" "ڇوڪريءَ جواب ڏنو تہ "نہ." چنا صاحب وڌيڪ هن کان پڇيو "تنهنجي عمر گهٽي آهي؟"

"ويهہ سال،" هن جواب ڏنو.

ٽيون سوال چنا صاحب هن کان پڇيو تہ "تو طلاق لاءِ ڪيس وڌو آهي ڇا؟ "ڇوڪريءَ جواب ڏنو تہ "ها".

چنا صاحب آرڊر ڪيو تہ "ڇوڪري بالغ آهي، آزاد آهي، جيڏانهن چاهي تيڏانهن وڃي. ڇوڪريءَ ارباب ڏانهن رخ ڪيو، جو هڪ رت پوٽو، وهيءَ کان مڙيل هو، هن جو رنگ پنگ جي صافي جهڙو هو. نصيرحيدر اوچنگارون ڏئي روئي ويٺو ۽ هن کي سڏ ڪيائين. "فلائي!" (نالو ياد نہ آهي.) ڇوڪري، ٻُڌو اڻ ٻُڌو ڪري، يار سان نڪري وئي. پوءِ ڪورٽ کان ٻاهر نصير حيدر مون سان مليو، ۽ چيائين تہ "ارباب جو ڪيس تو ڪيئن ڪنيو، توکي معلوم نہ هو تہ هوءَ منهنجي زال کي پڇائي آيو آهي؟" مون ڪيس جواب ڏنو تہ "نہ، جي مون کي معلوم هجي ها، تہ مان هن جو ڪيس ڪيئن ڪٽان ها!"

نصير حيدر ڪافي خوبصورت جوان هو، پر لڳيءَ ڪي لعنت آهي، ۽ ڪنهن وقت عورت ڪي بدصورتي الاجي ڇو ڇڪ ڪندي آهي؟

مون شايد ڪجهہ سال اڳ ڪنهن اخبار ۾ پڙهيو هو تہ ارباب خودڪشي ڪئي هئي، يا اتفاق سان پنهنجو پستول لڳي ويو هوس، پرائي زال ڪٽڻ مهل ارباب کان علامہ مشرقيءَ جي ۽ اسلام جي تعليم الاجي ڇو وسري وئي هئي!

مان ڪميونسٽن جو همسفر هوندو هوس. گل محمد ۽ حسين-علي خاڪسار تحريڪ ۾ شامل هوندا هئا ۽ انين سمجهندا ها تہ علامہ مشرقيءَ کان سواءِ اسلامي احياءَ نہ ٿي سگهندو، جڻ هو مهدي آخر زمان هو! هڪ پيري شمس الدين شاهہ جي گهر دعوت تي ويٺو هوس تہ اُتي هڪ پرائي خاڪسار ٻُڌايو تہ المشرقيءَ اسي ورهين ۾ ڪنهن پوٽلڳ جي چوڏهن ورهين جي ڌيءَ سان شادي ڪئي آهي. شمس الدين شاهہ، جو اڳيون خاڪسار هو، چيو تہ "اسان تہ سمجهندا هئاسين تہ 'تذڪرو' لکي، علامہ ساريءَ ڪائنات جا اسرار قميص جي هڪ ڪيسي ۾ وجهي ڇڏيا آهن، پر هائي معلوم ٿيو تہ هن نڪاح نامون ٻئي ڪيسي ۾ وجهي ڇڏيو آهي. چئي نہ ٿو سگهجي تہ ڪهڙو ڪيسو ڳورو آهي!" المشرقيءَ جي موضوع تي تہ هاسٽل ۾ هو مون سان وڏا جهيڙا ڪندو هو! ڪامريڊ نصير حيدر مون سان وري نہ مليو آهي. هڪڙو نصير حيدر ڊان ۾ ڪالم لکندو آهي، چئي نہ ٿو سگهان تہ اُهو ساڳيو نصير حيدر آهي.

ڪورٽ ۾ نصير حيدر مون کي ٽاهہ ٽاهہ ڳوڙها ڳاڙي چيو، "اياز! توکي خبر نہ آهي تہ منهنجو زال سان ڪيترو عشق هو!"

مون کيس چيو تہ "نصير، عشق جو سايو طوبيٰ جي سايي وانگر لڳندو آهي ۽ هر محبوبہ حور وانگر لڳندي آهي، پوءِ هوءِ جهان جي

جوڻ ٿي ڇو نہ هجي!" مون دل ۾ چيو تہ 'عشق حماقت بہ آهي ۽ مصيبت جو ڪارڻ بہ آهي، پر ساڳئي وقت بهشت برين جي دروازي جي ڪُنجي بہ آهي.' مون "سُر سسئيءَ" ۾ جوڀن جي ڏينهن جي باري ۾ جو ڪجهہ لکيو آهي ان موضوع تي اهڙي شاعري دنيا جي ورلي ڪنهن شاعر ڪئي هوندي. مان ساري عمر عشق ۾ غرق رهيو آهيان ۽ منهنجي عمر عشق جي رهگذار تي ٽيڙ ڪائيندي گذري وئي آهي. مون کي بہ غالب وانگر تجربا ٿيا آهن:

ہاں وہ نہیں خدا پرست جاؤ وہ بے وفا سہی
جس کو ہو دین و دل عزیز اُس کی گلی میں جائے کیوں

پر هُن جي گليءَ جي سِر سِر ڪنهن وقت پيرن کي چقمق وانگر چڪي ٿي.

چنا صاحب پوءِ هاءِ ڪورٽ جو جج ٿيو ۽ چيف جسٽس جي نمايندي جي حيثيت ۾ يونيورسٽي سنڊيڪيٽ جا چار سال ميمبر هو. مان جڏهن هن کي ڏسندو هوس تہ نصير حيدر جا ڳوڙها منهنجين اکين ۾ پرجي ايندا هئا.

مون ڳالهہ تي ڪئي ڪافي هائوس جي دوستن جي. جميل‌الدين عالي منهنجو پرائو يار آهي. هو رائيٽرس گلڊ جو سيڪريٽري جنرل هو ۽ هن جي سفارش تي منهجي عدم موجودگيءَ ۾ مون کي رائيٽرس گلڊ جي مرڪزي ڪميٽيءَ تي ڇهہ سال ڪنيو هئائون. ڪجهہ وقت اڳ هُن منهنجي جنم دن تي ڪراچيءَ جي ريلوي هائوس ۾ صدارت ڪئي، ۽ بہ ڏينهن پوءِ هو سينيٽر ڪري ڪنيو ويو. هن جا جنگ ۾ سوين ڪالم ڇپجي چڪا آهن. هو پهريون شاعر آهي جنهن جا اُردوءَ ۾ دوها ڇپجي چڪا آهن، جي هو نهايت سُريلي ۽ پراُثر آواز ۾ پڙهندو

آهي. اڄ ڪلهہ هن ۾ سريت پسندي (Mysticism) ڏانهن گهٽو رجحان آهي.

پٽائيءَ جڏهن هيٺين سٽ لکي آهي:

"ٻُڏندي ٻوڙن ۾ ڪي هاتڪ هَتُ وجهن!" تڏهن معلوم نہ آهي تہ هُن "هاتِڪُ" لفظ ڪهڙيءَ معنيٰ ۾ ڪم آندو هو، پر اها حقيقت آهي تہ هِن عمر ۾ ٻوڙن مان هٿ نڪري ويندا، تہ ٻيهر نہ پنجي سگهندا ۽ درياهہ لهوارو لوڙهي ويندو. يوناني فيلسوف ليوڪريشس (Lucretius) چيو هو:

Short is poor man's life here; soon it is gone with no possibility of recall.

(ويچاري ماڻهوءَ جي هتي حياتي ٿوري آهي. جهٽ نہ ٿي گذري، تہ اُها ويندي رهي ٿي، ۽ اها اڻ ٿيٽي آهي تہ اُن کي موٽائي سگهجي.)

مون کان وڌيڪ شايد ڪنهن اديب کي اهو احساس رهيو آهي تہ "زندگي مختصر آهي، موت اٽل آهي، لهر کي ڪوئي ڪيستائين ترسائي سگهندو. انڪري زندگيءَ جي سرگذشت کي ايتري ترتيب بہ نہ ڏيان، اُن جي تراش خراش ايتري بہ نہ ڪيان، جو هيءَ آپ بيتي اڌ ۾ رهجي وڃي! هاڻ مان بنا چندڇاڻ جي آپ بيتي لکان ٿو، جي اُن ۾ ڪوئي منطقي تسلسل نہ ملي، تہ ائين نہ سمجهيو وڃي تہ مان اُهو ڏئي نہ ٿي سگهيس، پر مون کي واءُ جي جهوٽي وانگر تڪڙ آهي، انڪري جيئن وڪالت جي دور وارا واقعا ياد اچن ٿا، تيئن لکندو ٿو وڃان.

مون کي هاءِ ڪورٽ يا سپريم ڪورٽ ۾ وڪالت نہ وٺندي هئي، ڇو تہ اُتي ڪاغذي پيپر بُڪ ڏسي، تقرير ڪرڻي پوندي آهي. جيڪو ڄاڙي گهٽي هٽندو آهي، اُهو ڪيس ڇڪو ڳائيندو آهي! مون کي رت پيءِ وارا ماڻهو وٺندا آهن، جي عدالت جي ڪٽهڙي ۾ هوندا آهن، جڏهن هنن تي شاهديون هلنديون آهن. انڪري وڪالت جي فن جو

معيار مون لاءِ سُني آڏي پڇا رهي آهي. چار واهولي وانگر سوال ۽ گواهہ ڏيري. سچ کي سچ ڪري پڳ ٻڌائڻ ۽ ڪوڙ کي ڪوڙ ڪري ننگو نچائڻ ۾ مون کي مزو ايندو هو. آڏي پڇا سِتار وانگر هوندي آهي، ڪنهن وقت ڪهڙي تار ڇيڙبي آهي، ڪنهن وقت ڪهڙي! سو بِنان چنڊ چاڻ، تور تڪ ۽ اڳ پوءِ جي جيڪي ياد اچي ٿو لکندو ٿو وڃان.

* * * *

مان اجا يادگيرين جي هيٺئين تهہ خاني ۾ ويندس تہ وڃي ڊي.جي سنڌ ڪاليج ۽ لاڪاليج ۾ نڪرندس. مون کي جڏهن ڊي.جي ڪاليج جو پرنسپال ڊاڪٽر گربخشاڻي ياد آيو، تہ خيال آيو تہ جيڪر مان هن جو گائيڊ هجان ها ۽ هو منهنجي رهنمائيءَ هيٺ ٿيسز لکي ها. لاڪاليج جا پروفيسر ياد آيا تہ اُهي طوطن وانگر ٿيون ٿيون ڪندا هئا ۽ گائيڊون پڙهي پنهنجا ليڪچر رٽي ايندا هئا. سو مان هِتي بہ ڏاڪڻ ٽپندو، مٿي سيشن ڪورٽ سڪر ۾ وڃان ٿو.

هاڻي پليٽ تي فقط شمع ٻري رهي آهي. ڪڏهن ڪڏهن مان بجلي وسائي شمع تي لکندو آهيان، اُن تي پروانا جلندا آهن تہ مون کي افسوس نہ ٿيندو آهي، ڇو تہ اِها آگ پروانڀي جو مقدر آهي ۽ هن جي مختصر زندگيءَ جي تڪميل آهي. پليٽ ۾ شمع رجي وئي آهي ۽ رجيل ميڻ ۾ وٽ ٻري رهي آهي، مون کي غالب جو شعر ياد اچي رهيو آهي:

داغِ فراقِ محبتِ شب کی جلی ہوئی
اک شمع رہ گئی ہے سو وہ بھی خموش ہے۔

(رات جي وڇوڙي جا ڏنپ ڏنل هڪ شمع رهجي وئي آهي ۽ اُها بہ ماٺ ۾ آهي.)

مان شمع جي ڳريل ميڻ تي ٻي شمع چنبڙائي ٿو ڇڏيان ۽ پتائيءَ

جو بيت تو ياد اچي:

شمع ٻارينديِ شبَ پرهہ باڪون ڪڍيون،
موٽ مران ٿي مينڌرا رائا ڪارڻ ربَ،
تنهنجي تات طلبَ ڪانگ اُڏايم ڪاڪِ جا.

مان شمع کي ڦوڪ ڏني، وسائي، سوچيان تہ ڇا روشني فقط تاريڪيءَ جي عدم موجودگيءَ جو نالو آهي يا اَبدالآباد تائين روشني رهڻي آهي؟ مان ٻيهر تيلي هڻي شمع جلايان تو ۽ پنهنجو ڪم جاري رکان ٿو. فارسيءَ ۽ اُردوءَ جي شاعرن شمع لاءِ ڪهڙيون نہ دلڪش تشبيهون ڏنيون آهن! سنڌيءَ جي ڪنهن بہ شاعر چراغ يا شمع کي زندگيءَ جي اختصار سان تشبيهہ نہ ڏني آهي: اوچتو مون کي حافظ جو شعر ياد اچي ٿو:

ساقيا برخير در ده جام را
خاک برسر کُن غمِ ايام را
(حافظ! اُٿي جام ڀري ڏي،
۽ ايام جي غم جي منهن ۾ مٽي وجهہ.)

مان سوچيان ٿو تہ شاعر ۽ اديب جو ڪم فقط شعر ۽ ادب جي تخليق آهي. سماج کي ڦيرائڻ جو ڪم ننڍن ننڍن انسانن جو آهي، جن جا نالا شاعر يا اديب جي لاش سان گڏ ڪفن ۾ پورجي وڃن ٿا. اٽڪل ٻہ سال ٿيا تہ جناب فخرزمان، چيئرمن اڪادمي ادبيات، سنڌي ادبي سوسائٽيءَ پاران ڇپيل منهنجن شاعريءَ جي ٻن ڪتابن "سانجهي، سمنڊ، سپون" ۽ "ڪتين ڪرَ موڙيا جڏهن"، ياڳي ٿئين، جي رونمائي ڪئي. تڏهن مان ادب براي ادب جي نظريي ڏانهن موٽي ويو هوس. جيئن سکر ۾ وڪالت جي ابتدائي دور ۾ هوس. مون تقرير

ڪندي چيو تہ "منهنجي فن جي باري ۾ ڪيترن ئي ساراهہ ڪئي آهي، مان رڳو فن جي باري ۾ اوهان جون غلط فهميون دور ڪرڻ چاهيان ٿو. دراصل فن جي ڪائي وابستگي ضروري نہ آهي- فرد واحد سان، جماعت سان يا ڪنهن تحريڪ سان. آرٽسٽ جي وابستگي رڳو پنهنجي آرٽ سان هئڻ گهرجي، جيئن مائيڪل اينجيلو، رفائيل، ليوناردو ڊا ونچيءَ يا پڪاسو وغيره جي هئي. شاهہ لطيف جي نور- محمد ڪلهوڙي سان بہ وابستگي ڪانہ هئي، پر مدد خان جي مخالفت ڪئي اٿائين. نئي تي شهر آشوب لکيو اٿائين جڏهن پورچوگيزن اُن کي باهہ ڏني هئي، اُن دور جي عوام جي پيڙا جو هڪ عيني گواهہ هو، پر اُها زيرِ زمين پاٽيءَ وانگر هن جي روح ۾ سمي وئي آهي ۽ ڪٿي شاعريءَ ۾ ظاهر ٿي آهي. مثلاً:

اڄ پڻ ڪنجهو ڪنجهہ وادوڙڪي مَنَهين،
جي پُڻ پيئين منجهہ، هوءِ پِنيون، هوءِ پَٽيون،

-

اڄ پڻ ڪهڙي دانهن وادوڙڪي منهين!
ويج ورائي ٻانهن، چوري چاڪَ نهاريا.

ڪا نارنا ڪُٽڪن، جنين لوهُہ لڳن ۾."

-

رهي اچجي راتڙي تن وادوڙن وٽاءِ
جن کي سورُ سرير ۾، گهٽ منجهارا گهاءِ
لڪا ٿي لوڪاءِ، پاٽان ٻڌن پٽيون.

-

سدا آهي سُور جي وادوڙن واني.

-

سَگهن سُڌ نہ سُور جي گهايل ڪي گهارين.

-

هاريا ويج مُياس، سُڌِ نہ لهم سُور جي.

اهي ۽ ٻيا اڪيچار مثال، جن ۾ معاشري جي دک درد جي عڪاسي آهي ۽ بهترين آرٽ جي فارم ۾. سُر سسئي ۾ تہ هينئين سٽ ۾ هو نن جي ڪمال تي پهتو آهي:

مُنيس جمَل مَمار، ڪُنيسِ ڪاهہ مَ ڪرَهو.

سنڌ جي ساري ڪلاسيڪي شاعري هڪ طرف، مٿين سٽ ٻئي طرف، پر سُرمارئيءَ کي پاڻ سياسي مقصد لاءِ توڙي مروڙي پيش نہ ڪيائون. مارئي انساني روح جي زندگيءَ جي قفس مان آزاديءَ جي علامت آهي، باقي ڪو ڪيت سينَ، سنگهارن جو لشڪر وٺي، عمر جو ڪوٽ نہ ڊاڻو هو. عُمر مارئيءَ کي ڀيڻ چئي پاڻ مرادو آزاد ڪيو هو. شاهہ جي ڪائي 'وابستگي' نہ هئي، نہ عوام سان، نہ معاشري سان نہ حاڪم وقت سان. دور جي حقيقت نگار عڪاسي هڪ ڳالهہ آهي، وابستگي ٻي ڳالهہ آهي. هر عظيم شاعر وانگر ڀٽائي ڪنهن خلا ۾ نہ ٿي رهيو، اردگرد جو عڪس تہ هن جي شاعريءَ تي پوٽو هو."

مون تقرير ۾ وڌيڪ چيو تہ "مان اڳ چوندو هوس تہ شاعر جي وابستگي حُسن، حق ۽ نيڪيءَ سان آهي، پر اها ڳالهہ غلط آهي. اڄ جو سچ، سيان جو اَسچ آهي، اڄ جو حق سيان جو ناحق آهي، اڄ جي نيڪي سياڻي جي بدي آهي. شاعر جي وابستگي فقط حسن سان

آهي. ٻوليءَ ۾ حسن جي تخليق هن جو هڪ ئي نصب العين آهي."
مون سامعين کي ڪجهہ مثال ٻڌايا هئا، جڏهن شاعريءَ جي وابستگي اُن جي خاتمي جو ڪارڻ ٿي آهي. مون کين چيو تہ "اُردوءَ جو شاعر چڪبست هڪ وڏي ۾ وڏو قوم پرست شاعر هو. هو انگريز دشمن، آزادي پسند هو، ۽ ان ڪري هن جي ڪانگريس سان وابستگي هئي. جڏهن اڳئين پيري مان بمبئي ويو هوس، تڏهن ساهتيہ اڪيڊميءَ ۾ هن وٽ ويو هوس جتي هو ملازم آهي. هو مشهور ڪهاڻيڪار آهي ۽ 'گواني منظر' جهڙي خوبصورت ڪتاب جو مصنف آهي. هُن کي چيم تہ "اُردوءَ جا تازا ڇپيل ڪتاب ڏيکار!" هن مون کي اٺ ڏهہ ڪتاب ڏيکاريا، جن ۾ چڪبست جي ڪلام جو مجموعو هو. ان دور جي لحاظ کان اُن ۾ زبردست نظم هئا، پر آزاديءَ کان پوءِ پنهنجي اهميت ۽ ڪشش وڃائي ويٺا. شيام مون کي ٻُڌايو تہ 'هن ڪتاب جون ڏهہ هزار ڪاپيون ڇپيون آهن. تون شايد ڏهون ماڻهو آهين جيڪو اهو ڪتاب خريد ڪري رهيو آهين.' ٽئگور زنده جاويد آهي، پر هُن هندستان جي باري ۾ فقط هڪ سٽ لکي هئي:

'يا خدا منهجي ديس کي امن ۽ آزاديءَ ۾ اُڌار!'

جيئن ٻتائيءَ سنڌ تي فقط هڪ سٽ لکي آهي:

'سائين سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سُڪار!'

جيتوڻيڪ ان بيت جي ٻيءَ سٽ ۾ سڄيءَ دنيا لاءِ دُعا گهري اٿس: 'دوست، تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين.' اها هڪ نيڪ نيت شاعر جي دعا آهي. ان جو سنڌ يا عالم سان وابستگيءَ جو ڪوئي سوال نہ آهي. ساڳيءَ طرح مرزا ظفر الحسن مسلم ليگ جو شاعر هو، لاهور ۾ هو ڏاڍيءَ عزت سان ڏٺو ويندو هو. هڪ ڀيري حيدرآباد ۾ مان فرسٽ ڪلاس ويٽنگ روم ۾ ويٺو هوس، ترين ليٽ هئي، مان

بوريت لنوائڻ لاءِ ٻاهر اچي ٻُڪ اسٽال تي ڪتاب ڏسڻ لڳس. هڪڙا تي جلد پيا هئا، جن جي پيلي سرورق تي هزارين مڪيون پنهنجا نشان ڇڏي ويون هيون ۽ نالو بہ پڙهڻ ۾ نہ ٿي آيو. پوءِ مون جڏهن غور سان ڏٺو تہ معلوم ٿيو تہ اهي مولانا ظفر علي خان جي ڪلام جا ٿي حصا هئا. جڏهن اسٽال واري کان پڇيم تہ 'هنن ڪتابن جو هي حال ڇو ٿيو آهي؟' تڏهن جواب ڏنائين تہ 'سائين، سالن کان اِتي پيا آهن ۽ ڪوئي بها جي چوٿين حصي ۾ نہ ٿو وڃي.' اهو هو ظفرعلي خان، مسلم ليگ ۽ پاڪستان جو شاعر، جو تقسيم کان پوءِ بلڪل بي معنيٰ ٿي چُڪو آهي. مسلم ليگ ٻيهر اقتدار ۾ آئي آهي، پر هن جي نئين ايڊيشن نہ ڇپي آهي ۽ هُن مان ڪوئي اُتساه نہ ٿو وڃي.' " مون سامعين کي وڏيڪ پاسترناڪ جو "ڊاڪٽر زواگو" ۾ آيل هيٺيون جملو ٻڌايو: "اسان کنيو حسن، اسان کنيو عشق، اسان کنئي زندگي، اسان کنيون موت، اسان کنيو ازل، اسان کنيو ابد، باقي دنيا بدلائڻ جو خواب ننڍن ماڻهن لاءِ ڇڏيو." جيتوڻيڪ ڊاڪٽر زواگو ۾ روس جي انقلاب کان پوءِ جو پس منظر آهي، تڏهن بہ اُن ۾ اهي ابدي سچ آهن، جي شيڪسپيئر جي ڊرامن ۾ ملن ٿا، جن ۾ برابر ايليزبيٿ جي دور جو پس منظر بہ آهي. ماحول بدلندو ٿو رهي. جي ناول يا ٻي ڪائي تحرير فقط پنهنجي ماحول جي عڪاسي ڪندي، تہ اها اُن ماحول جي خاتمي سان گڏ ختم ٿي ويندي. مون کي لنڊن ۾ ڊڪنس جي ناولن وارو ماحول ڪٿي نظر نہ آيو ۽ نہ لينينگراڊ ۾ ٽالسٽاءِ جي ناول "اناڪرينا" يا "امن ۽ جنگ" جو ماحول نظر آيو. پر اُنهن ڪتابن ۾ اُهي ابدي سچ بيان ڪيل آهن، جي ماحول جي تبديليءَ سان نہ بدليا آهن. ڪيئي 'لينن پيس پرائيز وِنَر' ۽ 'اسٽالن پيس پرائيز ونر' ناول لکن جي تعداد ۾ ڊئينوب نديءَ ۾ ڦٽا ڪيا ويا. پاسترناڪ کان پوءِ

دور جديد جو ٻيو ناول نويس، سولزي نٽسن، بچي ويو، ڇو تہ هن ۾ لينن ۽ اسٽالن جي دور واري وابستگي ڪانہ هئي. هن پنهنجي ماحول جي عڪاسي تہ ڪئي آهي، پر ان ۾ اُنهن سچن جي نشاندهي بہ ڪئي آهي، جي ابدي آهن. ڪٿي آهي مايا ڪووسڪي؟ ڪٿي آهن فيدن ۽ ٻيا اديب، جي ماسڪو کان سٺ ميل پري ڊيلنڪو ۾ رهندا هنا؟ اُهي سڀ مٽي ٿي ويا. رڳو پاسترناڪ جي قبر تي هن جي جنم دن تي گلن جا ڍير چاڙهيا ويندا آهن. ڇا، ڪاليداس وڪرماجيتَ يا اُن دور جي سماج سان وابستہ هو؟ 'رگھوونش' مان رڳو هن جو ڌرمي لاڙو نظر اچي ٿو، باقي "شڪنتلا"، "وڪرم اُروشي" ۽ "ميگھہ دوت" هن رڳو ڪويتا لاءِ لکيا آهن. ڇا، "حافظ" پنهنجي معاشري يا ڪنهن حاڪم وقت سان وابستہ هو؟ هن تہ چيو آهي:

بياتا گل بہ افشانيم و مئي در ساغر اندازيم
فلک را سقفي بينگافيم و طرحِ نو در اندازيم.

(اچو تہ اسان گل ڇٽڪايون ۽ مئي ساغر ۾ وجهون؛ آسمان جي ڇت ڦاڙي ۽ نئين طريقي جو بنياد رکون.)

هائي 'طرح نو' ڪهڙي هئي؟ اُن جي "حافظ" وضاحت نہ ڪئي آهي. رڳو ڀٽائيءَ وانگر پنهنجي جذبات جو مبهم اظهار ڪيو آٿائون. غالب بہ ساڳي ڳالهہ چئي آهي:

بيا کہ قائدهء آسمان بگردانيم
قضا بہ گردشِ رطلِ گران بگردانيم.

(اچو تہ آسمان جو قائدو ڦيرايون،
۽ قضا کي ائين گهوماڻي ڏيون، جيئن مڌ جي ڳري ٽانوَ کي ڏبي آهي.)

* * * *

مان وري لانگ جمپ ڏيان ٿو.- پوئينءَ موتمار هارٽ اٽئڪ کان

پوءِ مون روزاني "برسات" جي ايڊيٽرشپ تان استعيفا ڏني. دل جو مرض، روزانيءَ اخبار ۽ اُن جي فڪر ۽ پريشانيءَ کي سَهي نٿو سگهي. مون کي ڊاڪٽرن هر اُڻ تڻ، آنڌ ماندڻ ۽ اوني اُلڪي کان پاڻ کي پري رکڻ لاءِ چيو هو. پريم شهاڻي، يوسف شاهين جو دوست آهي ۽ بي نظير جي پهرينءَ حڪومت وقت سنڌ گورنمينٽ ۾ وزير هو. هو ڪافي ذهين ۽ زيرڪ آهي ۽ هن سرڪار جي نمايندي جي حيثيت ۾ مهاجرن سان معاهدو ڪيو هو، پر مهاجر هن جي خلاف هوندا هئا ڇو ته هنن چواڻيءَ 'مهاجرن جو ڪوئي به خاص مطالبو معاهدي ۾ تسليم نہ ڪيو ويو هو.' هن منهنجي گهر اچي مون کي چيو ته پاڪستان ۾ هر قسم جي بدعنواني، رشوت خوري، سرڪاري املاڪ جو غبن، چوربازاري، منشيات فروشي وغيره ڏاڍي وڌي وئي آهي ۽ اُن لاءِ بينظير جي سرڪار ذميدار آهي، ڇو ته هن جي سرڪار انهن خرابين کي روڪڻ لاءِ جوڳا اُپاءَ نہ ورتا آهن. هن چيو ته ان بيان تي نہ رڳو هُن، پر سپريم ڪورٽ جي رٽائيرڊ جسٽس دوراب پٽيل ۽ ٻين اهم ماڻهن دستخط ڪيا آهن. هو اڄا پروفيسر ڪرار حسين کي ڳولي نہ سگهيو هو، جيڪو ڪوئٽا يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر هو، پر ڪيس پڪ آهي ته اُهو به بيان تي صحي ڪندو. هن مون کي صلاح ڏني ته مان به انهيءَ بيان تي صحي ڪيان. مون هن کي چيو ته مان توسان متفق آهيان، قومي حالتون مُلڪ کي تباهيءَ ڏانهن ڌڪي رهيون آهن. مون هن کي صحي ڪري ڏني. هن جي وڃڻ کان پوءِ مون کي خيال آيو ته پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت اونهيءَ کڏ ڏانهن ڌوڪي ته رهي آهي، پر مون کي بينظير جي مشوري تي صدر هلالِ امتياز جو تمغو ڏنو هو ۽ اها احسان فراموشي ٿيندي، جي مان به اُن بيان تي صحي ڏيان. مون اهو به سوچيو ته مان ڪيتري وقت کان سياست کي ٽوڪاري، پنهنجي

آرٽ ۽ دنيا ڏانهن موڙي ويو آهيان. مون کي اُردوءَ جي هڪ شعر جي سٽ ياد آئي:

میری بلا سے بوم رہے یا ہما رہے

مون کي ياد آيو ٽراٽسڪيءَ جي ميڪسيڪو ۾ جلاوطنيءَ دوران هن جي ميڪسيڪن آرٽسٽ دوست، ڊيگورويرا، هڪ پينٽنگ ڪيي هئي، جنهن ۾ ڏيکاريل هو تہ جوالا جي پڀ وٽ هڪ ڪئسينو (جواخانو (Asino) آهي جنهن جي ميزن تي مرد ۽ عورتون ويٺيون آهن، شراب بہ پي رهيون آهن ۽ پتي راند کيڏي، ڪٽي، خوش ٿي، ٻهہ ٻهہ ڪري رهيو آهن. جوالا جي جيءَ ۾ لاوا پڇري رهيو آهي. اوچتو ڪنهن وقت اُهو ڦاٽ کائيندو ۽ اچي ڪئسينو تي ڪرندو ۽ سڀ کي تهس نهس ڪري ڇڏيندو.

مون محسوس ڪيو تہ پاڪستان جون حالتون بد کان بدتر ٿي رهيون آهن ۽ گلوٽين تکي ٿي رهي آهي. حالات ۾ ايندڙ ڦيرو منهنجي لونءَ ۾ لرزندو آهي. اُن وقت ڪراچيءَ جو مهاجر عوام هند جي نڪسلباڙي تحريڪ کان بہ وڌيڪ شدت سان دهشت گردي ڪري رهيو هو ۽ حڪومت دهشت گرديءَ جو جواب دهشت گرديءَ سان ڏئي رهي هئي. عدل، انصاف، رواداري، انسان جي خون جي اهميت بنهہ ختم ٿي وئي آهي ۽ نہ عمر جو لحاظ رکيو ٿي ويو نہ صنف جو، موت مينهن وانگر وسي رهيو آهي پر پوءِ بہ مون کي اُن بيان ۾ شرڪت مناسب نظر نہ آئي.

مون جسٽس دوراب پٽيل کي گهر فون ڪيو تہ "اُن بيان تان منهنجي صحي ڪٽي وڃي. مان سياست کان ڪناره ڪش ٿي چُڪو آهيان." ڪجهہ وقت پوءِ اهو بيان جسٽس دوراب پٽيل ۽ پريم شهاڻيءَ ڪجهہ ٻين جي صحيءَ سان ڊان اخبار ۾ ڇپيو. اُن ۾ منهنجو نالو ڪونہ هو.

* * * * *

مان ڪراچي ڇڏي وري پُنتي لانگ جمپ تو ڏيان.- سکر جيل ۾ مون سان بہ لنگڙا راجپوت رهندا هئا، جي ميرپور خاص جيل مان سزا طور ٽرانسفر ڪيا ويا هئا. ٻنهي کي جنم ٽيپ مليل هئي.

هڪ ڀيري گفتگو ڪندي، اُنهن چيو تہ اسين اِنهن جيلرن کان وڌيڪ جيئنداسين. ڪنهن وقت اِهي قيدي هوندا ۽ اسين جيلر هونداسين. پوءِ هڪ منهنجو هٿ مٿي ڪري مون کي پنهجي گهڙي ڏيکاري، جنهن ۾ ڪانٽو ڏاڍو تيز ڦري رهيو هو. وقت گذرندي ويرم نہ ٿي لڳي. زلزلو اچي رهيو آهي. مان جيل جون ديوارون لُڏنديون تو ڏسان.

هڪ ٻيو پارِيي مَهَرَ نالي قيدي منهنجي واردِ ۾ صفائي ڪندو هو. هڪ ڀيري هن مون کي آهستي چيو، "صاحب! منهنجو نالو ئي 'پار پيو' آهي، مان هتي گهٽو وقت نہ رهندس. پوءِ هن قميص ٿوري مٿي ڪري مون کي روالور ڏيکاريو ۽ چيو، "ڪيترن ئي قيدين روالور چوريءَ گهرايا آهن، ڪِن ڏاتا تڪا ڪيا، ڪِن وڏا ڪات ۽ ڪهاڙيون لوهارخاني ۾ پلٽيون آهن. هاڻي بغاوت ٿيندي. اسين جيل جي آفيسرن کي ٻيرا ٻيرا ڪري، درن جا ڪلف ڪڙا ڀڃي، فرار ٿي ويندا سين. جيستائين مان جيل ۾ هوس تيستائين تہ بغاوت نہ ٿي، پر منهنجي رهائيءَ کان پوءِ قيدين جيل جو ڏنڊو مشٽنڊو صوبيدار ۽ ٻيو عملو بيدرديءَ سان ماري وڌو. بغاوت بهرصورت ڪامياب نہ ٿي. مون دل ۾ سوچيو تہ انسان پنهنجيءَ تي اچي، تہ ڪنهن بہ جيل مان رهائي ناممڪن نہ آهي.

مون کي پهرين سکر جي سيشن ڪورٽ ۾ 'پهچڻو' هو، پر مان اچي سکر جيل ۾ نڪتو آهيان. بهرصورت اُتان جو هڪ بہ واقعو پورو ڪري ڪورٽ ۾ تو هلان. مون اڳيئي چيو آهي تہ باقي زندگي گهٽي نہ

آهي، ۽ مان يادگيرين جي تسلسل تي وقت وڃائڻ نہ ٿو چاهيان.

ڪشمور جو هڪ مندراڻي وڏيرو الله ڏنو، جنهن کي ۽ سندس پٽ کي خون ۾ جنم ٽيپ آئي هُئي، مون سان گڏ اي ڪلاس ۾ بند هو، جڏهن مجيب الرحمان جي گرفتاريءَ کان پوءِ سکر جيل ۾ مان اٺ مهينا نظر بند هوس. هو گوڏن جي سُور ڪري منڊڪ منڊڪ ڪندو لٽ تي ٽيڪ ڏئي هلندو هو. هڪ ڏينهن، مُنهن اونداهيءَ ۾، هو منهنجي ڪمري ۾ آيو، جتي بجلي هلي وئي هئي ۽ لالٽينَ ٻري رهي هئي. هو منهنجي مُنهن کي تڪي رهيو هو، جڻ سوچيائين پئي تہ هن سان راز جي ڳالهہ ڪيان يا نہ ڪيان. هن کي اڇي سونهاري هئي، جيئن ناريل جي ڪوپي تي ڪکن جو بيٽل مچو هوندو آهي، جنهن هيٺان ڪُهاڙيءَ جو چُٽل وَڍُ چُهپي تي ويو. مٿي ۾ هن کي ايترو چيڙهہ پئجي ويو هو، جو هن جا وار سيڙهہ جي ڪنڊن وانگر تي لڳا. هُن هيڏانهن هوڏانهن ڏسي، چيو تہ "اسپيشل جيل ۾ منهنجو هڪ ذات ڀائي آهي. هن سان سيٽپو بہ آهي، پر دَنگئي زميندار آهي، ۽ ٻنيءَ ٻاري تي هن سان ويڙهاند ٿيندي رهندي آهي. اسپيشل جيل ۾ ڪو ڊاڪٽر واقف آٿي؟" مون پهريون تہ سوچيو تہ هن کي چوان تہ "هائو"، پر مون ٻڌڻ چاهيو ٿي تہ هوُ ڪهڙو ڪم ٿو چئي! سو هُن کان پڇيم تہ "ڇو؟" هن جواب ڏنو تہ "مون کي معلوم ٿيو آهي تہ منهنجي سيڻ جي ڇهن مهينن ۾ سزا ختم ٿيڻ واري آهي. مان ۽ منهنجو وڏو پُٽ ٻَئي اجا ٻارنهن سال جيل ۾ آهيون، پنيان منهنجا ننڍا پُٽ هن جو مقابلو ڪري نہ سگهندا ۽ هو اسان جي زمين تي زوريءَ قبضو ڪندو. مان چاهيان ٿو تہ جڏهن بيمار ٿئي ۽ ڊاڪٽر کان دوا گهُري تہ ڊاڪٽر هن کي دوا ۾ زهر ڏئي، جئن هو مري وڃي. مان ان لاءِ ڊاڪٽر کي پنج ڇهہ هزار ڏيڻ لاءِ تيار آهيان؟"

مان هن ڏانهن ڏسندو رهيس. اڇي ڏاڑهي، پنج وقت نماز ۽ رمضان جا ٽيهہ ئي روزا رکندڙ، نرڙ تي تهجد جو داغ، ڳچيءَ ۾ پڙهندڙ ڪنهن پير جا لکيل ٻہ ٽي تعويذ! 'ڇا، هي شخص، هن عمر ۾، ٻيو خون ڪرڻ ٿو چاهي؟' مون سوچيو، ۽ پوءِ هن کان پڇيم تہ "اوهان جي عمر گهٽي آهي؟"

جواب ڏنائين تہ "پنجاسيءَ کان تہ مٿي چڙهي چُڪو آهيان. خبر نہ آهي تہ جيئري جيل مان نڪرندس يا نہ!"

هن مون کي ٻڏتر ۾ ڏسي چيو، "پُٽ، زهر سان يا ٻئي قهر سان، ويريءَ کي گارُ ڪرڻ ۾ ويرم نہ ڪرڻ گهرجي. ننڊ تہ نہ ڦٽندي!"

مون هن کي ڄاڻي واڻي چيو تہ "اهڙو ڊاڪٽر تہ واقف نہ آهي."

هن جو منهن لهي ويو، ۽ مون کي چيائين تہ "ڳالهہ دل ۾ رکجانءِ جيئن ڪنهن کي ٻاهُورَ نہ پَئي."

ڏهہ پندرنهن ڏينهن رکي، سومهياڻيءَ جي نماز پڙهي، تسبيح هٿ ۾ ڦيريندو، مون وٽ آيو. هن جي منهن تي پنج سؤ وولٽ جي مُرڪ هئي، ۽ چيائين تہ "ابا، ڪم ٿي ويو. مون پائٽئي کان ڊاڪٽر کي پنج هزار رپيا ڏياريا. ڊاڪٽر هن کي چيو تہ پنج هزار جيلر کي بہ ڏئي ڇڏ، تہ هُن جو ٻوٽ بند هجي. ڊاڪٽر منهنجي سيٺ کي اهڙو زهر ڏنو، جو هو ڦٽڪي ڦٽڪي مري ويو ۽ جيلر هن جي مائٽن کي اطلاع ڏنو تہ هُن خودڪشي ڪئي آهي ۽ لاش ڪٽي وڃو!" هو چُپ چاپ لاش ڪٽائي، پار ڪيندا، ڪشمور ويا. هاڻي ڪائي اُڻ تُڻ تہ نہ رهندي! لت ڏيئي ننڊ ڪندس."

هڪ ڀيري هڪ ڳيرو قيدي مون لاءِ ڪوهہ تان پاڻيءَ جو دلو ڀري آيو، ۽ منهنجيءَ کٽ تي ويهي ساهي پٽيائين. هن مون کان پڇيو تہ "سائين! تو کي اي.ڪلاس ۾ ڇو نظربند رکيو آٿائون." مون جواب ڏنو

تہ "مون تي الزام آهي تہ مان پاڪستان کي ڍاهڻ ٿو چاهيان."

هو ڪليو ۽ مون کي چيائين، "تون تہ هن وارڊ جي هڪ ديوار بہ ڍاهي نہ سگهندي، تون پاڪستان ڪيئن ڍاهيندين؟ چا، پاڪستان اهڙو ٽاڪئون آهي؟" مون هن کي جواب ڏنو تہ "مون تي اهو الزام سراسر ڪوڙو آهي."

اِن تي هُن حيرت مان پڇيو، "ڪوئي تہ سبب هوندو؟ ڪنهن جي دشمنيءَ ڪري توکي واڙيو هوندائون."

مون هن کي جواب ڏنو تہ "پُٽ، وسندي مينهن ۾، مان وائيپر هلائي، شيشو صاف ڪري، اندران رومال سان اُگهي رهيو هوس تہ جئن رستي تي اڳتي ڏسي سگهان." "اِهو تہ ڪوئي ڏوهہ نہ آهي،" هن چيو.

مون ڪيس جواب ۾ چيو تہ "پُٽ! پاڪستان ۾ اهو وڏي ۾ وڏو ڏوهہ آهي تہ ڪوئي ڏُنڌ ۾ رستو اڳتي ڏسي سگهي."

هڪ پيري مون وٽ هڪ جيلر آيو. هن کي ڪاڏيءَ تي ننڍيءَ ننڍڙيءَ جيترو تِر هو، جنهن کي لڪائڻ لاءِ هن تِہ-ڪُچي ڏاڙهي رکائي هئي. هو پانُ چَبي رهيو هو ۽ هن جي اکين مان ٽاهہ ٽاهہ ڳوڙها لارون ڪري وهي رهيا هئا. هُن چيو تہ "پاڪستان هارائي ويو ۽ بنگلاديش وجود ۾ اچي ويو."

مون هن کي چيو تہ "مُڪتي باهنيءَ بينگالين کي فوجي سکيا بہ ڏني هئي ۽ ڏڙا ڏڙ هٿيار بہ ڏنا هئا."

هن چيو تہ "اِهي سالا هندوستاني اسلحو نہ ڏين ها، تہ پاڪستان ڇو ٽُٽي ها؟"

اِن تي مون هن کي چيو تہ "رات جو تہ يحييٰ خان ريڊيو تي چيو هو تہ 'جنگ اسان جي جاري رهندي!'

جيلر يحييٰ خان کي بنگلاديش جي گار کان بہ وڏي گار ڏني.

جڏهن مان جيل ۾ نظربند هوس تڏهن منهنجو هڪ ذات ڀائي جيل جو سپرنٽنڊنٽ هو. هڪ ڀيري هو مون وٽ آيو ۽ چيائين تہ "مون سان اچ تہ توکي 'ڪوڏي ڪوڏي' ڏيکارڻ وٺي هلان." ڪوڏي ڪوڏي ڪيڏندي، جن قيدين جا هڏ رهڙجي ٿي پيا، اُنهن مان هرهڪ کي سستو سگريٽ جو پئڪيٽ، جو ڇهن پيسن ۾ ملندو هو، ورهائي ڏنائين. غريب قيدي ڏاڍو خوش ٿيا ۽ سگريٽ دڪانڻ لاءِ پرسان بيٺل سپاهيءَ کان ماچيس وٺي سگريٽ دڪايائون، ۽ اجا سهڪي رهيا هئا، تہ سگريٽ جو ڪش هيائون. مون سپرنٽنڊنٽ کي چيو تہ "ڊاڪٽر کي چئو تہ هنن کي زخمن تي ملم لڳائي." پر هن جواب ڏنو تہ "هِي اِن جا عادي ٿي چُڪا آهن، ۽ هِنن جا زخم اِئين ئي سُڪي ويندا آهن."

قيدي سارو ڏينهن جيل جي فرش کي پوچي ڏيندا هئا؛ ٻهارو ڏئي، ڪپڙي سان چنڊ ڦوڪ ڪندا هئا؛ جيل جي ڪيت ۾ پاڇيون پوکيندا هئا؛ خوبصورت غاليچا اُٽندا هئا؛ ۽ دريون ناهيندا هئا. ڪي لوهرخاني ۾ ڪم ڪندا هئا، ڪي وٽن کي پاٽيءَ سان ڌوئندا هئا ۽ رستن تي پاٽيءَ جو ڇٽڪار ڪندا هئا. چوڏاري سنتري رائيفلون جهلي بيٺا هوندا هئا. جيل ۾ قيدين کان اِئين غلامن وانگر پورهيو ورتو ويندو هو. جيل جي سپرنٽينڊنٽ مون کي اي ڪلاس ۾ وڏي ۾ وڏو وارڊ ڏنو هو، جتي هن مون کي ميز ۽ ڪُرسي رکائي ڏني هئي. مان اُن تي سارو ڏينهن پنهنجي شعري مجموعي "ڪَپر تو ڪُن ڪري" جا شعر لکندو هوُس، قيدي مون وٽ ايندا هئا ۽ طنز سان چوندا هئا تہ "وڪيل صاحبُ پنهنجي دفتر ۾ ڪم تو ڪري!"

شام جو بہ مَهَرُ جوابدار آيا، جن کي خون جي ڪيس ۾ جنم ٽيپ آئي هئي. مون کي اهو پتو نہ هوندو هو تہ سج ڪنهن وقت ٿو اُڀري ۽ ڪنهن وقت ٿو لهي. واهيري جي ويرَ وٽن ۾ چڙيون چُون چُون

ڪنديون هيون تہ مون کي محسوس ٿيندو هو تہ سنجها ٿي آهي. مَهَرَن پڇيو، "اوهين سارو ڏينهن ڇا ٿا لکو؟ ڪُٽي نٿو ڪُٽي!"

"مان شاعريءَ جوڪتاب ٿو لکان،" مون جواب ڏنو.

"سائين، اسين سکر ضلعي جا آهيون ۽ اوهان کي چڱيءَ طرح سڃاڻون. هِتي جيل ۾ 'مهراڻ' اخبار ايندي هئي. اُنهيءَ جي ايڊيٽر، سردار علي شاهہ، جي اوهان سان ڇاتي دشمني هئي، جو اوهان خلاف ايترا ڪالم ڪارا ڪندو هو؟ ڇا، اوهين اِها دعويٰ ڪندا آهيو تہ اوهين شاهہ لطيف کان وڏا شاعر آهيو؟"

مون کين چيو تہ "مون اها دعويٰ ڪانہ ڪئي آهي."

"پوءِ اهو سردار علي شاهہ اوهان جي خلاف ايترو ڇو ٿو لکي؟"

مون جواب ڏنو، "هڪ ڀيري سردار علي شاهہ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ غلام مصطفيٰ شاهہ سان گڏجي، ڪوئي رسالو ڪڍيو، جو ڪٿي سکر واري وڪيل شمس الدين شاهہ وٽ آيو هو. مون کي بہ اُتي منجهند جي مانيءَ تي سڏيو ويو هو. مون رسالي جي ڪاپي ڏٺي، تہ مون اُن جا پنا ورايا، ۽ ڏٺو تہ شعر ۾ 'ڊڪشنري' لکيل آهي؟ مون اِن تي ٺهڪ ڏنا تہ "ڇا نہ شاعري آهي!" ان ڳالهہ تي سردار علي شاهہ کي چيٽو لڳو هو. پوءِ حيدرآباد وڃي، شاعريءَ ۾ منهنجي وڏندڙ مقبوليت ڏسي، ڪيس وڏيڪ چوچڙي لڳي هئي. اِن تي مان هن کي 'ٽانڊي تي ٽنڊئي' ڪوٺيندو هوس، ۽ چوندو هوس تہ هُو بنا سوچ سمجهہ جي چٽنگان ٿو ڪڍي، نيٺ وسامي ويندو."

گهڻو گهڻو پوءِ، مون کي ياد آهي تہ جڏهن جنرل ضياءُ الحق جي دور ۾ مان وائيس چانسيلر هوس، تہ جنرل حيدرآباد جي دوري تي آيو هو. مون ٽي.وي ۽ تي سردار علي شاهہ کي جنرل جي هڪ دعوت

۾ تقرير ڪندي ٻڌو. گهڻو حصو هن جو ٽي.وي ۽ وارا ڪَٽي ويا. پر هن هر ڪاٻي ۽ ڏر واري کي اسلام دشمن ۽ پاڪستان دشمن ٽي چيو، ۽ جنرل کي چيو تہ اِنهن کي چٽي بُرٽو بڻايو وڃي!" جنرل جواب ۾ چيو هو تہ "وقت اچڻ تي، هر ڳالهہ پنهجي وقت اچڻ تي، ڪئي ويندي."

ڇهہ مهينا نہ گُذريا تہ سردار علي شاهہ کي مٿي ۾ ڳوڙهو (Tumour) ٿي پيو. مون سکر ۾ ٻُڌو تہ هن کي ايڏو سور پوندو هو، جو ديوارن سان مٿو ٽڪرائي ٽڪرائي رات گذاريندو هو، ۽ نيٺ رات جي تاريڪيءَ ۾ ئي هڪ ڏينهن هو گم ٿي ويو.

هڪ پيري ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچُ هن کي مون سان ٺاهہ ڪرائڻ لاءِ رٽز هوٽل حيدرآباد ۾ وٺي آيو هو، جتي آءٌ رهيل هوس. مون کي ٻن منٽن ۾ هن سان گفتگوءَ مان محسوس ٿيو تہ منهنجو هُن سان ۽ هُن جي ٽولي سان ٺاهہ ٿي نہ سگهندو؛ هُنن جو خدا ٻيو آهي، منهنجو خدا ٻيو آهي. ڪيڏانهن ويو ابراهيم خليل، رشيد لاشاري، ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ۽ شيخ راز؟ هڪ عبراني پهاڪو آهي تہ "تون جڏهن موت جي باري ۾ سوچڻ ٿو لڳين، تہ تنهنجو زندگيءَ مان اعتبار نڪري ٿو وڃي."

سقراط چيو هو تہ "الوداع جي گهڙي ويجهي اچي پهتي آهي، مون کي مرڻو آهي ۽ توکي جيئڻو آهي؛ ڪهڙي ڳالهہ بهتر آهي، اهو تہ خدائي چئي سگهي ٿو!"

ورجل چيو هو تہ "هر ڪنهن جو وقت مقرر آهي، زندگي مختصر آهي، ۽ موت اٽڪر آهي."

عجب جي ڳالهہ آهي تہ هن سان هڪُ پيرو منهنجي ملاقات ابراهيم جويي ڪرائي هئي. هو لاڪالج ۾ سان بيٺو هو ۽ هن جي

سٽڻ جا لم لم ڪندڙ پاڇا بجليءَ جي روشنيءَ ۾ لڏي رهيا هئا. ابراهيم جويي هن سان پاڪر پائي چيو، "مون کي تو مان سنڌ جي خوشبو اچي رهي آهي." پوءِ مون ڏانهن منهن ڪري چيائين تہ "هي آهي سردار علي شاهہ، سنڌ جو وڏو محب وطن آهي." محمد ابراهيم جويو ڪيڏو نہ پُليل هو، ڪجهہ سال پوءِ هن جي جويي سان دشمني اسان سيني جي گلي ۾ پَئي.

دراصل مان سردار علي شاهہ جو ٽورائتو آهيان. هو اڪثر مون تي "مهراڻ" جو پهريون صفحو يا ايڊيٽوريل لکندو هو. هن ئي مون کي سنڌ ۾ ڪميونزم ۽ اينٽي ون يونٽ تحريڪ جي علامت بڻائي ڇڏيو. اُن دور ۾ منهنجي خلاف ۽ منهنجي دفاع ۾ اخبارون ۾ريون پيون هونديون هيون، جن جا تراشا مون کي ابراهيم جويي ڏنا هئا، جي گهٽو پوءِ سنڌ ۾ منهنجي گهر اندر دهشتگردن جلائي ڇڏيا. مرحوم شيخ علي محمد پنهنجي روزاني اخبار "عبرت" پوءِ "هلال پاڪستان" ۾ ڪيترائي صفحا منهنجي دفاع ۾ لکيا. مون پاڻ تيَ تنقيد ڪي بي‌فلڪائيءَ سان ڏنو، ۽ اُها منهنجي شاعريءَ لاءِ وڏو اُتساهہ ثابت ٿي.

منهنجي شاعري 'من و گرز و ميدان و افراسياب' (مان، گرز، ميدان ۽ افراسياب) جو مثال هئي. مان ڪڏهن حيدرآباد هوندو هوس، ڪڏهن ميرپورخاص، ڪڏهن سَن، ڪڏهن موري، ڪڏهن ٻَني وغيره ۾ هوندو هوس. اُن وچ ۾ منهنجي ١٩٦٥ع واريءَ نظربنديءَ کان پوءِ جڏهن جي.ايم. سيد "بزمِ صوفياي سنڌ" ناهي، تڏهن مون اُن ۾ سرگرم حصو ورتو. مرحوم حيدر بخش جتوئي جڏهن سيد جي افتتاحي خطبي ۾ ٻُڌو تہ تحريڪ جو نالو "بزمِ صوفياي سنڌ" ٿا رکون، تہ مرحوم حيدر بخش جتوئيءَ چيو تہ "هن دؤر ۾ صوفيا جي ڪهڙي اهميت آهي؟" مون اِن تي چيو تہ "اِهو نالو مناسب آهي، جيستائين

اسان جي نصب العين جو پتو پوي، اُهو نالو اسان تي نقاب وانگر آهي."

پهرين پهرين ڪنهن شاعر ون-يونٽ خلاف شعر پڙهيو، تہ جي.ايم.سيد هن کي دب ڪڍي تہ هو چُپ ڪري! پهرينءَ ۽ ٻيءَ ڪانفرنس ۾ فقط مرحوم جي.ايم.سيد افتتاحي خطبا پڙهيا. ٽين ثقافتي ڪانفرنس ٻيڌاپور ۾ ٿي، جتي آجيان جو خطبو مرحوم نور محمد پليجي پڙهيو، افتتاحي خطبو جي.ايم.سيد پڙهيو، ۽ مشاعري تي صدارت مون ڪئي، ۽ صدارتي خطبو پڙهيو، جو هِن ڪتاب جي آخر ۾ "ضميمو الف" ڪري شامل ڪيو ويو آهي. وري ڇهين ثقافتي ڪانفرنس سن ۾ ٿي، جتي آجيان جو خطبو رسول بخش پليجي پڙهيو، افتتاحي خطبو ۽ مشاعري جي صدارت مون ڪئي، جو "ضميمو ب" ڪري هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو ويو آهي.

مان جڏهن حيدرآباد ويندو هوس، تہ نور محمد پليجي کي الائي ڪيئن خبر پئجي ويندي هئي تہ مان آيو هوس ۽ فلائي هنڌ ترسيل هوس. هُو پنهنجي خرچ تي ٽئڪسي ڪري مون کي سائينءَ وٽ سن وٺي هلندو هو. هُن مون کي ٺٽي ضلعي ۾ سندس ڳوٺ ٻني جي دعوت بہ ڏني ۽ جيپ تي ڪٽي وٺي هليو هو، مون کي اُتي ٻيڙين تي پلي جو شڪار ڏيکاريو هئائين، ۽ جنهن وقت سنڌوءَ تي صبح جي شفق ڪنهن ڪنواريءَ جي چهري تي حياءَ وانگر ڇائنجي وئي تنهن وقت اسين ڪنڌيءَ تي پهتاسين ۽ پوءِ واريءَ ۾ پڪل پلا ڪاڏاسين. جڏهن ٻيڙين ۾ هئاسين تڏهن نور محمد اسان کي پلي مارڻ جا سَنڌَ، پَنَ، گهاٽو ۽ اوجهڻ ڏيکاريا، ۽ پلي مارڻ جو پراڻو اُهو طريقو ٻڌايو جنهن ۾ گهاٽو مَٽَ تي پيٽُ رکي لهوارو ترندو ويندو ۽ ڪُڙهہ جي ڏور کي سڄي هٿ سان مضبوط جهليندو آهي. هو ڄاريءَ جي ڳوٺري

ڊگهيءَ ڇڙهہ ۾ ٻڌندو آهي جنهن سَڄيءَ کي "ڪُڙهہ" يا "ڪُڙهي" چوندا آهن. اوپارو ويندڙ پلو اُن ڳوٺريءَ سان ٽڪرندو مَس آهي تہ گهاتو ڏور کي ڊلو ڪري ڄار کولي ڇڏيندو آهي، جا پوءِ پاڻيءَ جي وهڪري تي بند ٿي ويندي آهي. هو پوءِ پلي کي سوٽو هٿي مَٽَ ۾ وجهي ڇڏيندو آهي. مون هڪ پيري مشرقي پاڪستان (پوءِ جي بنگلاديش) ۾ باريسال علاقي ۾ هَلسا مڇي ڪاڏي هئي، جنهن جو سواد پلي جهڙو هو، ۽ جا گنگا نديءَ ۾ ڦاسائي ويندي آهي. جڏهن آڳبوٽ ۾، نارائڻ گنج کان باريسال ڏانهن ويندي، صبح جو اک کُلي هئي تہ ڪيئي هَلسا مڇين سان ڀريل نؤڪائون جهاز جي پرسان مليون هيون، جتان بنگالي بورچيءَ ڪجهہ وٺي ناشتي لاءِ تريون هيون. نور محمد ٻَني ۾ اُن سفر پيرينءَ راڳائي بہ گهرايا، جن رباب ۽ تنبوري تي اسان کي عجيب دل ليائيندڙ راڳ ٻڌايا هئا. نور محمد اُن پيري، ڪچ جو ناچ راسُوڙو ۽ گجرات جو ناچ گربو بہ ڪرايو هو. برصغير ۾ سياسي سرحدون پنهنجيءَ جاءِ تي، باقي ثقافتي سرحدون ڪونہ آهن. نور محمد مون کي ڪلان ڪوٽُ ۽ ٻُڌڪن جا ٽَڪر بہ ڏيکاريا، جتي اهڙيون سِروُن لڌيون آهن. جن تي ٻُڌ جو مورتيون هيون. ماڄِي راءِ جي ماڙي، جاڪِي بندرُ، شاهہ بندرُ، نند ڪوٽُ جتي مومل جي ماڙيءَ تي مينڌرو هن سان ملڻ ويندو هو، اُهي بہ ڏٺاسون. اُتي اکين اڳيان سنڌ جي عشقيہ ڪهاڻي، مومل راڻو، اُيري آني هئي، ۽ اُن تي ڀٽائيءَ جا سُر راڻي ۾ وايون ۽ بيت ائين ٻڌاسون، جو هانوَ مان سِيرون اِيري ويون هيون. شيڪسپيئر جي ڊرامي، روميو جُوليٽ، جي پلاٽ جو يا شاعريءَ جو ان سان مقابلو نہ هو. نور محمد اُن سفر دوران اسان کي پنيور بہ وٺي هليو هو، جتي مون کوپرين جا ٽڪرا ڏسي، سوچيو هو تہ اُهي ڪنهن سپہ سالار جي ڪوپريءَ جا هئا يا عام فوجيءَ جا هئا.

ماڻهو هر ڪنڊر مان عبرت حاصل ڪري سگهي ٿو. هن دنيا جو رُعب داب، آڪڙ ۽ اردائي سڀ ٿوريءَ ديرلاءِ آهن. 'اک ٻوٽ تہ پيارا ڪجھ ناهي.'

ماڻهو ڪيتريءَ نہ ٽانءِ ڦونءِ ۾ پرجي وڃن ٿا، عهدي ۽ دولت تي هٿ وڌائي ڪن ٿا، پر آخر ۾ جيڪڏهن هنن کي گهاري پرسان ملڪن جهڙي عبرتناڪ مُقام ۾ ڪرمتين جيتري قبر ملي تہ بہ غنيمت آهي. فرعونَ مخروطي منارا نهرائي، پنهنجا ممي نهرائي، اُنهن ۾ ڇا ڇا تہ سامانَ پري رکندا هئا! ممي هڏا تہ نہ ٿيندا هئا پر شڪل ۾ ممي بہ هڪ وڏي هڏي وانگر هوندي هئي، جي لاشا مون لينن گراد ۽ لنڊن ۾ ڏٺا هئا. راٽيءَ نيفرتيءَ ۽ هڪ نهنيءَ هارياٽيءَ جا هڏا هڪجهڙا هئا. ڪٽي هو مومل جو مجاز، جنهن جي تارن ۾ راٽي تبرون ڏٺيون هيون! سڀ فنا، ڪجھ بہ نٿو رهي، سواءِ هن ڌرتيءَ جي. جي روح آهي تہ اُهو بہ جسم کي الوداع ڪري ڪنهن سانگيءَ پکيءَ وانگر اُڏريو ٿو وڃي. سڄو نٿو ضلعو بہ اِئين- 'آثار پديد است صنايد عجم را' ! واري ڳالهہ آهي. مڪليءَ تي وڃي انسان هڪ پيرو چڪر ڏئي اچي، تہ هن کي تاج ۽ تخت جي اصلي معنيٰ نظر اچي وڃي، جن کي سياسي ڳورپٽ ۽ ڳجهون اڄ بہ چنبڙيون پيون آهن.

هڪ پيري بدي جي مند هئي. اسان جيپ رڙيءَ وٽ جهلي تہ اُتي 'ڪَنگَ بہ ڪونہ تي رڙيا!' لاڙ ۾ چوٽي آهي "ٻڌو اک ڪيو." اسان کي هڪ گهاٽو وڻ منظر آيو جتي اسان جيپ روڪي، بڙ جي ٽڙ سان ٽبڪ ڪيو هڪڙوڳيرو وينو هو ۽ نڙ هلائي رهيو هو. اسان پڇيو- سونس تہ 'ڪجھ ڳائي بہ سگهندين!' هن چيو "سانوڻ فقير ٻڌندءَ؟"

"اسان چيو تہ وه واه!" پوءِ هن سانوڻ جا ڪجھ بيت ڳاتا: سانوَڻ هو تہ سگهڙ، پر ڳيروءَ جي آواز ۾ جڻ جهڙَ جهمي پيا. شام جو نٿي جا موتئي جا هار ڳچيءَ ۾ پاتا ۽ ابريشم جي شربت جا بہ گلاس پيتا، تہ سفر جو ٽڪ لهي ويو. رات جو مون اُن ميربحرياٽيءَ جو

گهر ڳوليو، جا مون سان تڏهن ملي جڏهن مان جمال صديقيءَ سان نٿي ڪيس هلائڻ آيو هوس. گهٽيون ويران پيون هيون. هڪ گهٽيءَ جي دروازي تي شڪ پيو، مون پڇيو تہ "فلاڻي آهي!" "نہ بابا، هتي تہ فلاڻي نہ آهي." وري هڪ ٻئي دروازي تي شڪ پيو، در ڪُڙڪايم تہ هڪ پوڙهي نڪتي. مون هن کان پڇيو تہ "فلاڻي آهي؟" هن چيو "بابا، تون فلاڻيءَ کي سڃاڻندو هئين ڇا؟ هوءَ تہ مدي جي بخار ۾ ڪيئي سال اڳي مري وئي." مون کي هن جو نٿي جي موتئي جهڙو بدن جنهن تي دريءَ جي سيخن مان چاندوڪي پئجي رهي هئي، ياد آيو. مون هڪ ٽڏو ساهہ ڀري اکين مان بہ ڳوڙها اُڳميا. ڪٿان جو ڪٿان اچي مَنُ نڪتو آهي. ڪٿي پلي جو شڪار، ڪٿي هلسا مڇي، ڪٿي سکر جيل ۾ يَن جهڙو وارڊ! مان بہ سانگيءَ پڪيءَ کان تيز ٿو سفر ڪيان!

بهتر ٿيندو تہ هاڻي پُنتي وڪالت ۾ وڃڻ کان اڳ سردار علي شاهہ ۽ ٻين جو قصو پورو ڪري وٺان، جي عزازيل جا مهمان آهن. مان ڪو پير پوتو تہ نہ آهيان، پر جڏهن "بيگ تنهنجي بيگي ڪوٽڙيءَ ۾ ڪانہ" چوندو آهيان، تہ حالات دگرگون ۽ انسان تالان والان تي ويندا آهن. ڪنور ڀڳت جي پٽ هن جي موت کان پوءِ پلئہ ڪيو، منهنجي دل منهنجي جيئري پلئہ ڪري وٺندي آهي. ڪٿي مَلڪُ امير احمد، ڪٿي آهي غلام نبي ميمڻ، ڪٿي آهي جسٽس خميساڻي، ڪٿي آهي اُهو ائڊووڪيٽ جنرل جنهن منهنجي ضمانت جي درخواستَ، ڪوڙو بيان ڏئي، خميساڻيءَ کان رد ڪرائي هئي! ڪٿي آهي ايوب خان، ڪٿي آهي يحييٰ خان؟ ڪٿي آهن منهنجا جيلر، ۽ مون تي رپورٽون ڪرڻ وارا؟ مون تي ڪالم ڪارا ڪرڻ وارا؟

مان ڪهاڻي جاري ٿو رکان.-

هڪ سلطان نالي بهاري سکر سي.آءِ.ڊيءَ ۾ انسپيڪٽر هوندو هو، ۽ بنگلاديش جي بُحران وقت پاڻ کي سکر مان ڊاڪا

ٽرانسفر ڪرايائين. مُڪتي باهنيءَ جي هڪ گولي هن جي دل کي فل اسٽاپ ڏئي وئي.

هو مقصود احمد، پنجابي سوداگرن سڪر جو سَرغنو، جنهن مون لاءِ سڪر ۾ رڻ ٻاري ڏنو هو، ملتان مان ٿي آيو، تہ بس ۾ دل بيهجي ويس. هو مارڪيٽ ٽاور ۾ ڪتاب گهر وارو ڪَياني بہ راہ عدم وٺي ويو. ڪوئيٽا کان اڳ ۾ هڪ اسٽيشن آهي جنهن کي 'آب گُم' چيو ويندو آهي. منهنجا ڪيترا دشمن آب گم ۾ غرق ٿي ويا. حسن ميان، رحمان علي اي.ڊي.ايم، چوڌري بشير سان، مون کي جيل موڪلڻ جون سازشون ڪندا هئا. چوڌريءَ سوڌا، آبِ گم ۾ راهِي عدم ٿيا. سڪر جا سنڌي وڪيل، جي مون سان حسد ڪري منهنجي خلاف سازش ۾ بِٽُ هوندا هئا، تن کي موت ائين ڪنيي ويو جئن شڪرو جهڙ کي ڪنيي ويندو آهي. ڪيئي جج، جي منهنجي ادبي شهرت کان سڙندا هئا ۽ جي زن صفت هوندا هئا، هاڻي ڪنهن ابدي ڦاهيءَ ۾ لڙڪيا پيا هوندا. هتي ڦاهيءَ جي فتويٰ هو ڪيڏيءَ آسانيءَ سان ڏيندا هئا. جڏهن انگريز سيشن جج هوندا هئا تہ اُهو قلم پڇي ڇڏيندا هئا، جنهن سان هو ڦاسيءَ جي فتويٰ تي دستخط ڪندا هئا: ۽ سڪر ۾ مون اهڙا جج بہ ڏٺا هئا، جي ڦاسيءَ جي فتويٰ ڏئي ٿهڪ ڏيندا هئا. اُهي زن صفت هئا ۽ هر مُڙس ماڻهوءَ کي نفرت سان ڏسندا هئا. دوست جيڪي گذاري ويا، اُنهن جو ذڪر مان اڳيئي ڪري چُڪو آهيان. جيڪي دشمن گذاري ويا آهن، مان اُنهن جي موت تي خوش نہ ٿو ٿيان. رڳو حيران آهيان تہ هن مختصر زندگيءَ تي ڪيئن انسان آپي مان نڪري وڃن ٿا. هو اهو نہ ٿا ڄاڻن تہ موت هڪ شڪاريءَ وانگر سندن پٺيان تيرُ تاڻي بيٺو آهي، ڪيترو نہ اُبرڪو ۽ اُيام آهي، انسان ۾! نيٺ موت پڳل دانگيءَ وانگر هُن کي ڦٽي ڪري ٿو ڇڏي.

پراڻي سکر ۾ ٽانگي اسٽانڊ وٽ رياست عليءَ نالي هڪ وڪيل رهندو هو، جنهن پهريون پيرو هڪ مقامي اُردو اخبار ۾ منهنجي خلاف مضمون لکيو ته مان اسلام دشمن ۽ پاڪستان دشمن ادب تخليق ڪري رهيو آهيان. اُهو هُن سکر جي رجعت پرست سنڌي اديبن جي شَهَ تي لکيو هو. ٻه ڏينهن پوءِ مان ڪراچيءَ وڃي رهيو هوس ۽ ابراهيم جويي کي فون ڪيم ته 'مون سان ڪوٽڙيءَ جي اسٽيشن تي ملي. مون کي هوا ۾ ڪُجهه هُريو پِئي ۽ ائين ٿي لڳو ته سازش پنهنجي چوٽ تي پهچي چُڪي آهي، ۽ هاڻي سرڪار مون تي ڪوئي قدم کڻڻ واري آهي. مون مضمون جي اشاعت ۽ سکر ۾ بيچينيءَ جي باري ۾ ابراهيم جويي کي ٻُڌايو، هن حسبِ معمول جي.ايم. سيد وانگر ڏند ڪرٽي چيو ته "تون وهمي ٿي پيو آهين." اڳتي جيڪي ڪجهه ٿيو، اُن جي باري ۾ مان اڳيئي لکي آيو آهيان. منهنجي جيل ۾ رهائيءَ کان پوءِ رياست عليءَ کي شوق ٿيو ته ڪوئيٽا ۾ ڪجهه وقت آرام ڪندس ته صحت سُڌري پوندي. ڪوئيٽا ۾ هو دل جي دوري پوڻ ڪري چاليهن ورهين جي عمر ۾ مري ويو. مون کي "نهج البلاغه" مان حضرت عليءَ جو قول ياد آيو- "اُها تدبير، جا موت جو ڪارڻ ٿي سگهي ٿي، اُها ٻه تقدير جو حصو آهي،" 'نهج البلاغه' ۾ چوٽيون مارڪس آريلس جي چوٽين کان وڌيڪ ڏاهپ واريون آهن. جهيڙو مون سان اِن تي هو ته مون چيو ٿي ته تاريخ مفتوح ۽ فاتح لکندا آهن ۽ پنهنجي هر حرامزادگيءَ تي پردو وجهندا آهن. مون چاهيو ٿي ته اهڙو ڪو مورخ هجي، جو سنڌي تاريخ ائين لکي، جيئن موهن جي دڙي جي تاريخ لکي وئي آهي. آثارِ قديمه مان نوان نتيجا ڪڍيا وڃن. افسوس جي ڳالهه آهي ته اِنين ڳالهه فقط ابراهيم جويي "شاهه، سچل ۽ سامي" ڪتاب لکي ڪئي، ٻيو ڊاڪٽر مبارڪ علي

اُردوءَ ۾ ڪتاب لکي ڪنهن حد تائين ڪئي آهي. مون اهو بہ ٿي چيو تہ سنڌي ٻولي ۽ ثقافت برصغير جي اهم ٻولي ۽ ثقافت آهي ۽ ڪنهن کي ان جي تقدس سان چُراند جو حق نہ آهي. مون اهو بہ چيو ٿي تہ تاريخ جي نازڪ موڙ تي استالن، پيٽر اعظم ۽ ايوان دي گريٽ کي، ضرورت جي نظريي تحت، هيرو ڪري پيش ڪيو. اسان کي بہ پنهجيءَ تاريخ کي چنڊڻ جو ساڳيوئي حق آهي. مون چيو ٿي تہ اسان جا محقق تاريخ تي تحقيق نہ ڪري رهيا آهن، پر تاريخ جي تضحيڪ ڪري رهيا آهن، ۽ اُن مان مون کي فاتح قوم جون اکيون گهورينديون ٿيون نظر اچن. تاريخ عوام جي ٿيندي آهي، حڪام جي نہ ٿيندي آهي. منهنجا مخالف منهنجي تاريخ جي نظريي تي ڪاوڙيا هئا. هو تہ پنهنجي جهول ۾ تاريخ جو ڪچرو ڪٿي آيا هئا ۽ منهنجي سامهون هيرا جواهر ڪري هاريو هئائون.

هاڻي وري ٻيءَ گهٽيءَ ۾ ڪافي دور هلي ويو آهيان، پنٽي موٽان.-

سکر جو هڪ واپاري، جو ذات جو ڪوجو هو، ۽ مارڪيٽ ٽاور جي هيٺان ڪتاب گهر جو مالڪ ڪياني ۽ ڪجهہ ٻيا، ڪيانيءَ جي دڪان تي ڪنا ٿيندا هئا. ڪيانيءَ کي اها شڪايت هئي تہ مان سنڌي ۽ اُن اردو شاعريءَ ۾ Purist Movement شروع ڪئي آهي، ۽ اُن ۾ فارسيءَ ۽ اُردوءَ جا لفظ ڪم آڻڻ بدران هنديءَ جا لفظ ڪم ٿو آڻيان. اُهي لفظ هو سمجهي نہ ٿا سگهن ۽ انڪري مان صوبائي مفاهمت، مُلڪي سالميت ۽ استحڪام جي خلاف ڪم ٿو ڪيان، ۽ سنڌي قوم پرستي ڦهلائي رهيو آهيان. مون ڪَيانيءَ کي سندس دڪان مان 'ميراجيءَ جا گيت' ڪتاب ڪڍي ڏيکاريو تہ تون هي ڪتاب وڪٽي ڪهڙي قومي يڪ جهتي ڦهلائي رهيو آهين، پر هو ۽ هن جا ساٿي نہ مُڙيا. اُنهن کي موت ائين ماري ڇڏيو جيئن ٻار گليل سان پکين کي چُٽيندا آهن ۽ هو ڏرتيءَ تي اچي ڦهڪو ڪندا آهن.

موت کان ڪنهن کي فرار ناهي چڱو ۽ هر ڪنهن کي اُن جو ذائقو چکڻو آهي. پر مون ڏٺو آهي تہ ماڻهو اها ڳالهہ وساري ٿا ڇڏين ۽ هنن مان گهمنڊ ۽ آڪڙ نہ ٿي وڃي ۽ ڪنڌ مان ڪِلو نہ ٿو نڪرين جيستائين موت ۾ سندن ڪنڌ لڙي نہ پوي.

حبيب الله ناريجو سنڌ يونيورسٽيءَ جو شاگرد هو ۽ هن تي الزام هو تہ هن يونيورسٽيءَ جو هڪ ڪمرو بم سان اُڏايو هو. هن کي حيدرآباد جي مارشل لا ايڊمنسٽريٽر نظربنديءَ هيٺ ٽي سال رکيو هو. منهنجو ان ۾ ڪوبہ هٿ نہ هو. پر هن جا دوست شڪ ڪندا هئا تہ مون هن کي نظربند ڪرايو هو. هڪ ڀيري مان سکر کان شڪارپور وڃي رهيو هوس تہ پيٽرول پمپ وٽ هڪ جيپ بيٺي هئي جا پيٽرول سان ڀري رهيا هئا: جيپ ۾ هڪ شخص ويٺو هو، جنهن کي فلٽ هٿ ۽ ڪارو چشمو پيو هو. جيئن منهنجي ڪار جيپ وٽان ٿي گذري، تہ اُنهيءَ شخص مون کي گهروڙي بجا ٿي ڏنا. مون ڊرائيور کي چيو تہ ڪار پنتي موٽاءِ. مون چتائي ڏٺو تہ جيپ ۾ حبيب الله ناريجو ويٺو هو. هو رگهتو هو ۽ پنهنجيءَ سگهہ تي ڏاڍو بانور هوس ۽ چوندو هو تہ 'آزاد سنڌ جي فوج جو مان ڪمانڊر اِن چيف هوندس.' مون اها ڳالهہ حيدرآباد ۾ نور محمد ڪوجي سان ڪئي ۽ حيرت ڏيکاري هئي تہ جيئي سنڌ تحريڪ جا سرڪردا ائين اکين ٻُوٽ ٿي پيا هئا. ڪجهہ مهينا گذريا تہ حبيب الله ناريجي کي ڪنهن لاڙڪاڻي ۾ هن جي گهر ٻاهران گوليون هڻي، اُنهيءَ ماڻ ۾ ڏکي ڇڏيو جنهن اجاتائين ٻڙڪ نہ ٻاڦي آهي. قاضي محمد عمر، جو نورمحمد ڪوجي جو گهرو دوست هو ۽ گڏجي پاڪستان کان ٻاهر سير سفر ڪيا اُتائون، هڪ ڀيري مون وٽ آيو. هو طارق اشرف جو دوست هو، جو "سهڻي" رسالو ڪڍندو هو ۽ غلام نبي مغل سان هن جي فلٽ ۾ پرنس ڪامپليڪس جي بي

بلاڪ ۾ رهندو هو. مان ڪجهہ ڏينهن اڳ چوٿينءَ هارٽ اٽئڪ مان اُٿيو هوس. صبح جو در هيٺان روزانو اخبارون ڪٽڻ ويس، تہ ڏٺم تہ در هيٺان اُنهيءَ مهيني جو "سُهٽي" رسالو بہ پيو هو، مون ڏٺو تہ رسالي ۾ موهن ڪلپنا جو انٽرويو ڇپيو هو. جنهن ۾ چيو هئائين تہ "شيخ اياز شاهہ لطيف کان ١١ نمبر تي آهي." وچ ۾ نَو ڪير هئا، اِهو هن نہ چيو هو. هو تہ اُهو خوش طبعيءَ جو مظاهرو، پر طارق اشرف اهو ڄاڻي واٽي ڇاپيو هو تہ جيئن مون کي غصو اچي. مان هارٽ اٽئڪ مان چار پنج ڏينهن اڳي بستري مان اُٿيو هوس. ان اذيت رسانيءَ جو ڪارڻ ڪهڙو هو، مان سمجهي نہ سگهيس. موهن تہ منهنجو دوست هو ۽ هن طارق اشرف جي روبرو هڪ بينڪ ۾ چيو هو تہ "شيخ اياز کي نوبيل پرائيز ملڻ گهرجي" ۽ هن جي غيرحاضريءَ ۾ اُلهاس نگر ۾ هن ساڳي ڳالهہ چئي هئي ۽ وڌيڪ چيو هو تہ "نوبيل پرائيز لاءِ اِهو شرط نہ رکيو وڃي تہ شاعريءَ يا ناول جو انگريزيءَ ۾ ترجمو هجي." شام جو قاضي محمد عمر مون وٽ آيو تہ مون هن کي چيو تہ "طارق اشرف تنهنجو دوست آهي، تون مون وٽان جڏهن وڃين تہ هي رسالو طارق اشرف کي ڏيندو وڃجانءِ ۽ هن کي چئجانءِ تہ "تنهنجو رسالو هيٺ اخبارن واري وٽ ويهين رُپئي ملي ٿو. مون کي جڏهن ضرورت پئي تہ اُتان گهرائي وٺندس، اياز هي رسالو موتائي ڏنو ٿي."

صبح سان مون کي پنهنجي زال ٻڌايو تہ رات جو طارق اشرف جي گهران تاجل بيوس جو فون آيو تہ "طارق اشرف گذاري ويو آهي، شيخ اياز کي چئو تہ هن جي تڏي تي اچي." منهنجيءَ زال هن کي انڪار ڪندي چيو تہ "اياز تازو هارٽ اٽئڪ مان اُٿيو آهي ۽ ننڊ جون گوريون ڪائي سمهيو آهي، مان هن کي ننڊ مان نہ ٿي اُٿاريان، مون کي ذاتي طرح طارق اشرف جي موت جي خبر ٻُڌي افسوس ٿيو آهي." مون

ڪيس جواب ۾ چيو تہ "افسوس تہ مون کي بہ ڏاڍو ٿيو، مرحوم هڪ بيباڪ صحافي هو ۽ سنڌ جو فدائي هو. مون تي بہ نمبر ڪڍيا هئائين. اهڙي شخص جي ڪنهن بہ اُرڏائيءَ تي گهٽ ۾ گهٽ مون کي ڪاوڙ ڪرڻ نہ گهربي هئي، مان هن لاءِ دعائے مغفرت گهرڻ کان سوا ڇا ٿو ڪري سگهان!"

هوننئن موت جو ذڪر مون لاءِ زندگيءَ سان محبت جي نشاني آهي. پر انساني زندگي ڇا آهي؟ مرحوم شيخ عباس چوائيءَ 'زيرو زيرو (Zero) زيرو زيرو.....'

مون جڏهن بيماريءَ سبب سکر مان لڏيو تہ فقط هڪ پيرو واپس ويو آهيان، سو بہ ڪتابن ڪٽڻ لاءِ؛ پر بيمار هوس ۽ بدر اُجڻ ۽ فتاح ملڪ وغيره جي دعوت ۾ بہ شريڪ نہ ٿي سگهيس. انيس جنهن کي اونو هوندو هو تہ پرپٽ اسان جي گهر مان سامان چوري ٿي ويندو، سو بہ ماءُ سان گڏ هليو هو. مان اڌ ڪتاب ڪٽي سگهيس، جي هڪ پوريءَ ٽرڪ ۾ پرائي ادل سومرو ڪراچيءَ ڪٽي آيو. مون ادل کي بہ ڪوڪا ڪتابن جا برڪت علي آزاد لاءِ تحفي طور ڏنا، جو بيمار هو ۽ جنهن جو گذر سفر ڪتابن جي وڪري تي مدار رکندو هو. اڃا هڪ ٽرڪ ڪتابن جي، منهنجو سارو رڪارڊ، سوين سنڌي، اُردوءَ ۽ انگريزيءَ جا رسالا، ڪيئي لانگ پلي رڪارڊ، ٽي ريفريجريٽر، بہ ٽيلي وزن سيٽ، ڪراڪري ۽ ٻيو ڪيترو سامان، جو منهنجي زال شاديءَ واري وقت کان پوءِ ڪنو ڪيو هو، اُن مان ريل جو هڪ گاڏو پرائي هنڌ بسترا وغيره انيس ڪٽائي آيو، باقي سيڪجهہ اُتي رهجي ويو. جڏهن ڪراچيءَ ۾ دهشت گردي شروع ٿي، تہ اُن جو اثر سکر، ميرپورخاص، حيدرآباد ۽ نواب شاهہ تي بہ پيو. پرائي سکر ۾ منهنجا فقط بہ دوست رهندا هئا. هڪ ستار خان جنهن سکر جي مضافات ۾ وڏو

بنگلو ٺهرايو ۽ ٻيو حسن حميدي، جو هن دنيا مان ئي لاڏاڻو ڪري ويو. منهنجي عدم موجودگيءَ ۾ بجليءَ جي بل نہ ڀرڻ ڪري، جڏهن بجلي ڪٽي وئي تڏهن پنج دهشت گرد منهنجي گهر ۾ منهنجن ڪتابن ۽ رڪارڊ کي باهہ ڏئي روشني ڪندا هئا ۽ اُن ۾ سامان چوري ڪندا هئا ۽ ڪلاشنڪوف ڏيکاري پاڙي ۾ لاف زني ڪندا هئا تہ وڪيل صاحب ڇا ٿو ڪري. قدرت خدا جي، اُهي چوريون ڪندي ۽ ڪاٺ هٽندي، رينجرس جي مُنهن پيا، مقابلو ٿيو، رينجرس پنجن ئي کي گولين سان پروڻ ڪري ڇڏيو. مون يوسف شاهين کي جڏهن اها ڳالهہ ٻڌائي تہ حيرت سان پڇيائين "ڇا پنج ئي ماريا ويا؟" "ها پنج ئي" مون جواب ڏنو، گوليون پنجن ئي ۾ "زيرو، زيرو" ٿاهي ويون.

تنهائيءَ ۾ مون کي ڪيترا نہ روڳي ويچار ورائي ويا آهن! مان تہ زندگيءَ جو شاعر آهيان. فطرت، محبت ۽ حيرت جو شاعر آهيان. سارو وقت مان حسن جي تلاش ۾ رهيو آهيان ۽ هن رنگارنگ ڪائنات کي ايتريءَ محبت سان ڏٺو اٿم، جڻ اُها 'همہ اوست' جو مظهر آهي. اڳين صوفي شاعرن جيئن مان چئن علامتن ۽ استعارن جي چڪر ۾ نہ ڦرندو رهندو آهيان. منهنجي پرائي دوست، رام پنجوائيءَ، جو مون سان پڙهندو هو ۽ افسانہ نويس هو پر پارت ۾ ادب کي ترڪ ڪري، سارو وقت وڪالت کي وقف ڪيو اَٿائين ۽ هاڻي پارت جي سپريم ڪورٽ جو سينئر وڪيل آهي، مون کي طنز سان لکيو تہ "مون تنهنجن دعائن جو ڪتاب بہ پڙهيو آهي." مون هن کي لکيو تہ "جڏهن ڪميونزم جو ترو نڪري ويو ۽ اُن جو جدلياتي ماديت جو فلسفو هڪ واهيات بڪواس ثابت ٿيو، تڏهن مون پنهنجي مذهب ۾ آفاقي اقدار ڳوليا. اُهي دعائون جڳ جهان لاءِ آهن ۽ انهن جو مثال ساريءَ دنيا جي ڪنهن ملان يا پنڊت جي دعا ۾ نہ آهي. نہ انهن ۾ ڪوئي تعصب

آهي، نہ ڪنهن فرقي يا مذهب لاءِ نفرت آهي. باقي جي اوهين منهنجي تخليق کي اُن جي دهريت جي ڪري ئي قبول ڪرڻ چاهيو تہ اها ٻي ڳالهہ آهي، مان اِن ۾ اوهان سان متفق نہ آهيان." زندگيءَ جي ذاتي تجربي ۽ مشاهدي مون کي قائل ڪيو آهي تہ خدا روح ۽ زندگيءَ جاويد آهي. باقي جي تون اڳيان اپنشد ڏسندين جن ۾ وحدانيت جو تصور آهي تہ منهنجن دعائن ۾ اُنهن جي خلاف ڪائي ڳالهہ نہ آهي. مون ايترو موت ڏٺو آهي، جو زندگيءَ جو پل پل نعمت ٿو سمجهان ۽ اُن کي وڃائڻ نہ ٿو چاهيان، مان زندگيءَ جو جام تري تائين پي وڃڻ ٿو چاهيان ۽ عزرائيل کي اُڄ مارڻ ٿو چاهيان. جي خدا جي مهر ٿيندي تہ مان پنهنجو ڪم پورو ڪري ويندس- ڪم جيڪو نہ مان دولت جي لاءِ ڪريان ٿو ۽ نہ شهرت لاءِ، پر فقط پنهنجي ذات جي تڪميل لاءِ، جا منهنجي ڀرپور تخليقي اظهار ۾ آهي. فقط دنيا جا ڪجهہ ديوانا مصور مون وانگر لڳاتار ڪم ڪندا هئا، ۽ ڪوبہ شاعر اهڙو نہ ٿيو آهي. مان اهي 'نوبيل پرائيز وِنرس' جا سڀ ڳٽڪا ڏٺا آهن، فقط بحر بي ڪنار جي ساحل تي واريءَ مان رانديڪا ٺاهيا اٿائون. منهنجي خود اعتماديءَ کي اناپرستي نہ سمجهيو وڃي. جي مون کي پاڻ ۾ اعتبار نہ آهي تہ مان ڪائي بي مثال تخليق ڇڏي ٿو وڃان، تہ باقي زندگي آرام ڇو نہ ڪيان ها؟ هي جو مان پيريءَ ۾ پنجين بجي صبح جو اُٿي لکان ٿو، تہ اُن لاءِ ڪوئي تہ اُتساهہ آهي! باقي وقت مان گهر ٻار جي ضرورتن ڏانهن جوڳو ڏيان ڏيان ٿو.

مون وٽ نہ نوڪر چاڪر آهي نہ بورچي، منهنجا دوست گواهہ آهن تہ جڏهن هو مون وٽ ايندا آهن تہ مان پاڻ هنن وٽ چاءِ جو سامان ڪٽي ويندو آهيان ۽ منهنجي زال چاءِ ٺاهيندي آهي. مون کي ان تي افسوس آهي. "دنيا ٻوهر، ڏات منوهر" -سکر ۾ منهنجي آفيس ڀرسان

رهندڙ هڪ هندو درويش چوندو آهي، جنهن تي مان پوءِ ٿو اچان.

ياخدا! مون کي سڳهه ڏي تہ مان پنهنجيءَ تحرير ۾ ائين سڳهه ڦوڪيان جيئن شينهُن پنهنجي نئين ڄاول ٻار ۾ ڦوڪيندو آهي؛ مان پنهنجي آتم ڪهاڻي پوري ڪري سڳهان جيئن سج سنڌوءَ جي لهرين ۾ پوري ڪندو آهي. منهنجو ڪنهن تي رنج نہ آهي، مون هر ڪنهن کي معاف ڪيو، شال خدا بہ ڪين معاف ڪري! جن منهنجي روح کي اذيت ڏني، خدا کين جنت ۾ جاءِ ڏئي! هنن علي محمد شاهہ راشديءَ جي پيش گوئيءَ جيان مون کي ڳيا ڪري، واري سان نئين زندگي عطا ڪئي آهي. هو فقط منهنجيءَ جان جا دشمن هئا، صحيح معنيٰ ۾ هو منهنجي شاعريءَ جا معاون هئا، ۽ اُنهن کان سواءِ منهنجي شاعري اُتي پهچي نہ سگهي ها.

هتي مان هڪ ڳالهہ جو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان. ڪن شاعرن کي ٺٺ ٺانگر ۽ پنهنجي ذات ۾ وڌاوڙي جو مرض ٿي پيو آهي: هو اهو نہ ٿا سمجهن تہ شاعريءَ کي پنهنجي زبان ٿيندي آهي ۽ پنهنجي پاڻ کي مڃائيندي آهي. پيسي سان شاعريءَ جي اهميت خريد ڪري سگهجي ها، تہ بهادر شاهہ ظفر غالب کان وڏو شاعر هجي ها. اڄڪلهہ جنهن وٽ ويهہ ٽيهہ هزار ٿين ٿا، اُهو پنهنجو ڪتاب ڇپائي رونمائي ڪرائي ٿو، ۽ شاعر هڪبئي جي تحسين ڪن ٿا.

مون خواب ۾ ڏٺو تہ مان پوپٽ-تي پيو آهيان ۽ ڦول ڦول جو واس وٺي رهيو آهيان. جاڳ ٿي، تہ مون پاڻ کي پاڻ جي روپ ۾ ڏٺو. حقيقت ڇا هئي! پوپٽ يا ماڻهو؟ جاڳ يا سپنو؟ مان تہ ڄانيان ٿو تہ سپنو سچو هو، ساڳيا ڪوڙي آهي.

* * * *

هاڻي مان سَترَ واريءَ نظربنديءَ مان موٽي، سکر جي بار روم ۾ اچان ٿو، ۽ اُهي تجربا لکان ٿو جن وڪالت ۾ منهنجي من تي اَمٽ ڇاپ ڇڏي آهي.-

مان ڪجهہ مختلف قسم جو وڪيل هوس. مون کي فيءَ کان وڌيڪ مُوَڪّل ۾ دلچسپي هوندي هئي. مان گهٽو ڪري فوجداري ڪيس ڪٽندو هوس، ڇو تہ انهن ۾ مون کي انساني روح ۾ جهاتي پائڻ ۾ وڏي ملندي هئي. انين تہ آهي تہ مون کي سول جي قانون ۽ آئين تي عبور نہ هو. ايوب خان جي مارشل لا تائين، مون زندگيءَ مان، شراب نوشيءَ ۽ انساني آغوش ۾، فرار حاصل ڪيو. پر اُن دور تي پوءِ ٿو اچان.

پهريون تہ چوان ٿو تہ پنهنجي جيون ساٿيءَ تي لکان جنهن ۴۸ کان ۹۸ تائين مون سان پنجاهہ سال گذاريا آهن. منهنجي اوٽاين ۽ اردايين تي پرده پوشي ڪئي، بيماريءَ سيماريءَ ۾ هڪ بهترين نرس وانگر خدمت ڪئي آهي، جنهن جو وس پڄي تہ هڪ هندو عورت وانگر ستي لڪڙي ڪري. منهنجي شاعري، منهنجي وڪالت، منهنجي ڪامياب زندگي سڀ هن جي سبب آهي. هن جو شاديءَ رات مون جڏهن گهونگهٽ مٽايو هو تہ ڏٺو هو تہ هن کي هرٽيءَ جهڙيون چيرويون اکيون آهن، ڪونيارين جهڙيون لڙڪندڙ ۽ چوٽيون آهن، جن جي وچ تي سينڌ آهي، چپ ڪپيل انجير وانگر ۽ نڪ ۾ ڪن ڊولائتا اٿس، جڻ الف ليليٰ جي ڪتاب مان نڪري آهي. مان شاديءَ کان پوءِ ٽي ڏينهن ۽ ٽي راتيون گهران نہ نڪتو هوس ۽ ماني بہ بيڊروم ۾ گهرائي کاڌي هيم. پاڙي ۾ چوڀچو ٿي رهي هئي. چوٽين ڏينهن ڪجهہ ڪيلا، انگور ۽ ڏاڙهون بازار مان وٺي آيو هوس ۽ رات جو راڌي جي دڪان تان پٽاٽن ۾ تريل قيمي جون ٽڪيون، ڪباب، تريل مغز، جيرا بڪيون ۽ روٽيون ۽ نيوند حلوائيءَ جي دڪان تان مٺائيءَ جون بہ

پنڊيون وٺي آيو هوس. زرينا روٽيءَ سان ڪجهہ ڪباب ۽ ٿورو مغز ۽ ٿورو دندان گيري حلوو ڪاڏو هو. هن ساري عمر، هوندي سوندي فاقہ ڪشي ڪئي، ۽ هن وقت ڪيس تلورجي تور آهي جيتري شاديءَ وقت بہ نہ هئي. گهٽو ڪانو ۽ پيٽ چٽين عورتن کي ان عمر ۾ بُل ڪائيندڙ پيٽ ۽ پُنيون هونديون آهن ۽ آسٽيءَ تي ويهنديون آهن تہ جڻ هنداٽا ڦسي پوندا آهن. ڪن کي آڦريل انگ ۽ اکڙوٽن جيڏيون اکيون ۽ پيٽ نڪتل هوندا آهن ۽ پُڏيون ٿي ويندیون آهن. زرينا جا ڏند سالم ۽ ديد چٽي آهي. ۽ سُٽيءَ ۾ سڳو وجهي ويندي آهي. جڏهن هوءَ منهن تي ڪريم مکيندي آهي تہ هن جو رنگ تازي ڏوٿري جهڙو لڳندو آهي. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ هُن جا وار اڳي جئن ڏاڍا گهاٽا ۽ ڊگها نہ رهيا آهن، تڏهن بہ ڪافي وڏا آهن. هن ماءُ کان نماز سکي هئي ۽ هن وقت تائين پنج ئي وقت نماز پڙهندي آهي. سياري ۾ فجر جي نماز لاءِ ٽڏي پائيءَ سان منهن ڌوئندي آهي. ٽيهہ ئي روزا رکندي هئي- رڳو هِن پيري هُن پندرهن روزا رکيا تہ بيمار ٿي پئي ۽ منهنجي پُٽ ڊاڪٽر سليم ڪيس چيو تہ "امان تنهنجي ٽيهن روزن جي عمر نہ رهي آهي." ان جي باوجود هُن پويان بہ روزا رکيا. تن کي تَسيا ڏيڻ هِن جو مرغُوب مشغلو آهي. منجهند ۽ رات جو فقط هڪ ماني ڪنهن سبزيءَ يا دال يا دال ۾ پينل قيمي جي ٽڪيءَ سان ڪائيندي آهي. هوءَ ساجهر اُٺي نماز پڙهي، بہ ڪلاڪ درود شريف پڙهندي آهي. جاءِ نماز ۽ تسبيح هن لاءِ بهترين تحفو آهي، جو منهنجا ڪيترائي دوست حج ۽ عُمرڙي تان منهنجي لاءِ آڻيندا آهن، جن مان ڪجهہ هوءَ پاڻ لاءِ رکندي آهي. ۽ ڪجهہ ڏيئن کي ڏئي ڇڏيندي آهي. مان ان وچ ۾ هن کي ناشتي لاءِ چوندو آهيان تہ هوءَ رنج ٿيندي آهي، پر پوءِ بہ اُٺي مون کي ناشتو ڏئي، وڃي درود شريف پڙهندي آهي ۽ ڊاپي نہ ڊاپندي آهي. هوءَ هڪ ٺيٺ مذهبي عورت آهي.

غريب غربي کي فراخدليءَ سان خيرات ڏيندي آهي ۽ پڪي پڪڻ کي چوٽو وجهندي آهي. ۽ مان ڪافي وقت لاءِ دهريو رهيو آهيان ۽ هاڻي اسرار پسند (Mystic) رهيو آهيان. اسان زندگيءَ ۾ هڪبئي جي عقيدي تي واتا ورڻ نہ ڪيو آهي.

جهڙاليءَ ۽ ترائيءَ کي ڇڏي، رُڄ جو پيچو شاعر جي فطرت ۾ شامل آهي. منهنجي شاعريءَ جو پس منظر اُڄ آهي جا ٻُجهي نہ ٿي ٻُجهي ۽ رُڄ آهي جا ڪٿي نہ ٿي ڪُٿي! شايد مون ۾ ديوانگيءَ جو عنصر آهي، جو مون کان ڏيڍ بجي رات لکائي ٿو ۽ پنجين بجي باڪ کان اڳ جاڳ ٿئي ٿي تہ دل چوي ٿي تہ 'جلدي فارغ ٿي ويهي لکان، قدرت مون کي هڪ ڏينهن ٻيو بہ ڏنو آهي.'

هڪ ڀيري زرينا چيو تہ "تو اُٿ ڪتابن جا پڙهيا آهن، ڇا اهڙي بہ ڪائي ست پڙهي اَٿي، جا تنهنجي بي چَين من کي چَين ڏئي." "نہ" مون جواب ڏنو، "علامہ اقبال، جو وڏو اسلام پسند شاعر هو، اهو بہ زندگيءَ کي موج (لهر) جي پيچ و تاب سان تشبيهہ ڏيندو هو، جنهن کي سمنڊ ۾ رهي بہ چَين نہ آهي." مون هڪ شعر ۾ لکيو هو تہ:

"هيءَ سَين نہ ڏيندي چَين اُٿي ڏس، ڪوئي آيو آ پيارا،
هي شايد ساڳيو رمتو آ، اڳ جيئن اُجايو آ پيارا.

مون کي اڄ تائين معلوم نہ آهي تہ اُها سَين ڪهڙي آهي جا چَين نہ ٿي ڏئي ۽ اُهو 'رمتو' ڪير آهي؟ مون زرينا ڏانهن ڏٺو تہ هوءَ رُڪوءِ ۾ هلي وئي. زرينا ۾ ٻاجهہ گهٽي آهي، جڏهن ٽرئفڪ ۾ ڪار روڪبي آهي ۽ ڪوئي لولو لنگڙو يا پوڙهو فقير هن کان خيرات گهرندو آهي تہ هوءَ ڪيس بہ ٽي رپيا ڏيندي آهي. خيرات لاءِ هوءَ ڪجهہ روپيا ٻٽونءَ ۾ ڪڍندي آهي. شاديءَ کان پوءِ مون هن کي ٺڪر جون پاٽيون ان ۽ پاڻي سان ڀري رکندو ڏٺو آهي. بالڪنيءَ ۾ تختي جي آڏ

ڏني ڇڏيندي آهي، جتي ڪبوتر آنا لاهي ٻچا ڪري سگهن، جتي ڪبوتر هڪڙا ٻچا آنن مان ڦوڙيندا آهن ۽ اُهي وڏا ٿي اُڏامي ويندا آهن، تڏهن ٻيا آنا لاهيندا آهن. هنن جي تحفظ لاءِ ڪنهن به ٻار کي بالڪنيءَ ۾ وڃڻ نہ ڏيندي آهي. سڪر ۾ به ائين ولر پڪين جا اسان جي ڪوئي تي ايندا هئا، ۽ جڏهن مهاجرن جا ٻار اُنهن کي گليل سان ڦٽي وجهندا هئا، هوءَ اُنهن کي پاڻي پياريندي هئي ۽ جيستائين چاق ٿي اُڏامي ويندا هئا تيستائين انهن کي چوڳو وجهندي هئي ۽ اُس مينهن کان ڍڪيندي هئي. جيڪڏهن ڪوئي مهاجر جو ٻار ڪبوتر لاءِ در ڪُڙڪائيندو هو، تہ هن کي دڙڪا ڏيندي هئي ۽ چوندي هئي تہ "ڳنڍ ڳوڙهو نہ ڪر، هِن پکيءَ تنهنجو ڇا بگاڙيو هو؟" هوءَ شاديءَ مراديءَ وقت ڪڏهن ڀيڪي دار ڪپڙا پائيندي هئي تہ وري اُنهن کي هٿ نہ لائيندي هئي ۽ ڪنهن غريب عورت کي هُن جي ضرورت وقت ڏني ڇڏيندي هئي. هوءَ اخبارون، دٻا ۽ شيشيون ڪنيون ڪري، نوڪرياڻيءَ کي ڏيندي هئي، تہ جيئن وڪڻي ڪارج ڪري ڏهہ پندرنهن رپيا حاصل ڪري سگهي. نظر بد کان هوءَ روز هرمل ساڙيندي آهي، ۽ ماءُ ۽ وڏڙين کان ٻُڌل سُتين ڦڪين ۾ سندس ويساهہ آهي، جي هوءَ وٺندي تہ چڱي ڀلي ٿي ويندي آهي. هوءَ چوندي آهي تہ "اڄ هر ڊاڪٽر ايڪس ري ۽ الٽراسائونڊ لاءِ ٿو چئي ۽ نالو لکي ٿو ڏئي تہ فلاڻي کان ڪرائجو ڇو تہ اُن جو نتيجو ڀروسي جوڳو آهي، شايد ڊاڪٽرن جا انهيءَ ايڪسري ۽ الٽراسائونڊ وارن ۾ حصا پٽيون ٿيون ٿين." پنهنجي پُٽ سليم ۽ ڌيءَ ڊاڪٽر روحيءَ کي صلاح ڏيندي آهي تہ "غريبن جو علاج مفت ۾ ڪجو." جيڪڏهن ڪوئي هُن وٽ ڪائي شيءِ امانت رکندو آهي، تہ هوءَ اُها سانبي رکندي آهي ۽ چوندي آهي تہ "ڪنهن جي امانت ڪائي وڃڻ جهڙو ٻيو گناهہ نہ آهي." هن ڪافي انسانن تي

اوچتيون آفتون ايندي ڏٺيون آهن، ۽ چوندي آهي تہ ڪنهن جي پِٺ چڱي نہ آهي. جي آمريڪا مان نڪتل آواز هڪ سيڪنڊ ۾ پاڪستان تي.وي۽ تي پهچي وڃي ٿو، تہ انسان جي آهہ تہ عرش عظيم ٽپيندي ويرم نہ ڪندي هوندي." هن ڪيئي ايمانين جو ڳاڻو پڇندو ڏٺو آهي، ۽ چوندي آهي تہ "خدا جي در توبہ آهي ۽ آڏ وڏائي چڱي نہ آهي." هوءَ صدقي ۽ خيرات جي قائل آهي ۽ چوندي آهي تہ "صدقي جو گوشت غريب غُربي ۾ ورهايو وڃي." بيماريءَ وقت دوا کان وڌيڪ دعا تي اعتبار ڪندي آهي. صبر ۽ شڪر هن کي ورثي ۾ مليو آهي ۽ هن جي تجربي فقط اُن جي افاديت جي تصديق ڪئي. هُن جون اُهي سڀ ڳالهيون جيڪي مان ڪيئي سال دقيانوسي سمجهندو هوس، هاڻي سوچان ٿو تہ ڪير دقيانوسي هو، مان يا هوءَ!

هومرجا سڀ ڪردار قبل مسيح کان ڪيترو وقت اڳي ٿيا هئا. اُهي ناڙنوش ۽ لهو لعب ۾ زندگيون گذاريندا هئا، ۽ عورت هنن لاءِ عيش جو ذريعو هئي. هو بي بي مريم جهڙي عورت خواب خيال ۾ نہ آئي سگهندا هئا. عورت هنن لاءِ اُرهُ هئي، رانون هئي ۽ عيش ۽ طرب جو ذريعو هئي؟ ڇا، يوناني فلسفيءَ ايپي ڪيورس جو ڪو، بقول غالب، هم مشرب، هم پيشه و هم خوار نہ هو؟ ڪيئن چئجي تہ دقيانوسي ڪير هو، هوءَ يا مان؟ دهريا تہ ڪنهن بہ مذهب کان ڪيئي صديون اڳ پيدا ٿيا هئا، جي چند ۽ سج کي پوڄيندا هئا، ۽ سوم رس پِي، راتين جو رنگ رليون ڪندا هئا؟ خدا جو تصور هن ڪائنات تي غور و خوض جو نتيجو آهي. ماديت بہ ڪارل مارڪس کان هزارين سال اڳ جو فلسفو آهي.

مان هي لفظ اجا لکان پيو، تہ زرينا جولاءِ ٩٧ع جي روزاني "عوام آواز" ڪٿي آئي، ۽ چيائين تہ "اوهان جو دوست حفيظ قريشي گذاري ويو." "عوامي آواز" ۾ هو تہ "سنڌ جي آزاديءَ جو عاشق

حفيظ قريشي گذاري ويو. هڪ مهيني کان زندگيءَ ۽ موت جي ويڙهہ وڙهندڙ قومي اڳواڻ اڳاري شام جو وڃي مٽيءَ ماءُ کي پرتو. خاڪسار تحريڪ ۾ حصو وٺڻ ۽ پليجي سان گڏ رهڻ کان پوءِ جي.ايم.سيد سان گڏ رهيو." پليجي ۾ ڪميونسٽن وانگر نظرياتي دشمني آهي، هو هيترين بيمارين ۾ مون کان پڇڻ نہ آيو، جڻ ڪميونزم جي تباهيءَ جو ڪارڻ اسٽالن ۽ مائوُ نہ هنا پر آءٌ هوس. جتوٽيڪ آءٌ ڪانئن جناح اسپتال ۾ پُڇڻ ويو هوس، جڏهن هن جي پڇيرو سان ٽڪر ٿيو هو ۽ هن کي ڪجهہ ڏک لڳا هنا. حفيظ قريشي اکين ٻُوٽُ نہ هو ۽ مون کان ڪارڊيو وٽسڪيولر انسٽيٽيوٽ ۾ پڇڻ آيو هو، توڙي اسان نظرياتي طور مُتفق نہ هنا سين. هونءَ جيڪي بہ خاڪسار ٿيا آهن، تحريڪ جي ناڪاميءَ کان پوءِ اسلامي اَحيا ۾ آسرو پلي وينا آهن. المشرقي نہ مري ويو، مشرق مري ويو، ۽ هاڻي ڪائي ڦيرگهير جي آس وٽن نہ رهي آهي. ٽراٽسڪيءَ ۽ ايم.اين.راءِ جي شڪست کان پوءِ ٽراٽسڪائيٽ ۽ رائسٽ ائين چوندا هنا تہ هر انقلاب جو دروازو بند ٿي ويو. اُهي پنهنجي پنهنجي گروهہ سان پنهنجون ساروٽيون وندينداهنا ۽ ٽڏو ساهہ ڀري چوندا هنا تہ ڇانہ دور هو! ڪي ڪميونسٽ ڪميونزم جي شڪستَ فاش کان بہ پوءِ ڪُميءَ وانگر ڪنڌ لڪايون وينا آهن، ۽ اڳتي رستو ڏسي نہ ٿاسگهن. بهرصورت هُو ضد ڪري رهيا آهن تہ اُنهن جو نظريو صحيح هو ۽ موٽي ايندو. ڪيترا نہ انسان پنهنجي دور سان ريجهي نہ ٿا سگهن ۽ مستقبل سان اکيون ملائي نہ ٿا سگهن. ڪامريڊ احمد وٽ آگي قدم پريس ۾ وڃبو، تہ هن وٽ ايم اين راءِ جي هفتي وار جا سالوار ٿها ۽ ٻيا دستاويز ۽ رسالا ائين رکيا آهن، جيئن گرومندر ۾ گرنٿ رکيا هوندا آهن، ۽ هو پنهنجي اڪال تخت تي ويهي اُنهن کي حسرت ۽ محبت سان ڏسندو آهي. مون ديوبندي حسين

مدنيءَ جي هڪ پراڻي پيروڪار جي نفسيات 'جڳ مڙيوئي سپنو' ۾ چٽي آهي. حفيظ قريشي ماضيءَ جي مزار ۾ نہ رهندو هو ۽ سنڌ جي موجوده حقيقت سان پنجہ آزمائي جي.ايم سيد جي رهنمائيءَ هيٺ ڪندو هو. سيد کي وِيِيَنُ (Vision) تہ هو، پر اُن کي حقيقت جي روپ ڏيڻ لاءِ طريقہ ڪار نہ هوندو هو، هو تاريخ جي پنج فيصد "بعيد از فهم عناصر" (Imponderable factors) ۾ اعتبار ڪندو هو.

حفيظ قريشيءَ کي پنهنجو مخصوص مزاج هو. هو ماڻهوءَ کي منهن تي چئي ڏيندو هو. هو قد جو پورو پنو، رنگ جو ڳورو، موٽاپي ڏي مائل شخص، ۽ لٽي ڪپڙي ۾ سادو سودو هوندو هو. جمال ابڙي ٻڌايو تہ "هڪ هو ۽ ڪجهہ خاڪسار گڏجي، المشرقيءَ سان لاهور ملڻ وياسين. ڪلاڪ کن ڪچهريءَ کان پوءِ المشرقيءَ کان موڪلايوسين." ان تي علامہ صاحب چيو، "اوهين سنڌ مان آيا آهيو، رڳو هڪ ڪلاڪ گفتگو ڪري هليا ٿا وڃو!" ان تي حفيظ کيس جواب ڏنو، "مولانا اسين وڃون ٿا ٻاهر عيش ڪرڻ." مولانا اهو جواب ٻڌي ڇرڪ ڀريو. هُن ڀانيو تہ هيرامنديءَ ٿا وڃن. حيرت مان هُن کان پڇيائين، "بابا، ڪهڙو عيش ڪرڻ؟" حفيظ جواب ڏنو، "سيب کائڻ، انار کائڻ، انگور کائڻ ۽ طرح طرح جو ٻيو ميوو کائڻ. ميوو کائي موٽي ٿا اچون."

هڪ ڀيري ڪنهن اڳئين مرڪزي وزير وٽ منهنجي دعوت هئي، منهنجي هن سان رسم و راهہ هئي، سو هن کي هوٽل مان فون تي حال احوال ڪيم تہ چيائين تہ "منجهند جي ماني اچي مونْ وٽ کاءُ!" مان هڪ بجي هن جي گهر پهتس. اُن وقت جيئي سنڌ تحريڪ پنهنجي چوٽ تي پهچي چُڪي هئي. حفيظ قريشي ساڳئي ڏينهن هاءِ ڪورٽ ۾ اپيل هلائڻ آيو هو. هن کي سُٽس پئي تہ آءٌ فلاڻي وٽ آهيان، سو اسان مانيءَ جي ميز تي ويناسين، تہ ايتري ۾ حفيظ قريشي بنان

اطلاع جي اچي 'السلام عليڪم' ڪيو. چيائين تہ "توکي ڏاڍو ڳوليو اٿم، مون کي معلوم ٿيو تہ ڪلھہ کان تون ڪراچيءَ ۾ آهين!" مون حفيظ جو وزير صاحب سان تعارف ڪرائيندي، چيو تہ "هيءُ آهي حفيظ قريشي صاحب! سنڌ جو بهترين مقرر آهي." وزير، جو ذاتي زندگيءَ ۾ خلوص ۽ مروت وارو شخص هو، پر سياسي زندگيءَ ۾ ڪيس رُڪ جو رڳون هونديون هيون، ۽ مانهو ڪيرٿر کان ڪارونجهر تائين هن جو نالو ٻُڌي سمجهي ويندا هئا. تنهن حفيظ کي رکي پليڪار ڪندي، چيو تہ "اوهين آيا آهيو، تہ ماني کائي وڃو." پوءِ هن کان پڇيائين تہ "جيئي سنڌ جي تحريڪ جو ڇا حال آهي!" حفيظ ورندي ڏنيس تہ "مون کي اياز صاحب سان ڪجهہ وقت گذارڻو آهي، ۽ ان ڪري مانيءَ تي ويهان ٿو. باقي توهان لاءِ مون کي ڪوئي چڱو رايو نہ آهي."

"مون لاءِ اوهان جو ڪهڙو رايو آهي، "وزير صاحب ٿوريءَ حيرت سان پڇيو.

"منهنجو خيال آهي تہ سنڌ ۾ پنج تن پليت ٿيا آهن، اوهان اُنهن مان هڪ آهيو." وزير صاحب جا طاق لڳي ويا ۽ ڳاڙهو ٿي ويو. ڪنهن هن جي مُنهن تي بي سبب اهڙي زور سان لپاٽ نہ هنئي هئي. مون سمجهيو تہ اجهو ٿو پوڙهو گُرگ هن جي ڪنڌ تي ڪڙڪي. اِئين ئي هڪ پيري مان هُن سان موٽر ۾ سيوهڻ وڃي رهيو هوس، هن جي زال هن جي اڳيان ويني هئي. هڪ ٽرڪ وارو، جو هن جي اڳيان هلي رهيو هو، اُن هن جي ڪار کي رستو نہ پئي ڏنو، توڙي جو هن ڪيئي پيرا هارن هلايو هو. پُنيان منهنجي پرسان دونالي بندوق پريل رکي هئي. ويهندي ئي هُن چيو هو، "اياز! اِها بندوق اُپي ڪري ڇڏجان، تہ ڇٽي نہ وڃي. هن هڪ هنڌ ڪار روڪي، بندوق سان ۾ فير ڪري، ٽرڪ جا تائر ڦاڙي ڇڏيا ۽ جيستائين ڊرائيور هيٺ لهي، تيستائين ڪار

تيزيءَ سان هلائي ويو. 'اهڙي اَرڏي ۽ اڙينگ مڙس کي، حفيظ هن جي تواضع ۽ خوش اخلاقيءَ جي باوجود، ڇا چئي رهيو آهي؟' مون سوچيو. وزير صاحب جي زال، جا هن جي پرسان بيني هئي ۽ ماني رکائي رهي هئي، تنهن مڙس کي کلي چيو، "ڪوئي نہ آهي جنهن توکي منهن تي سڏي ٻڌائي آهي." وزير صاحب ڪاوڙ پي ويو ۽ ميزبانيءَ جا آداب برقرار رکندي، مُرڪي ويٺو، ۽ ڪوڪو ڪولا هن ڏانهن وڌايائين ۽ ڳالهہ لنوائي ڇڏيائين.

ٻئي پيري مان، حفيظ قريشي ۽ رسول بخش پليجو هڪ ڪار ۾ بدين ڏانهن ڪنهن ڪانفرنس ۾ وڃي رهيا هئاسين. پليجو صاحب ٽانڊي ٽپٽو پر چيتائتو مُڙس آهي. هن ڪيئي پيرا حفيظ کي منهنجي روبرو سمجهو، سڃاڻ ۽ ڏاهو ڪوٺيو هو. اتفاق سان ڪار ۾ گفتگو ڪندي، پليجي اٺ پيرا مائوءَ جي سرخ ڪتاب مان حوالا ڏنا، ۽ چيو نہ "ڪامريڊ مائوءَ هيئن بہ چيو آهي، هونءَ بہ چيو آهي...." ان تي حفيظ قريشيءَ چيس نہ "پليجا صاحب! جي مائو اِئين نہ چوي ها نہ اِها ڳالهہ اعتبار جوڳي نہ هجي ها ڇا؟" پليجو ڳاڙهو ٿي ويو، پر منهنجيءَ موجودگيءَ ۾ ماٺ ٿي ويو. اُن وقت حفيظ قريشي سياست ۾ هن سان همرڪاب هو. حفيظ قريشي ڳالهين ۾ جنهن طريقي سان حوالا ڏيندو هو ۽ اُنهن جي تشريح ڪندو هو، سو بہ هن جو خاص ڍنگ هو. هڪ پيري هُن منهنجو غزل پڙهيو:

هيءَ هُرڪُر ريـن بسـيرن جـي
ٿي ويـنـدي سـاڪ سـويـرن جـي.

پوءِ هن چيو نہ 'هر لفظ منڊيءَ تي جواهر وانگر جڙيل آهي ۽ اوهان جي اکين اڳيان اڇوڪي سنڌ اُڀري اچي ٿي- 'هرڪر' 'رين بسيرا' 'ساڪ' 'سويرا' انهن لفظن تي سوچي ڏسو. ڇا نہ موتي اسان جي

شاعر پوتا آهي! اهو شعر پروپئگنڊا بہ آهي، نہ بہ آهي. پوءِ اڳتي ٻيو شعر پڙهيائين:

مون مرڪي پنهنجو پاند ڏنو،
رت آئي ڳاڙهن ٻيرن جي.

پوءِ سامعين کان سوال پڇيائين: "اوهان کي خبر آهي تہ بسنت ۾ ڪهڙو وڻ ڦلاربو آهي؟ بسنت ۾ ٻير اڳ ۾ ڦلاربي آهي ۽ جيئن وقت گذرندو آهي، اُن جا ٻير ڳاڙها ٿيندا ويندا آهن. اهو آهي شاعر جو مشاهدو."

مان گهٽو اڳتي نڪري آيو آهيان ۽ جيئي سنڌ تحريڪ جي گهاتين ولين ۾ وڃائجي ويو آهيان. پر سکر ڪورٽ ۾ پير رکان، ان کان اڳ ۾ مولانا گرامي جو ذڪر ضروري ٿو سمجهان، جو بہ فصاحت ۾ پنهنجو مثال هو، لفظ لهريون ڪري هن جي زبان تي ايندا هئا. جڏهن مون تي مڇر ٻون ڪري رهيا هئا، ڪيئي وڇون ڪاٽي رهيا ۽ ڪيئي نانگ اُلري رهيا هئا، تڏهن هُن منهنجو دفاع ڪيو، ۽ جيئي سنڌ تحريڪ ۾ ڀرپور حصو ورتو. هن مشرقي شاعري تي اٽڪل اَسي صفحا لکي، منهنجن مخالفن کي دُونَ وارو زوردار ٿونشو هنيو، ۽ هنن جي ناسن مان رت ٿيندڙيون ڪري وهڻ لڳو. ڪنهن وقت اهو تبصرو ڪين ڪاڙَ وانگر منهن تي لڳو، ڪنهن وقت دانگي وانگر. هو ڪوڪلا، اندر سڪٽا، اڻ ڄاڻ، مُدي خارج ماڻهو هئا، سي ڪڙڀ جي ڪانن وانگر ڪُترِ ٿي ويا. مون کي پوءِ معلوم ٿيو تہ ڪوڏڙي کي ڪوسڙو نہ هٿبو تہ ڪوئس نہ ڇڏيندو. باقي اخبار ڪيچل ڪندي رهي ۽ اُن کي بہ وقتَ بند ڪري ڇڏيو. مان سوچيندو آهيان تہ ڇا هر مُئي کي مرحوم چوڻ ضروري آهي؟ جي ها تہ پوءِ دوزخ ۾ ڪير واڙيا ويندا؟ مولانا گرامي هنن کي اهڙو آڪيڙو ڇاڙهيو، جو هنن جا ٻوٽ بند ٿي ويا. پوئين مارشل لا کان پوءِ، ڌرتيءَ هيئان سيءَ جي موسم گذاري،

ڪاريمرن وانگر ٻرن مان نڪري آيا ۽ وري ڦڦڪارڻ لڳا. پر نيٺ هُنن جو سارو رينگٽ بند ٿي ويو، وقت اُنهن تي ٻُوٽاڙيون چاڙهي ڇڏيون، ۽ هو مون لاءِ ڪو ٻُوهو ٻاري نہ سگهيا. اُن ساريءَ سوپ جو سهرو مولانا گراميءَ تي آهي، جنهن سانَ ليٽائي وڌا. مولانا ۾ نہ فقط پيٽ جي پُرخوري هئي، پر قلم جي شهزوري بہ هئي.

* * * * *

هائي مان ٿو سڪر ڪورٽ ڏانهن اچان، جتي مون کي اهي تجربا ٿيا، جي ڪنهن وڪيل کي ورلي ٿيا هوندا. ڪٿان ڪهاڻي شروع ڪيان؟ منهنجو سارو رڪارڊ تہ دهشت گردن جلائي ڇڏيو، بهرصورت جو ڪجهہ ياد اچي ٿو، اُهو لکان ٿو.

هڪ ڀيري جوئر ڊِڊي ۾ هئي، بهارَ هيڏانهن هوڏانهن لامارا ڏئي رهي هئي، ڀيهي تي ڪوئي بہ نہ هو. زينيءَ رانجهي کي ڏسي چؤطرف ڏٺو. جڏهن ڪيس ڪوئي نظر نہ آيو، سواءِ رانجهي جي، تہ اوچتو هوءَ جوئر جي ڪيت ۾ گهري وئي. رانجهي تي جڻ وڃُ ڪري. هو ڪَڪيون ڪُنڊيون مينهون ڇڏي، هن جي پٺيان ويو. جهرڪيون چوڏاري چون چون ڪري رهيون هيون. جي ماڻهو ڏسن ها تہ اُڏامي وڃن ها. رانجهي بہ چار قدم ڪنيا تہ ڏٺائين زيني هن جو انتظار ڪري رهي آهي. هن ڪيس ٻک ۾ ڪٽي زمين تي ليٽايو. هن پنهنجو پوتڙو لاهي پري ڦٽي ڪيو، زينيءَ کي ڳاڙها ڳل، ۽ زيتوني رنگ هو، ۽ هن جا اُرهہ انبورجي ويا هئا. هُن نہ رڳو هٿن پيرن تي پر دُن جي هيٺان ميندیءَ مان گل ٺاهيا هئا. ڪيس ڳاڙهيءَ چيٽ جو گهگهو ۽ ستڻ پٽي هئي. هن جو ڳاڙهو رنو مٿي تان سرڪي هيٺ ڪريو. رانجهي جي اوگهڙ ڏسي هن جي اندر ۾ آريون هلڻ لڳيون. اوچتو رانجهي کي ڪانن ۾ چُرپر ۽ ماڻهن جي سُس پُس ڪنين پئي. شايد بہ مڙس اچي رهيا هئا. هو

پوٽڙو ڏرتيءَ تي ڇڏي، هرڻ وانگر ڇلانگ ڏيندي ۽ ڪانا چيريندي ٻَنيءَ مان ٻاهر هليو ويو. هُن زينيءَ جو آواز ٻُڌو تہ "مون سان زوري پئي ڪيائين." ايتري ۾ ڪُهاڙيءَ جا ڏڪاوَ ٿيا، رانجهو مينهون ڇڏي وئي اُگهاڙو ڀڳو. گهر پهچي هن رسيءَ تان ٻيو پوٽڙو ڇڪي، پاڻ کي ٻڌو، ۽ زال کي هِڪو ٻڪو ڇڏي، وئي پيرين اُگهاڙو ڀڳو ۽ گهوٽڪيءَ مان ويندڙ بس ڏانهن ڊوڙ پاتائين. هن کي ڪيسي ۾ ڪجهہ رپيا ها جن مان هن اُباوڙي جي ٽڪيٽ ورتي. هُو ايترو ڊنل هو، جو ڪنهن سهي وانگر ٿي لڳو، جنهن جي پٽيان ڪاتر سان پيلُ ڊوڙندو هجي. اُباوڙي مان هن صادق آباد لاءِ ٽڪيٽ ورتي. جتي سندس سوٽُ وڙائتو رهندو هو. هن واري واري سان پُٽ تي ڏٺو تہ ڪوئي اچي تہ نہ رهيو آهي، موت جويَوُ محبت جي تَوَ کي نهوڙي چُڪو هو. رانجهي جي ٻُڌسُڌ وڃائجي وئي هئي. هن جو سوٽ هن کي ٻِت ٻت ڪندي ڏسي وائڙو ٿي ويو. هن کي لسيءَ جو گلاس ڏئي، هن کان حال احوال ورتائين. رانجهو لسي پي سامت ۾ آيو ۽ سوٽ کي پيرائتي ڳالهہ ٻڌايائين. اُتي وڙائتي جو پُٽ ڳهٽو بہ وينو هو. رانجهي کين چيو تہ ڪيس گهر ۾ پناهہ ڏين، جيستائين زينيءَ جا خوني پڪڙجن، ڇو تہ هنن زينيءَ کي ضرور ماري وڌو هوندو. ڳهٽي رانجهي کي جواب ڏنو تہ "اسان ڀاڙئي کي پناهہ نہ ڏيندا آهيون. تون جي ڏڪ بچائي بچي اچين ها تہ جيءَ ۾ جايون ڏيون ها." رانجهي جواب ٻڌي وڙائتي کان رڳو ويهہ رُپيا اُڌارا ورتا ۽ بس ۾ پيڙيائين رحيم يار خان ڏانهن ۽ ٻئي سوٽ سوپاري جيءِ گهر پهتو. هن جو در کڙڪايائين تہ دروازو هن جي زال سگهڙ کوليو. هن جا حال ڏسي سگهڙ کانئس پڇيو "ڀائڙا خير تہ آهي؟" هن جواب ۾ هن کان پڇيو، "سوپارو ڪٿي آهي؟" سگهڙ چيس تہ "ٻاهر ڀاڄي وٺڻ ويو آهي، اجهو آيو." جيستائين سوپارو ڀاڄي وٺي موٽي تيستائين هُن کي

اندر ۾ آنڌ ماڻڌ ايتري هئي، جو ڪمري جي هڪ پٽ کان ٻيءَ پٽ تائين ٿي ڦريو ۽ سڄي مُڪ ڪبيءَ تريءَ تي پئي هنيائين. جڏهن سوپارو آيو، جو بہ هن کي ڏسي وانڙو ٿي ويو، رانجهو سوپاري کي ٻئي ڪمري ۾ وٺي ويو ۽ سارو حال احوال ٻُڌائي چيائينس، "رڳو جان بچائي پڳو آهيان." سوپارو ڏڳ مڙس هو ۽ ڪُهاڙيءَ جو ڪوڏيو هو. پنج اٺ مڙس هن کي وٺي نہ سگهندا هئا. هن رانجهي کي چيو تہ "سؤٽ اُلڪو نہ ڪر! هتي تنهنجو وار بہ ونگو نہ ٿيندو، منهنجي زال پڇيئي تہ ڇئجانس تہ 'مون ويڙهاند ۾ مڙس ماري وڌو آهي.' متان سچي ڳالهہ ڪرينس! تون هتي رهي پؤ، مان واقعي جي باري ۾ خبر چار رکان ٿو." سوپاري پنهنجي هڪ دوست ميهر کي رانجهي جي ڳوٺ موڪليو، جنهن مان ڪيس معلوم ٿيو تہ زينيءَ جي مڙس ۽ ڏير زينيءَ کي ڳيا ڳيا ڪري ماري وڌو هو، ۽ پوليس ٻنهي جوابدارن کي جهليو هو، جن مئجسٽريٽ جي سامهون قلم ڪ پ ڪ هيٺ باس ڏني آهي. ميهرَ مان وڌيڪ خبر پئي تہ فريادَ زينيءَ جي پيءُ لکرائي هئي، ۽ زينيءَ جي مڙس ۽ ڏير رَت هاڻيون ڪُهاڙيون ڪڍي ڏنيون هيون. جڏهن ڪيس چالان ٿيو، تہ سوپارو مون وٽ آيو ۽ چيائين، "تون فرياديءَ پاران ڪيس ڪڻ!" مون رانجهي کي چيو تہ "فرياديءَ کي آهي تہ مان هن کان وڪالت نامون وٺان." ان تي رانجهي جواب ڏنو تہ "مان هُن سان ملي نہ ٿو سگهان، هُن کي ساري خبر هوندي. هو ۽ هن جو پُٽ مون کي ڪارو ڪري مارينداء." بهرصورت رانجهو مون وٽان وڪالت نامون ڪٽي ويو ۽ جڏهن موٽي آيو تہ چيائين تہ "وڏيءَ تڪليف سان هن کان آگونو وٺرايو اٿم." مون سمجهيو تہ آگوٺي جو نشان ٻئي ڪنهن جو آهي، سو رانجهي کان اُن جي تصديق ڪرايم. مون وڪالت نامون نہ داخل ڪيو، ۽ ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ رانجهو سوپاري سان گڏ آيو ۽ چيائين تہ ڳوٺ ۾ هُلي ويو هو تہ منهنجي زال هڪ شَرَ سال لڳي وئي

آهي ۽ وڏي واڪي چوندي ٿي وتي تہ منهنجو مڙس هڪ يار ۽ هڪ زال رکي سگهي ٿو ۽ مان مڙسُ ۽ هڪ يارُ ڇو نہ ٿي رکي سگهان. مون ٻنهي کي گهر ۾ اعتراض جوڳيءَ حالت ۾ ڏٺو تہ ٻنهي جا ڪُماڙيءَ سان ڳپل لاهي وڌا! مون تي خون جي ايف.آءِ.آر لکائي وئي آهي، منهنجا گرفتاريءَ کان اڳ ضامن ڪرائي ڏي." مون هن کي چيو تہ "آهي تہ مشڪل پر مان ڪوشش ڪيان ٿو." هن جي ضمانت جي درخواست رد ٿي. مون کيس صلاح ڏني تہ بيماريءَ جو سرٽيفڪيٽ ڪڍاءِ، پر اُهو کيس نہ ملي سگهيو. جڏهن هو گرفتار ٿيو ۽ هن تي کيس هليو تہ مون هن کي صلاح ڏني تہ هو ڏوهہ باسي ۽ چئي تہ مون خونَ غيرت جي ڪري ڪيا آهن؛ فوتي منهنجيءَ زال سان ڪارو هو. ڪورٽ ۾ سرڪاري شاهد ورتا تہ آڏيءَ پڇا ۾ ظاهر ٿي پيو تہ رانجهي جي زال وڳندي وتندي هئي تہ "جي منهنجو مُڙس يارِ ڪري ٿو سگهي تہ مان يارُ ڇو نہ ٿي ڪري سگهان!" رانجهي چيو تہ هن پنهنجي زال ۽ هن جي يار کي اعتراض جوڳيءَ حالت ۾ ڏٺو هو، هو ڪو ڀاڙيو تہ نہ هو ۽ ٻنهي کي غيرت ۾ ڪماڙيءَ سان ڳيا ڪري ڇڏيو هئائين. رانجهي کي ڏهہ سال ٽيپ ملي.

* * * *

ڏهرن جي ڳوٺ لڳ جاڙي خان ڏهر جي ٻہ سو ايڪڙ زمين جنهن جي پٽ تان جهنگ هو، اُتي هو تترن جو شڪار ڪرڻ ويندو هو. چاڙهاڪي جو شڪار ڪيس آسان لڳندو هو. هو ڪَرڙ وَڏُ هو ۽ چاپئين ڏاڙهي وٺرائيندو هو تہ هن جي وَهي ڇُپي ويندي هئي ۽ هو اڃا جوان لڳندو هو. اُتي هُن ڪمرو ٺهرايو هو، جنهن جي مٿان هن جو ڪوٺو هو، ڪوٺي تي سرنهن ۽ نم جي وڻن جون شاخون ايترو جهڪي آيون هيون، جو ڇت وانگر لڳنديون هيون، ۽ پريان ڪوٺي تي نظر نہ پئجي

سگهندي هئي. جڏهن شام جا پاڇا گهاٽا ٿيا، تڏهن هُن گهر کان ٿورو پري گهوڙو روڪي، اُن جو لغام وڻ سان ٻڌي ڇڏيو ۽ اُتان هو پير پير ۾ ڏٺي جهنگ ۾ آيو. هن ٽارچ لائيٽ تي ۽ جوڙا تترن جا ڏٺا، جي پرسان وڻ جي ٽارين تي ننڊ ۾ هئا، جن کي بندوق جي هڪ فير سان ڪيرائي وڌائين. ٺڪاءَ تي پکي واهيرا ڇڏي اُڏاٽا ۽ فضا ۾ شور مچي ويو. پوءِ هو پنهنجي ڪمري ۾ آيو، جو هن آرام لاءِ ٺهرايو هو، ۽ ڪنهن ڏينهن اڳ پنهنجي هاريءَ آسودي کي ڏٺو هو، جو پنهنجيءَ زال وسائيءَ سان اچي اُتي رهيو هو. هُن ڏٺو تہ ڪُنڊ ۾ وسائي چلهہ تي ويٺي هئي ۽ هن جو منهن مکڻ وانگر رجي ويو هو. هوءَ ڪانڊيُن ڪانيُن تي ڪجهہ تري رهي هئي. جڏهن جاڙي خان پڇيس تہ "ڇا ٿي ترين." تڏهن هن چيس تہ "پوتار، ڪرويليون ٿي تريان." ڪرويليون چيڙ جو هڪ قسم هو، جو جهنگ ۾ ولين ۾ ٿيندو هو ۽ غريب هاري اُهي ۽ اڏ ڪري، تري، مانيءَ سان شوق سان کائيندا هئا. هُن کيس وڌيڪ چيو تہ "ڪرويليين جون پنج ڇهہ وليون اسان جي گهر جي پرسان جهنگ ۾ آهن، جتان پٽي آئي آهيان." وسائيءَ جو منهن باهہ جي روشنيءَ تي ڏنگي سونَ وانگر ٽي لڳو. هن جي ڪرايُن مٿان عاج وانگر اڇيون ڪنگٽيون پيون هيون ۽ ڪنن ۾ چاندي جا پنڙا پيا هئا ۽ ڪارا وار ڏرتيءَ تي لڙڪي رهيا هئا. جاڙو خان وڃي ويو ۽ هن تي چيٽڪ چڙهي ويو. عشقُ ڪکن ۾ باهہ جي چٽنگ وانگر ٽٽي ٿو، ۽ گهڙي نہ ٽي گذري تہ اُلا اُيرڻ لڳن ٿا. هن وسائيءَ کي چيو تہ هن کي ڏاڍي بُک لڳي آهي، ۽ تترن جا جوڙا ڏٺي چيائينس تہ "اهي چلي رڌ! ڪجهہ مون کي ڪاراءِ، ڪجهہ پاڻ کائو" جاڙي خان وسائيءَ کان پڇيو تہ "ڪٽڪ جي اُٽي جي ماني پچائين ٿي يا جوئر جي اُٽي مان؟" وسائيءَ جواب ڏنو تہ "سائين، مون تہ چانورن جو اٽو ڳوهيو آهي. ڪٽڪ يا

جوئر جو اٿو تہ گھر ۾ ڪونھي." جاڙي خان ڪيسي مان ٿمھ رپيا ڪڍي، آسودي کي ڏنا ۽ چيو، "ڪجھ سيرَ ڪٽڪ جو ۽ ڪجھ جوئر جو اُتو ۽ مرچ مصالحا ڳوٺ مان وٺي آءُ!" جڏھن آسودو ٿيھ رپيا وٺي ويو تہ وسائيءَ چيس تہ "اسين غريب ماڻھو آھيون، اسان ڪرويلين سان چانور جي ماني کائينداسين، ڪرويليون اچي تريون آھن، ٿورو سوڪ ٿين تہ تتر چلي ٿي وڃان!" ٿوريءَ دير کان پوءِ اُٿي تہ گرميءَ ۾ پگھرجي وٺي ھئي. جاڙي خان چيس تہ "ھل تہ ڪوٺي تي ٿا ھلون. اُتي وانڪ آھي، اُتي ھلي تتر چلھہ- تترن جا ڪنپ پورا ۽ ڳاڙھہ سَرن داڻن وارا ھئا." ائين چئي، جاڙو خان ڏاڪڻ چڙھي ڪوٺي تي ويو. وسائي، حڪم جي بندي، تتر ۽ چُري ڪٽي ھن جي پٺيان مٿي چڙھي وٺي. مٿي ٿڌي ھوا ٿي لڳي، پرسان گھاٽو جھنگ ھو ۽ تيرينھنءَ جي چانڊوڪي من کي وٺي رھي ھئي. جاڙي خان بندوق رکي، وسائيءَ کي ڏٺو. ھن جو منھن چانڊوڪيءَ ۾ تازي ماھي کير وانگر ٿي لڳو. ھن کي ٻہ مھينا شادي ڪئي ٿيا ھئا ۽ ھوءَ اجان سامائي مس ھئي! ھن جي ململ جي چولي مان جڻ ٻہ وڏيون ڪرويليون نظر اچي رھيون ھيون. ھوءَ ڏرتيءَ تي تتر چلڻ ويني تہ جاڙي خان ھن جي پٺ تان ويھي ھن جي ڪچن مان ٻئي ٻانھون وڌايون. جاڙي خان جي تن بدن ۾ ڪانڊيون ڪانيون ٻرڻ لڳيون. پوءِ تتر ۽ چري ھن کان وٺي پٽ تي رکي ۽ ھن کي ٻانھن ۾ ڪٽي واڻ جي ڪٽ تي ليٽيائين. پوءِ ھن کان ڪنڌ تي چميون ورتائين تہ ھُن چيو "منھنجو مڙس اٿو وٺي ايندو ھوندو. تون مون وٽ ڏينھن جو اچجانءِ جڏھن منھنجو مڙس ھر ڪاھڻ ويندو آھي." ھو ٻئي جلدي ھيٺ لھي آيا. جڏھن آسودو آيو تہ جاڙي خان کي چيائين، "سائين، تترن لاءِ گھُہ ٻہ ڪلال کان اوڏر تي وٺي آيو آھيان." وري ھن جاڙي خان کان پڇيو تہ "سائين! اسان تتر تہ ڪڏھن نہ رڌا آھن. اُنھن

ڪي بہ ڪُڪڙ وانگر ٻوٽيون ڪري چاڙهيون!" "پلي!" جاڙي خان جواب ڏنو. اُن تي آسودي هن ڪي چيو تہ "سائين اسان تتر هڪ چاڙهيون يا بہ؟" ان تي جاڙي خان چيو تہ "چارئي چاڙهيو، اڄ بُک ڏاڍي لڳي آهي." جاڙي خان بہ تتر کاڌا ۽ پيا هنن کي ڪائڻ لاءِ ڏنائين ۽ آسودي کي ڏهہ رپيا ڏئي چيائين تہ "هي گهہ جا پئسا." آسودي کيس چيو تہ "سائين، ان جي ڪهڙي ضرورت هئي. هي سيڪڙهہ تہ اوهان ڏنو آهي." وڏيري کيس چيو تہ "سُرخو گهوڙو ڪڍہ پنڌ تي بيٺو اٿي، اهو چوڙي آءٌ! هو گهر کان ٻاهر ويو تہ جاڙي خان وسائيءَ جا اُرهہ نپوڙيا ۽ کيس چيائين، "ياٽي سج چڙهڻ کان پهر پوءِ!" جڏهن آسودو گهوڙو ڪاهي آيو، جاڙي خان رڪاب ۾ پير وجهي، گهوڙي تي لانگ ورائي ۽ هن کي اڙي هٽي چانڊوڪيءَ ۾ اُڏامندو ويو. وسائيءَ جون اکيون ڪيترو پنڌ هن جي ڪڍ ڏکيون جيستائين هو اُنهن کان اوجهل ٿي ويو. هن کي ائين ٿي لڳو تہ جاڙو خان هن کي ڪنيي وڃي رهيو هو، ۽ هن دل ۾ سوچيو تہ 'يار ۾ ڪيڏي نہ چڪ آهي! انب جي ماکيءَ ۾ شايد ماکيءَ جي مک کي ايتري هجي، تڏهن تہ رنون ڪهاڙيءَ جو موت مرڻ چاهيندين آهن!'

پوءِ وسائي ۽ آسودو اچي باقي تتر ۽ مانيءَ تي وينا. اُهڙو سوادي کاڌو هنن سڄي عمر نہ کاڌو هو. هنن فقط شاديءَ جي رات پاليل مرغيءَ جو ٻوڙ فقط هڪ ڀيرو زندگيءَ ۾ کاڌو هو. هو نہ تہ ڪزويلين، سرنهن جي سائي ۽ سُڪل ساڳ ۽ ڏوڏي تي هريل هوندا هئا. ٻئي ڏينهن سج چڙهئي، جاڙي خان سُرخي گهوڙي جو لغام وسائيءَ جي گهر کان ٿوري پنڌ تي ٻڌو. مُند تہ لڙي وئي هئي، پر اُس اڃا کائي رهي هئي. جاڙي خان ڪمري ۾ گهري، وسائيءَ جو منهن هٿن ۾ وٺي، هن کان چپن ۽ ڳُٽي کان ڳچيءَ تائين چمي ورتي. وسائيءَ

ڪي انين لڳو ڄڻ تتر ڪي ڪنهن تڪبير ڏني هئي. هوءَ ڇَمَ تي ڪٽ تي ليٽي پئي ۽ جاڙي خان جي ڀاڪر ۾ ڪافي وقت اکيون ٻوٽي پئي رهي. هن جي هٿن ۾ سُرسُر ٿي رهي هئي، اُهي هن وڌايا. ڪجهه وقت ڪان پوءِ جاڙي خان هُن کي گهر جي خرچ لاءِ سَؤ رپيا ڏنا ۽ پوءِ هن ڪان موڪلائي سُرخي گهوڙي تي ٽپ ٽپ ڪندو ويو. گهوڙي جا سنب ڄڻ هن جي هانو تي ڪري رهيا هئا. جاڙو خان ڏسڻو واسڻو وڇيءَ وهيءَ وارو مڙس هو. چپن مٿان شهپر، چاپئين ڏاڙهي ۽ گهنڊيءَ وار هئس، جن ۾ ڦٽي اُڀي ڏنل هوندي هئي. هن جو رنگ گوروهو، وڏين اکين ۾ ساري رات سُرمي داٿي، پاٿيءَ ۾ پسائي، سرمو پائيندو هو. هو بوسڪيءَ جي شلوار قميص ۽ پيرن ۾ ملتاني جُتي پائيندو هو.

آسودو گانگٽ مُڇُو هو ۽ ڳوٺ جي نائيءَ کان ٽڪي ۾ ڏاڙهي ڪوڙائيندو هو، هن جي گوڏ ۽ قميص ۾ ٻہ ٻہ چتيون لڳل هيون. جاڙي خان کي تجربي پيار جا اُهي گُر سيکاريا هئا، جو وسائي ٺري پَئي. آسودو تہ ڪنهن ڏرڙ مان سُرٽي وانگر ويندو هو، جاڙي خان پنهجي سُرخي گهوڙي وانگر ٽاپ ٽاپ تي ڪئي، ۽ ڪڏهن اُن جون واڳون ڇڪي تي ورتائين. هو سواريءَ جو مڙس ماڻهو هو. جاڙو خان ويو تہ وسائيءَ کي ننڊ جو جهوٽو اچي ويو. هن سپني ۾ ڏٺو تہ ڪوهہ ۾ سندس نٽ ڪري پئي آهي، جاڙو خان پرسان بيٺو، ڪيس چئي ٿو تہ 'مان پراڻو ٽوبير آهيان، مان ٿو ٽُبي ڏئي نٽ ڪيي اچان.' هو جڏهن ڪوهہ مان نڪري ٿو، تڏهن هٿين خاليَ آهي، ۽ چئيس ٿو تنهنجي تہ نٽ ڪوهہ ۾ گم ٿي وئي، اُها وري نہ ليندي. اوچتو هوءَ ننڊ مان جاڳي اُٿي ۽ آسودي لاءِ ڪٽڪ جي اُتي مان ڍڳڙ پچايئين ۽ بچيل تتر جو ٻوڙ بہ رکيائين ۽ پنهنجي جوئر جي ڊوڊي سان سرنهن جو ساڳ پچايائين. ٻئي ڏينهن جڏهن جاڙو خان ساڳيءَ ريت گهوڙي تان لهي اُن کي ٻڌو، ۽

وسائيءَ وٽ آيو ۽ وڏي اُن کي ٻہ مهٽا ڏنائين تہ جڻ هن جو ساهہ ٿي نڪتو. هن ٻہ هٿ سوريا ۽ جاڙي خان سان پيار ڪيو. پوءِ چيائينس، "منهنجو مڙس جي اچي وڃي؟" جاڙي خان دونالي بندوق ڀري مٿي کان رکي ۽ هڪ ناليءَ ۾ رُجهي ويو. ترت ئي جاڙو خان اُٿي ويو ۽ رکاب ۾ پير وجهي گهوڙي تي لانگ ورايائين، دل ۾ سوچيائين تہ "چوري تہ قدرت منهنجي جهوليءَ ۾ وڏي آهي. مان ٻہ ڪيئي ڏٺيون، گلاب ۽ موتئي جا گُل، هالا جي جنڊيءَ جهڙا جهوٽا، سانوڻ جي مينهن جيان من موهٽيون، مورٽيون، پٽ تتريون، پوپٽڙيون، ڇا ڇا اُنهن جا رنگ روپ هٿا! پر هن جي بدن ۾ ڪيري پلي جهڙو مزو آهي. جيئن ڪُنيءَ جو ٻوڙ ٿيندو آهي، گهوڙي جي هني وانگر سوڪي آهي، مون جڏهن ٻہ هن جون واڳون ورتيون آهن تڏهن مون کي تيز طوفان وانگر اُڏاري وئي آهي." ائين پندرنهن ڏينهن گذري ويا. سُرها اُرهہ، ڪاريون اکيون، پَٽ جهڙو پيٽ! جاڙو خان ٻہ ماهي مکڻ تي هري ويو هو، ۽ ڍاپي نہ ٿي ڍاپيو.

آسودي کي اوچتو بازار ۾ خبر پئي تہ هن جي زال گلدار ڇيٽ جي سٽڻ قميص وٺي وئي هئي. هن کي شڪ پيو، سو وڏيري جاڙي خان جي اوطاق تي ويو. جاڙو اوطاق ۾ ۽ هن جو گهوڙو ٻاهران ٻڌل ڪونہ هو ۽ هن گهوڙي جي سنب جي ڦوٽ سڃاتي، جو سندس گهر ڏانهن وڃي رهيو هو. هن کي ڪوڏر ڪلهي تي هئي ۽ تڪڙو تڪڙو گهر ڏانهن هليو، جتي ڪجهہ پنڌ تي هن جاڙي خان جو سرخو گهوڙو سڃاتو. جاڙي خان ڪونيءَ کي اندران بلٽ ڏئي لٽا ٿي لاٽا، تہ در تي ٽڪ ٽڪ ٿي. جاڙو خان ۽ وسائي ٻئي ڇرڪي ويا، جاڙي خان بندوق سڌي ڪئي ۽ درجي اوٽ ۾ ٿي بيٺو ۽ وسائيءَ کي چيائين تہ دروازو کولي. آسودي گهرڻ سان وسائيءَ کان پڇيو، "وڏيرو اندر آهي؟" ايتري ۾ جاڙي خان هن تي بندوق جا ٻہ فير ڪيا ۽ هُو چاڙهاڪي جي

تتر وانگر ڦمڪو ڏئي ڪريو ۽ گهڙيءَ ۾ هن جي جندڙيءَ وٽ وسامي وئي. وسائي هن تي ڪري پئي ۽ روئڻ لڳي. هن جا لٽا رتورت ٿي ويا. ٻنهي هن جي لاش کي جهنگ ۾ گهلي ۽ ڪوڏر سان زمين کوٽي دفنائي ڇڏيو. پوءِ موٽي جاڙي خان جي چوڻ تي وسائيءَ لٽا بدلايا. ٻنهي آسودي جي ڪوڏر سان ڪچي فرش کي کرڙي اُن تان رت مٽائي ڇڏي. جاڙي خان هن کان گهري چمي ورتي، جڻ پورو ڪوهه پي ويو. جاڙي خان پوءِ گهوڙي تي چڙهي وسائيءَ کي چيو ڳالهه ڪنهن سان نہ ڪجانءِ، مان سيائي توکي حاويليءَ ۾ نوڪرياڻي ڪري رکندس." وسائي روئي ويني ۽ هن جا ڳوڙها نہ ٿي سُڪا.

جهنگ ۾ ڪافي پنڌ تي ڪجهه ڪانير بيٺا هئا، جي بندوق جي ٻن ڦيرن تي چڙڪس ٿي ويا پر هنن سمجهو تہ جاڙو خان شڪار لاءِ ويو هوندو. رات جو گدڙن مٽي کوٽي ۽ آسودي جو لاش کوٽي ظاهر ڪري ڇڏيو. هڪڙي ڪانير اُهو ڏسي، وڃي ٿاڻي تي ايف.آءِ.آر لکائي، هن اهو بہ لکايو تہ بندوق جي ٺڪاون کان پوءِ هُن جاڙي خان کي گهوڙي تي ويندي ڏٺو هو. پوليس وسائيءَ کي ٿاڻي تي وٺي وئي، ۽ داٻ دڙڪا ڏئي، هن کان شاهد جي حيثيت ۾ قلم ١٦٤ جو هيٺ بيان ڏياريائون. بيان ڏيندي هوءَ ڦسي پئي ۽ سڄو سچ چئي ڏنائين. جاڙي خان کي جڏهن آسودي جي لاش لٽڻ ۽ وسائيءَ جي ١٦٤ جي بيان جي خبر پئي، هن وٺي گهوڙو ڊوڙايو ۽ ڪينجوءَ ۾ ڏهرن جي سردار جام عبدالرزاق خان جي اوطاق تي اچي لٿو. سردار صاحب اُتي ڪونہ هو، پر هن جي نوڪر هن کي زور ڏنا ۽ بورچيءَ ڪُڪڙ جو ٻوڙ رڌيو. هو جاڙي خان کي اڳ ئي سڃاڻندا هئا. جاڙو خان مُڙس لاتَڪُ ۽ لاپرواهه هو. منجهند جي ماني کائيندي، سوچيائين تہ ڪجهه مهر ذات جا ماڻهو ڀارت مان سملنگ ڪري ننڍا ڦوٽا، ڪارا مرچ ۽ پَنَ ٻيڙيون اُٿن

تي ڪٿي ڪينجوءَ مان لڳهندا هئا. هُن سوچيو تہ اُنهن کان دڳ پُڇي، سرحد ٽپي ويندس. اُتي پاڪستان جي پوليس پڇي نہ سگهندي. پر هن کي ڏاڍو ٿڪ هو ۽ ماني کائي لسيءَ جو گلاس پيتائين ۽ ڏوپهريءَ کان پوءِ هن کي موت جهڙي ننڊ اچي وئي. ايتري ۾ پوليس پيرادوءَ کان پيرا کڻايا، جي اچي روڊ تي نڪتا. صوبيدار کي شڪ پيو تہ هُو سردار صاحب وٽ پناه وٺڻ ويو هوندو. صوبيدار جيپ ۾ رائيفل بردار پوليس وارا ڪنيا ۽ وڃي ڪينجوءَ پهتو. اليڪشن جو زمانو آهي، ڏهرن جا ڪيئي ووٽ آهن، سردار صاحب آهي تہ اُصول وارو ماڻهو پر ڪيئن چئجي؟ صوبيدار پيرادوءَ کي بہ ڪينجوءَ وٽي ويو هو، پر ٿاڻي تي هيڊڪانسٽيبل هو، جنهن کي سردار جي اوطاق تي وڃڻ جي همت نہ ٿي. هن صوبيدار کي چيو تہ "مان گرفتاريءَ جي وارنٽ جي رجسٽر ۾ داخلا رکان ٿو. اوهان پنهنجو ڪم ڪيو، پر جي جاڙو خان باردر ٽپي ويو هوندو تہ؟

جاڙي خان ننڊ ۾ خوفناڪ خواب ڏٺو تہ آسودو زمين مان هٿ باهر ڪڍي هن جي گردن دبائي رهيو هو. هن جي اک کلي تہ مٿان صوبيدار ڏٺائين. جڏهن هن کي هٿڪڙيون لڳيون، تڏهن هو نڌڻڪو. اڏين ۽ دُربل لڳو. صوبيدار هن کي خطرناڪ ماڻهو لڳو. هُن کي ٿاڻي تي ٽيٽڪ چاڙهيائون ۽ ڏنڊڪي ڪلهي هنيائون تہ مڙس جا حوصلا خطا ٿي ويا. جوابدار خون جي باس ڏني پر عدالت ۾ چيائين تہ "مون سر بچاءَ ۾ خون ڪيو آهي، جي مان آسودي کي نہ ماريان ها، تہ آسودو مون کي ماري وجهي ها." وسائيءَ بہ ساڳي ڳالهہ ڪئي تہ "جج صاحب، جي جاڙو خان آسودي کي بندوق هٿي نہ ماري ها تہ هو اسان ٻنهي کي ڪارو ڪري ماري وجهي ها." مٿان وري جج کي هٿ ٻڌي چيائين تہ "منهنجو مڙس تہ نالي ۾ آسودو هو پر اسان جي گهر ۾

ڪاريءَ وارا ڪڪ بہ نہ هئا. ڪرويليون ۽ چٽن جي دال ۽ سرنهن جو ساڳ ڍوڍي سان ڪائي ڪڪ تي پئي هيس. مون وٽ جاڙو خان جليبيون ۽ برفي، ڪجور جا آڏيا، ڏونگهي، مصري ۽ انب وغيره وني ايندو هو. اُنهن کي ڪائي مان مٺائيءَ جا دونا، ڪڪڙيون ۽ ٻي ثابتي اچلائي ڇڏيندي هُيس. "مان ڪارنهن لاءِ معافي ٿي وٺان." جج مرڪٽو مڙس هو، اندر جو ڪوئنٽرو ۽ دردوند. وسائيءَ کي چيائين تہ "مائي تون بہ تہ برفيءَ جهڙي آهين، تولاءِ ڪوئي بہ جيل ڪاٽي ٿو سگهي." اُن وقت جنرل ضيا جو حدود آرڊيننس وجود ۾ نہ هو. جج جاڙي خان کي هن جي ۽ وسائيءَ جي بيان تي ست سال ٽيپ ڏني. فريادي ۽ جوابدار ٻنهي ڏرين هاءِ ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي، اجا اپيل جو فيصلو نہ ٿيو هو تہ وسائي منهنجي آفيس ۾ زار زار روئندي آئي ۽ چيائين تہ "جاڙو خان جيل ۾ مري ويو. هن کي مُدي جو تپ ٿي پيو هو." پوءِ چيائين تہ "وڪيل صاحب! منهنجي تقدير ئي اهڙي هئي، مڙس بہ مري ويو، يار بہ مري ويو. ٻئي مون تان ساهہ صدقي ڪندا هئا."

هن ڪيس جي حقيقت تہ مون رڪارڊ ۾ پڙهي هئي. اُن جي پڇاڙي مون پاڻ ائين ڪئي، ڇو جو منهنجيءَ زندگيءَ ۾ ڪيترا اهڙا واقعا ائين ئي پُڳا آهن.

* * * *

انهيءَ وچ ۾ جمال صديقي ڪراچي ڇڏي آيو ۽ پرائي سکر ۾ اچي گهر ۽ آفيس ورتي هئائين. هن شيخ خورشيد کي پارٽنر ڪري ڪنيو هو، جو اسان جي پاڙي واري عطا محمد جو هن جي انگريز زال مان پُٽ هو. اُنهن ٻنهي جي يعقوب نالي انڊيشنل سيشن جج سان دوستي هوندي هئي، ٿئي جم خانا ڪلب جا ميمبر هئا. تن ڏينهن ۾

جمڪ خانا ڪلب جو ميمبر ٿيڻ وڏو اعزاز هو. اُتي ميمبر سستي اگهہ تي فارين وسڪي پيئندا هئا ۽ ڪرسمس نائيٽ ملهائيندا هئا. اُن رات هو ڪاغذ جا ڊگها ٽوپ پائيندا هئا ۽ پنهنجي پنهنجي بهترين فل سوٽ ۾ هوندا هئا. اڌ رات جا ٻارنهن لڳندا هئا نہ "ميري ڪرسمس!" چئي، وسڪيءَ جا گلاس اُڀا ڪندا هئا. ڪي انجنير بہ هوندا هئا، جي وسڪيءَ جي سڄي بوتل ميز تي رکي پيئندا بہ هئا ۽ پيارينداِ بہ هئا. جي ڪو انگريز يا آمريڪي ساڻُ هوندو هون تہ "وَن فار دي روڊ!" (One for the road) ٻُڌي ويهي رهندو هو ۽ اهڙيءَ طرح هن کي ساڳيا لفظ چئي، ٽي چار پيرا ويهاريندا هئا. جڏهن هو بيزار ٿي پوندو هو، تہ هنن کان زوريءَ ٻانهن ڇڏائي، "Thank you" بہ نہ چوندو هو، ۽ ڪلب مان ٻاهر نڪري ويندو هو. ڊپٽي ڪمشنر، ايس.پي، اڊيشنل سيشن جج، انجنير، ڊي.ايف.او، سپرنٽنڊنٽ جيل، سول سرجن وغيره ڪلب جا ميمبر هوندا هئا. جڏهن ڪوئي نئون ميمبر ٿيندو هو، تہ ڪي پراڻا ميمبر پنهنجي ڳرائي ڏيکارڻ لاءِ اُن کي 'بلئڪ بال' (Black ball) ڪندا هئا تہ اُهو ميمبر نہ ٿي سگهندو هو. پهريون تہ وڪيلن کي ميمبر ڪري ڪٿندائي نہ هئا، پر جڏهن فيروز نانا سڪر جو سيشن جج ٿي آيو، تڏهن هن چيو تہ مون کي هاءِ ڪورٽ تي اچڻ لاءِ سڄي عمر لڳي ويندي، پر هڪ نوجوان وڪيل سڏو هاءِ ڪورٽ ڪڍي ٿي سگهيو، سو اوهين وڪيلن لاءِ ڪلب جي ميمبر شپ کوليو! ڪڏهن ڪڏهن ڪا عورت ڪلب ۾ ايندي هئي تہ سڀ جون اکيون اُن ۾ هونديون هيون. سڀني کان دلچسپ ميمبر شيخ عباس هو، جو شايد ڪنڊڪوٽ ۾ ننڍو انجنير هو. هڪ ڀيري هو پنهنجي ايس.ايءَ ۽ ڪجهہ ٻين آفيسرن سان رمي کيڏي رهيو هو: جڏهن ايس.ايءَ رميءَ ۾ راند کٽي ۽ نوٽ پاڻ ڏي رهڙيا، تڏهن عباس کي

اُردوءَ ۾ مرڪي چيائين "اڄ تنهنجي اهڙي حجامت ڪندس جو توکان رمي وسري ويندي." عباس ڪيس جواب ڏنو تہ "رمي وسري تہ ڀلي وسري، پر تو جهڙو ٻيو حجام مون کي ڪٿي ملندو!" ايس.اي ڪي ڪاوڙ لڳي تہ هن جو زيردست ائين هن کي مُنهن ۾ وهائي ٿو ڪڍي! سو ٻئي ڏينهن تي ٽرانسفر ڪري هن کي خراب پوسٽنگ ڏيئي ڇڏيائين!

مان گهٽو ڪري ڪاونٽر تي پيئندو هوس. وسڪي يا جن مون کي زندگيءَ مان فرار ڏيندا هئا. مون کي وڪالت جو پيشو ۽ ڪورٽ جو ماحول پسند نہ هو. مون آفريڪا جي شڪار جي باري ۾ هڪ ڪتاب جمخانا جي لئبرريءَ مان وٺي پڙهيو هو، جنهن ۾ ڏيکاريل هو تہ ڪيئن هڪ هاٿيءَ کي نيزن سان ماري آفريڪا جي ڪنهن شهر، غالباً ڪانگو، جي ٻهراڙيءَ جا رهواسي اُن جو سارو گوشت ڪَٽي، تغاريون ڀري، گهر ڪٽي ويندا هئا، ۽ فقط هڏا ۽ گوشت ڇڏي ويندا هئا. پوءِ اُن تي بگهڙ ۽ هاتار اچي مڙندا هئا، ڪجهہ ڳجهون بہ وٽن تان لهي ايندیون هيون. جڏهن اُهي سڀ پنهنجو پنهنجو حصو ڪٽندا هئا، تہ ماڪوڙا اچي مڙندا هئا، جيستائين رڳو هڏا وڃي رهندا هئا. ڪورٽ ۾ بہ ڪنهن ڪيس ۾ جيڪو ڦاسي ويندو هو، تہ هن سان جج، وڪيل وڙا، منشي مڙا، ڪلارڪ ڪڙا بہ ساڳي تعدي ڪندا هئا. جي هن کي هاٿيءَ جيترو گوشت نہ هوندو هو تہ هن تي ڪن لاتار ڪندا هئا. اڪثر غريب جن کي بصر سان ماني بہ مس نصيب ٿيندي هئي، چتيون چتيون گوڏيون پائي، ابي ڏاڏي جي ورثي ۾ آيل ٽي چار ايڪڙ زمين وڪٽي، پنهنجي لاءِ فوجداري ڪيسن ۾ خرچ ڪندا هئا. اُهي، چڇ، اُپي پاوَ ۽ اَڪن تي پارو هوندا هئا. پر مردارخور تہ مُئيءَ ٻڪريءَ مان بہ نہ مُڙندا آهن! خدا ڄاڻي تہ اُهي غريب پٽي سٽي، ڪيئن پورٽ ڪندا هئا. ڏيءُ،

پيئڻ وڪٽي، ٻني ٻارو وڪٽي، اُس ۾ تغاريون ڪٽي ۽ ٽيڪم هَٽي ۽ پٽرڪُٽي، ڏامر رجائي، رپيو رپيو ڪنو ڪندا هئا!

مان اڪثر پيئندي سوچيندو هوس تہ 'ياخدا! تو مون کي سمڪ ۽ سمجھ ڇو نہ ڏني تہ مان ڊاڪٽر ٿيان ها يا پروفيسر ٿيان ها!' پوءِ خمار ۾ يادگيريون وڳر ڪري ورنديون هيون ۽ من ۾ ائين ايندیون هيون جيئن ڪونجون ڪيٽيءَ تي لهنديون آهن.

هڪ ڀيري مان ڪائونٽر تي ويٺو هوس تہ موسيٰ بامجيءَ جي گواڻي يارِ "روز" ياد اچي رهي هئي. مان ۽ فيڊرل سيڪريٽري مسرت حسين جو ڀائٽيو عمر عابد زبيري ۽ موسيٰ بامجي ۽ روز ڪراچيءَ جي ڪافي هائوس ۾ گڏيا هئاسين. پُورڙي 'روز' جيڪا هونءَ تہ ڪٽڪ وني هئي پر شايد ڪنهن ڪونڪني عورت کي ڪنهن پورچوگيز خلاصيءَ مان ڄائي هئي، ڇو تہ هن جو رنگ اڇاڻ ڏانهن مائل هو. هن جو منهن چند وانگر موڪرو هو، هن جا گهاٽا وار هئا، نڪ ۾ هيري جو ڪوڪو ۽ ڳچيءَ ۾ اميٽيشن نيرو هار پيل هوس، جو موسيٰ بامجيءَ جوهانسبرگ (سائوٿ آفريڪا) مان هن لاءِ آندو هو. هو اُتان ڪارلٽن سينٽر، هائيڊ پارڪ ۽ پريٽوريا اسٽريٽ جو باربار ذڪر ڪندو هو. منهنجو آغوش روز جي ماسيري ٻدن لاءِ آتو هوندو هو.

موسيٰ بامجي ڪراچيءَ هڪ ڀيرو اڳي بہ آيل هو. ڇو آيو هو، ڇا لاءِ آيو هو، اها ڪنهن کي خبر نہ هئي. هن جي ڪافي هائوس ۾ عمر عابد سان ملاقات ٿي هئي، جنهن کي هن وانگر ئي انقلاب جي لغار لڳل هئي. موسيٰ بامجي ٽراٽسڪائيٽ هو ۽ هن مون کي ٽراٽسڪيءَ جا سارا ڪتاب، دائمي انقلاب (Permanent revolution) سوڌا، ڏنا هئا ۽ چيو هئائين تہ "اسٽالن انقلاب جو وڏو غدار هو ۽ لينن جي وصيت ڦاڙي ڦٽي ڪئي هئائين، جنهن ۾ لينن هدايت ڪئي هئي تہ هن

ڪانپوءِ ٽرانسڪيءَ کي سربراهہ ڪيو وڃي." هُن کي اُميد هئي تہ ٽرانسڪائيٽ ٿوري وقت ۾ روس ۽ يورپ ۾ ڇانئجي ويندا.

۽ هوءَ ورهاڱي کان اڳ گُوا ۾ ڊوناپاولا جي ڪنهن هوٽل ۾ ويٽرس هئي، جتي هن کي پورچيرگيز دوست هوندا هئا جي ڪيس پورچوگيز شراب 'فيني' ، جو نيزن ۽ ڪيشو نَٽس مان ٺاهيو ويندو هو، ٣-٤ بجي رات تائين پيارينداهئا، ۽ تريل پامفريٽ مڇيون ڪارائينداهئا ۽ پوءِ ڪيس پنهنجي هوٽل جي ڪمري ۾ وٺي ويندا هئا ۽ صبح تائين سُتا پيا هوندا هئا. ائين بہ نہ هو تہ هوءَ هر پورچوگيز سان رات ڪاٽيندي هئي، جي روز کي ڪنهن جو سياهہ ۽ سونهن وٺندي هئي تہ خوشيءَ سان هن سان گڏ ويندي هئي، نہ تہ انڪار ڪري ڇڏيندي هئي. هن دولت لاءِ ڪڏهن بہ جسم فروشي نہ ڪئي هئي.

ڊوناپاولا اُتي سمنڊ جو هڪ خوبصورت ساحل آهي، جو گوا جي گادي "پڻجيءَ" جي اولاهين پاسي جي ڇيڙي تي آهي (جتي آءٌ ڪيئي سال پوءِ ويو بہ هوس). هوءَ چوندي هئي تہ "گُوا جهڙو شهر ساريءَ دنيا ۾ نہ هوندو. اُتي بي اوني، بي اُلڪي حياتي گذاريندا هئاسين." جڏهن هوءَ ان کان اڳ ڪراچيءَ آئي هئي، تڏهن پارت گُوا تي يلغار ڪئي هئي ۽ پورچوگيز مُلڪ ڇڏي ڀڄي ويا هئا، ۽ هِتي ڪراچيءَ ۾ ئي هِن جي موسيٰ بامجيءَ سان ملاقات ٿي. مان پانيان ٿو تہ موسيٰ هيرا سمگل ڪري پيسو پاٽيءَ وانگر خرچيندو هو. هن روز کي ڪيئي دلڪش فراڪ، بوٽ، نائلان جا جوراب ۽ رنگين اسڪارف وٺي ڏنا هئا. ميز تي جيترا بہ دوست وينا هوندا اُنهن جو بل موسيٰ ڀريندو هو. موسيٰ هڪ سانولو سلوٽو جوان هو، جنهن جي اکين ۾ سامريءَ جو جادوءَ هو، ۽ روز هن تان گهورَ ويندي هئي. موسيٰ بامجي خاص ڪري ڪنهن جاءِ جو ذڪر ڪندو هو، جنهن جو نالو هُو Organic Village

ڪري وٺندو هو، جتي سندس چواٽيءَ "هر شيءِ ملندي هئي، آفريڪن باتيڪ (Batik) ۽ سبزين کان وٺي جواهرات تائين، هر شيءِ!" سائوٿ آفريڪا جي ڪيپ ٽائون ۽ ڊربن سان هن جو عشق هو. ڪراچيءَ ۾ عمر عابد هُن جي روز سان ڪافي هائوس ۾ واقفيت ڪرائي هئي، جا پوءِ موسيٰ بامجيءَ سان ٿي وئي هئي. روز، جيئن مون چيو، مون کي ڏاڍي وٺندي هئي.

پوءِ موسيٰ بامجي اوچتو ڪراچي ائين ڇڏي ويو، جو وري نہ موٽيو. شايد هو جوهانسبرگ موٽي ويو هو، ۽ اُتي روڊ ائڪسيڊنٽ ۾ مري ويو. اِهي بہ شڪ هئا تہ هو سيءَ.آءِ.اي جو ايجنٽ هو ۽ پاڪستان ۾ ڪميونسٽ تحريڪ تي جاسوسيءَ لاءِ ۽ اُن ۾ ڏُڦيڙ وجهڻ لاءِ آيو هو. عمر عابد يا ٻئي ڪنهن کي بہ هن جي ائڊريس ڪانہ هئي. جڏهن روز کي خاطري ٿي تہ موسيٰ هن سان فريب ڪيو آهي، تڏهن هن ڪافي هائوس ۾ مون کي چيو تہ "سياڻي ڪافي منهنجي گهر پيئجانءِ." مان هُن، موسيٰ ۽ عمر عابد سان دير تائين ڳالهيون ڪندو هوس. موسيٰ بامجيءَ کي اهو سوداءُ هو تہ برصغير ۾ ٽراٽسڪيءَ جو مارڪسزم ڪٿن ڦهلائجي، جتي (اِسٽاليني) ڪميونسٽ پارٽي ايتري مضبوط هئي، البت سلون ۾ ڪجهہ ٽراٽسڪائيتَ هئا جن سان ملي، هو مايوس بہ ٿيو هو.

موسيٰ بامجي بہ ڏينهن ڪافي هائوس ۾ نہ آيو، تہ روز پريشان ٿيڻ لڳي. موسيٰ جي هڪ دوست مان پتو پيو تہ بہ ڏينهن اڳي هو رات واريءَ فلائيٽ ۾ سائوٿ آفريڪا هليو ويو هو. غالباً اُتي هن جو ڪنهن ڇوڪريءَ سان عشق هو، جو هو روز کي نہ ٻڌائيندو هو، پر اسان کي اشارتاً چوندو هو. هو ڪيئن آيو، ڪيڏانهن ويو، خاطريءَ سان ڪو چئي نہ ٿي سگهيو.

مان شام جو روز جي فلئٽ تي پهتس ۽ پاڻ سان ڪيسي ۾ وسڪيءَ جو 'آڏيو' ڪٿي ويس. هوءَ انڪليسيريا هاسپيٽل جي ويجهو رهندي هئي. هن منهنجي سامهون ڪيڪ بہ رکيو ۽ ڪافي بہ. جڏهن اسان ڪافي پيتي، تڏهن هوءَ منهنجي ڪُلهي تي ڳاٽ رکي، ڊيڊڪرا ڏئي روئڻ لڳي. مون هن کي شيڪسپيئر جي ڊراما "ڳالهہ مان ڳالهوڙو" (Much ado about nothing) مان ڪجهہ سٽون ٻُڌايون: Sigh no more ladies, sigh no more! Men were deceivers ever (ٽڏا ساهہ نہ ڀريو، خاتو نئو! ٽڏا ساهہ نہ ڀريو! مرد هميشہ ڪان فريبي آهن). هوءَ چوڻ لڳي تہ "مون کي موسيٰ مان اها توقع نہ هئي." مون کي اميريڪن ناول نويس، ڊراما نگار، شاعرہ جرٽرُوڊ اسٽين جا لفظ ياد آيا، جي هن کي چئي ٻڌايم:

"Rose is a rose, is a rose". "روز روز آهي، روز آهي!"

(گلاب گلاب آهي، گلاب آهي.) هن کي مون چيو، "موسيٰ ڪنهن وٽ انڊريس نہ ڇڏي ويو آهي. تنهنجي بهلائڻ لاءِ مون ڪجهہ وسڪي آندي آهي." هن فرج مان پنج ڇهہ شامي ڪباب ڪڍي تريا ۽ هڪ ڪباب کائي، وسڪيءَ جو ڏيڍ پيگ ڪچو پي وئي.

پوءِ وري منهنجي ڪُلهي تي ڳاٽ رکي چيائين، "تون نہ تو ڄاڻين تہ مون کي موسيٰ سان ڪيتري محبت هئي!" پوءِ وري منهنجي ڪلهي تي ڳاٽ رکي سڏڪا ڀرڻ لڳي. مون هُن جو منهن پاڻ ڏانهن ورائي، چپن تي گهري چُمي ڏني. هن جو اکيون ٻوٽجي ويون، وسڪي پنهنجو اثر ڏيکاري رهي هئي. "بي وفا! مون کي ٻڌائين تہ ها تہ مان توسان گڏجي هلان ها!" هن پٽڪيو. پوءِ هن پنهنجو مٿو منهنجيءَ ڇاتيءَ تي رکي ڇڏيو. "روز"، مون سرگوشي ڪئي." روز ڪجهہ ڏيرج ڏار!" پوءِ هن کي ٻي گهري چمي ڏني، ۽ هڪ شامي ڪباب. ٻن گلاسن ۾ هڪ

هڪ پيگ پريمر ۽ سگريٽ دڪاني هن کي ڏنم. هن گلاس ۾ ٿورو پاڻي وڌو ۽ هڪ ڳيت سان پي وئي. "اوهان مرد سڀ بي وفا آهيو!" هن مدهوش ٿي چيو، "تون به مون کي ائين ڇڏي ويندين، جيئن موسيٰ ڇڏي ويو." مان خاموش رهيس. هن کي ڏاڍي بُک لڳي هئي. هُن تازي ڊبل روٽيءَ جي هڪ سلائيس سان به شامي ڪباب کاڌا. پوءِ هڪ سلائيس مون کي ڏنائين. پوءِ منهنجي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي چيائين، "مون سان واعدو ڪر ته تون مون کي نہ ڇڏيندين." مون جواب ڏنو ته "مان توسان اهو واعدو ڪيان ٿو ته توکي بنا اطلاع جي نہ ڇڏيندس." مون کي مغربي فيلسوف اسپنوزا جي هڪ چوٽي ياد آئي: Nature abhors a vacuum پوءِ مون باقي وسڪي ٻن گلاسن ۾ وجهي، هر گلاس ۾ ٿورو پاڻي وڌو، هن جون ٻانهون منهنجي ڳچيءَ ۾ پيون، ته هن مون کي چيو ته "باقي وسڪي مون کي تون پيئار." مون گلاس هن جي چپن تي رکيو ته هن کي منهنجيءَ ڇاتيءَ تي ننڊ اچي وئي. منهنجيءَ وسڪيءَ جو گلاس هن جي ٽپائيءَ تي رکيو رهيو. باقي رات مون هن جي فلٽ تي گذاري. هوءَ موسيٰ بامجيءَ کي وساري چُڪي هئي. ٻئي ڏينهن هوءَ شام جو مون سان ڪافي هائوس ۾ ملي، مون ڄاڻي واڻي عمر عابد ۽ ٻين کان موسيٰ بامجيءَ لاءِ پُڇيو، پر هنن وڏيڪ ڄاڻ ڏيڻ يا مڃڻ کان نابري واري. اُن ڏينهن هن چيو، "اڄ تون منهنجو مهمان آهين، پوءِ هن ڪئفيٽيريا تان اسڪاچ وسڪيءَ جي پوري بوتل، چار چڪن تڪا ۽ به نان ورتا. ايئن اٽڪل مهينو گذريو. مون هن کي چيو ته "اڄ شام جو مان ڪافي هائوس نہ ايندس. اڄ منهنجي ٻئي هنڌ ماني آهي..... گڊباءِ" هن هڪ ترش لهجي ۾ چيو، "اطلاع لاءِ شُڪريو." "تجربو وڏو اُستاد آهي پر ان کان تعليم لاءِ ڳري فيس ادا ڪرڻي ٿي پوي!" هاڻي روز قفس مان آزاد ٿي چُڪي آهي،

هوءَ هڪ آزاد پرندو آهي، جنهن ٽاريءَ تي چاهي تنهن تي ويهي.

ڪائونٽر تي ويٺي ويٺي، مان پنهنجي يادگيريءَ ۾ گم هوس تہ مرحوم سڪندر پُٽي جو آواز ٻُڌي، چرڪ ڀريم. هن چيو تي تہ "ڇا تو ياد ڪرين؟" هو بہ ايتريءَ محويت ۾ هو، جو مون هن کان ساڳيو سوال پڇڻ چاهيو! ٻارنهن لڳا ۽ ڪلب جو آبدار گهيرت ڪاڻي رهيو هو.

* * * *

ڪراچيءَ جي يادگيري آئي، تہ مون کي خالد اسحاق جي هڪ يادگيري آئي، تہ هڪ ڀيري هُن چيو تہ "منهنجو رشتي دار آغا اعجاز هاءِ ڪورٽ ۾ هڪ درخواست هلائڻ آيو آهي. اُها ڪافي دلچسپ آهي، اُها ٻڌي اچ. هن مون کي ڊرائيور سوڌي پنهنجي مرڪيوري ڪار ڏني، جا اُن زماني ۾ بہ سترهين لکين ملندي هئي. آغا اعجاز هڪ عورت مريم پاران رويزن پٽيشن وڌي هئي، جنهن سان شامل قسم نامي ۾ اُن عورت چيو هو، "مان جيئري آهيان ۽ حيدرآباد ضلعي ۾ وڏيري زوراورخان جي ڪوٽ ۾ بند هيس ۽ اُتان ڀڄي آئي آهيان. منهنجي يار حمزي جتوئيءَ ۽ هن جي مائٽن تي منهنجي پيءُ فرياد وڌي هئي تہ اُنهن مون کي خون ڪري، منهنجو ۽ منهنجي ٻئي يار جا لاش درياهہ ۾ لوڙهي ڇڏيا آهن. پوليس واردات جو ڪوڙو مشير نامون ناهيو ۽ شايد ڪنهن ڇيلي يا ٻئي ڪنهن جانور جو رت ڪاڙين تي لائي، ڪاڙيون جوابدارن جي ڪڍ لاتيون هئائون ۽ ڪوڙا مشيرنامان ناهيا هئائون تہ جوابدارن ڪاڙيون ديويءَ جي ٻوٽن مان ڪڍي ڏنيون هيون. پوليس اکين ڏٺا شاهد بہ ڪوڙا بيماريا. ان کان اڳ منهنجا مائٽ مون کي وڏيري زوراور خان وٽ ڇڏي ويا هئا، جنهن مون کي پنهنجي ڪوٽ ۾ بند رکيو هو. وڏيري جي نگاهہ مون تي پئي تہ هن

جي مُڇ ڦڙڪي اُٿي. اڌ رات جو وڏيري منهنجيءَ ڪونڙيءَ ۾ اچي ڪڙڪاءُ ڪيو. ڪڙڪ موالي هو ۽ راڳڙا ڳائيندو آيو ۽ چيائين تہ اڄ اهڙو ليپ لائي آيو آهيان جو ساري عمر ياد ڪندينءَ تہ ڪنهن مُڙس سان ڪم پيو هو. پوءِ مون کي گهوگهو ڏئي چيائين تہ 'هتي رڙ ڪوبہ نہ ٻڌندءِ، ٻُڌين ٿي؟ متان گهِل ڪرين؟'

"پوءِ منهنجو گهگهو وچ تان ڦاڙي بہ اَڌ ڪري ڇڏيائين، ۽ مون سان زوريءَ زنا ڪيائين. هن مون کي ٻڌايو هو تہ طِلا جا ڪُشتا ڪائيندو هو، ۽ تر ۾ هن جهڙو جوان ڪونہ هو. مون کي هن مان هڪ ٻار بہ ٿيو، انهيءَ وچ ۾ سيشن ڪورٽ منهنجي يار حمزي ۽ هن جي مائٽن کي سزا ڏئي ڇڏي. پوءِ مون کي وڏيري ٻڌايو تہ 'جوابدارن جي اپيل بہ هاءِ ڪورٽ رد ڪري ڇڏي آهي!'

"هڪ ڀيري چوڪيدار کي ڪوٽ جي در وٽ گهري ننڊ اچي وئي هُئي، اُن ڏينهن شايد هن ڀنگ پيتي هئي جا مون هن کي ڪونڊي ۾ گهوٽيندي ڏٺي هئي. پير پير ۾ پائي، مان هن جي ڀرسان ويس ۽ ڪيسي مان چابيون ڪڍي ورتيم. وڏيرو مون کي خرچ لاءِ پيسا ڏيندو هو، جن مان مون بہ سو رپيا بچايا هئا. آهستي آهستي مون درجو ڪلف کوليو ۽ رات جي انڌيري ۾ وٺي ڀڳيس. رستي تي مون هڪ بگي جوابدارن جي ڳوٺ لاءِ ڀاڙي ڪئي. مان ڀانيان ٿي تہ بگيءَ واري کي من ۾ اڳيئي چور هو، يا چوڌاري سُڄ ڏسي هن بگي روڪي، ۽ مون کي ٻانهن کان ڇڪي، بگيءَ تان هيٺ لاٿائين، ۽ لئي جي پٽيان دسي، پنهنجو منهن ڪارو ڪيائين. هو سُونڊ مُنهون سوئر هو، مون دانهن ڪُوڪ نہ ڪئي ڇو تہ مون کي ڀَؤ ٿيو تہ هي بہ نہ ڪٿي وڏيري وانگر منهنجو گهگهو ڦاڙي ڇڏي! مون مان رَڄُ ڪري، اُٿي پنهنجيءَ شلوار جو اڳٽ ٻڌائين ۽ منهنجي ڪنن مان ست ڏئي مُرڪيون لاٿائين تہ

منهنجو رت نڪري آيو، ۽ پوءِ گاڏيءَ تي چڙهي پنتي موٽي ويو.

"مون دهي تي ڪجهہ دڳ سڃاتو، جنهن تي اڳي مان ڪيئي ڀيرا بيل گاڏيءَ تي حيدرآباد وئي هيس. مون کي حمزي جي سؤٽ مان خبر پئي تہ هن جي ڦاسيءَ جي تاريخ مقرر ڪئي ويئي آهي. هو ڏاند ڊوڙائيندو مون کي بيل گاڏيءَ تي وڪيل صاحب وٽ وٺي آيو، جنهن هيءَ پٽيشن داخل ڪئي."

پٽيشن پڙهي ڪورٽ ڦاسي روڪي ڇڏي ۽ سپرنٽنڊنٽ حيدرآباد جيل کي اهڙيءَ تار جو آرڊر ڪيو. هن پوءِ شنوائيءَ جي تاريخ رکي ۽ ٻيءَ تاريخ تي فرياديءَ ۽ جوابدارن کي ڪورٽ ۾ گهرايو. آغا حسن علي ۽ جسٽس ڪانسٽنٽائين بينچ تي هئا، آغا حسن عليءَ چيو تہ مريم کي سڏيو وڃي، ۽ فرياديءَ کي ڪڙاڪي دار آواز ۾، مريم ڏانهن اشارو ڪري، چيائين، "هيءَ تنهنجي ڏيءَ مريم آهي، هن کي سڃاڻين ٿو؟ ڪوڙ ڳالهائيندين تہ هاڻي جو هاڻي هٿڪڙيون هڻائيندو سان." فرياديءَ، جو ٻهراڙيءَ جو سادڙو هاري هو، ٿر ٿر ڪنبڻ لڳو، ۽ هٿ ٻڌي جج صاحب کي چيائين، "هائو، سائين اها منهنجي ڏيءَ مريم آهي." ججن جوابدارن کي ڇڏي ڏنو ۽ آرڊر ۾ لکايو تہ "جي مريم چاهي تہ زوراور خان تي زوريءَ زنا جي فرياد لکائي سگهي ٿي." جسٽس حسن عليءَ مُرڪندي مريم کي چيو، "مائي، ڪاري تہ تون بہ هئينءَ؟"

ان تي مريم جواب ڏنو تہ "صاحب، مون کي جي ڪهاڙي هجي ها تہ مڙس کي ڳيا ڳيا ڪري ڇڏيان ها."

ان تي آغا صاحب زباني پڇيس تہ "ڇو؟ آخر هن ڇا ڪيو هو؟" جواب ڏنائين تہ "گهر ۾ ڪٽ هڪ هئي، اُن تي پاڻ بہ سمهندو هو ۽ مون کي ۽ منهنجي نئين ساماڻ ڀيڻ کي هٿ وجهندو هو. هڪ ڀيري

منهنجي پيٽ کي ڇڪ آئي تہ رڙ ڪيائين ۽ ڪٽ تان لهي، اُتي ڌرتيءَ تي سمهي پئي. مون مڙس کي ڏِکو ڏئي چيو، بي حياوَ، قرم ساق! توکي شرم نہ ٿو اچي؟" ٻئي ڏينهن مان چاڏي لسيءَ جي ۽ مکڻ ۽ ڍوڍو ٻنيءَ ۾ مڙس ڏانهن کڻي ٿي ويس تہ رستي تي منهنجي نظر حمزي تي پئي، هن کي موڪري ڇاتي هئي ۽ ڳچيءَ ۾ چاندي جو تعويذ پيو هو. هو کوهہ جي ڳاڏيءَ تي ويٺي، ڏاند وهائي رهيو هو. هُن کي ڏسڻ سان منهنجي هن ڏانهن دل ڇڪجي وئي. مان ڳاڏيءَ ڏانهن قدم وڌايو تہ هن مون کي ڇڪي چپ چپن سان ملايا، جي بصريءَ جي پوپ کان منا هئا." مريم جج صاحب سان بي جهجهڪ ڳالهائڻ لڳي- "حمزو جتوئي هو ۽ اسان لاڙڪ، هن کوهہ کي ٻن پاسن کان لوڙهو ڏئي ڇڏيو هو، جتي ڪڏهن ڪڏهن مون سان دل وندرائيندو هو. منهجي مڙس کي ڪُڙڪ پئي تہ صلاح ڪيائون- ڳوٺ ۾ سڀ گهر جتوئن جا هئا ۽ ٻہ گهر لاڙڪن جا هئا- 'جي اسان ڪنهن جتوئيءَ کي مارينداسين تہ جتوئي اسان کي جئ ٻچي نہ ڇڏيندا.' پوءِ مون کي شاديءَ ۾ شريڪ ٿيڻ جو بهانو ڪري حيدرآباد وئي آيا ۽ وڏيري جي ڪوٺ ۾ ناحق بند ڪيائون. هڪ مڙس در تي ڪهاڙي کڻي پهرو ڏيندو هو. وڏيري منهنجي پيءُ کي صلاح ڏني تہ ٿائي تي ڳجهہ ڳوهہ ۾ فرياد لکائي اچي ۽ پنهنجي ڪمدار کي هزار رپيا ڏئي چيائين تہ 'هي صوبيدار کي ڏجانءِ!' صوبيدار ڪنهن جاچ ۾ ويل هو، ڪمدار هيڊڪنسٽبل کي ٻہ سؤ رپيا ڏنا ۽ چيائينس تہ 'هنن جي فرياد لِک، پر جيستائين صوبيدار اچي تہ ڪنهن کي سٽس نہ پئي؟' پوءِ هو موٽي ڳوٺ ويا ۽ لٽا ڪپڙا، ٿانو ٿپا هنڌ بسترا بيل گاڏي ۾ رکي، ڪوٽڙيءَ لڏي آيا. جتوئن شايد سمجهو تہ رَن آهي وات واکاري، ڪٿي ممڻ نہ مڃائي وجهي، انکري لڏي ٿا وڃن. ٻئي ڏينهن ٻہ سَو ٻيا ٻہ ڏئي، ڪمدار کي

صوبيدار ڏانهن موڪليائون ۽ چوائي موڪليائونس تہ 'ثابتي اهڙي ناهہ، جو هاءِ ڪورٽ تائين نہ ڇُٽن' . ٻئي ڏينهن صوبيدار حمزي ۽ هن جي پنجن مائٽن کي گرفتار ڪري جوابدارن جي ڪيرت لڳل ڪماڙيون لاتيون. هڪ جوابدار کي مارڪُٽ ڪري، هن کان مختيارڪار وٽ باس ڏياري، تہ 'مريم پهرين حمزي جتوئي سان ياري رکي، ۽ ڪجهہ وقت پوءِ ٻئي جتوئيءَ سان ياري رکي. هن جي پهرئين يار حمزي تيش ۾ اچي مريم ۽ هن جي ٻئي يار کي ماري وڌو، ۽ ٻئي لاش درياهہ ۾لوڙهي ڇڏيائون!'

"اها سڄي ڳالهہ مون کي وڏيري زوراور خان ٻڌائي هئي، جڏهن هن کي خاطري ٿي وئي تہ مان هن سان لڳي وئي آهيان." پوءِ مريم هٿ ٻڌي آغا حسن عليءَ کي چيو تہ "جي منهنجو مُڙس بي حياءُ هو تہ مان بي حياءُ ڇو نہ ٿي سگهان ٿي؟"

آغا حسن علي، ڪاڏيءَ هيٺان هٿ رکي، مريم کي خاموشيءَ سان ٻُڌندو رهيو.

* * * *

اهڙي هڪ ڪيس جي باري ۾ مون کي پير غلام حيدر، اڊيشنل سيشن جج بہ ٻڌايو هو. هڪ رات مان پير صاحب جي چيمبر ۾ وينو هوس ۽ جرم ۽ سزا جي مسئلي تي ڳالهائي رهيو هوس. هن مون کي ٻڌايو تہ هو ڪنهن بہ ملزم کي ڦاسيءَ جي سزا نہ ڏيندو آهي.

"ڪنهن کي بہ نہ؟ پوءِ هن ڪيڏيءَ بہ بيدرديءَ سان قتل ڪيو هجي؟" مون پڇيو.

هن چيو تہ "ڪيئن بہ قتل ڪيو هجائين، مان هن کي وڏ ۾ وڏ جنم ٽيپ ڏيندو آهيان."

"ڇو؟" مون پڇيو.

هن جواب ڏنو ”جڏهن مان نواب شاهہ ۾ اڊيشنل سيشن جج هوس، تڏهن مون وٽ هڪ ڪيس هليو، جنهن ۾ چيو ويو تہ ‘ فلاڻي فوتيءَ ڪي جوابدارَ گهلي ڪري، درياهہ جي پر تي وٺي آيا ۽ هن کي ڪهاڙيون هڻي، لاش درياه ۾ ڦٽي ڪري ڇڏيائون. فريادي، جو ڪجهہ پنڌ تي ماڪي لاهي رهيو هو، هُلچو ٻُڌي، وڻ تان هيٺ ڏنو ۽ جوابدارن کي چڱيءَ طرح سڃاتائين. جوابدارن واردات تان رت هاڻي مٽي ڪوٺي، درياهہ ۾ وجهي ڇڏي. پوليس ڪجهہ ٻڪرارن جا بيان بہ ورتا، جن ڪجهہ پنڌ تي جهنگ مان جوابدارن کي فوتيءَ کي گهليندي ڏنو ۽ پاڻ ٻُوڙن ۾ لڪي ويا. پوليس جوابدارن کان رت لڳل ڪهاڙيون بہ هٿ ڪري مشيرنامان ناهيا. پوليس هڪ جوابدار کي واردات تي وٺي وئي، ۽ مشيرنامون ناهيو. سيني جوابدارن ساڳي واردات ڏيکاري. فرياديءَ جتان ماڪي تي لاتي، اُن جو مشيرنامون بہ نہيو. اجا فرياديءَ پورو مانارو نہ لاتو ۽ اُتي ماڪيءَ جون مکيون وري وڃي ڪنيون تيون هيون. جوابدار جي باس لڪي، صوبيدار جانڻ خان مختيارڪار (فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ) کي هزار رپيا رشوت ڏئي چيو تہ اُها پنهنجن هٿ اکرن ۾ ١٦٤ جي فارم تي اُتاري، اُن تي صحي ڪري ڏئي.“ فريادي ۽ شاهد ايڏا ٻالا ٻولا ۽ سادا سودا هئا، جو مون کي اعتبار اچي ويو تہ ڳالهہ سچي آهي. جوبدار جو وڪيل ڪا چڱي آڏي پڇا بہ نہ ڪري سگهيو ۽ نہ فرياديءَ جي جوابدارن سان ڪائي دشمني ثابت ڪري سگهيو.

پير صاحب چئن جوابدارن کي ڦاسيءَ جي سزا ڏني. هاءِ ڪورٽ جوابدارن جي اپيل رد ڪري ڇڏي. جوابدارن جي معافيءَ جي درخواست بہ رد ٿي ۽ چارئي ڪُوپا مُڙس ڦاهي چڙهي ويا.

اُن کان پوءِ اُهو صوبيدار جنهن اُهو ڪيس چالان ڪيو هو، جيپ

۾ سفر ڪري رهيو هو تہ ڪائي تڪي ويندڙ بس جيپ سان ٽڪري، ۽ هو ۽ هن جا ساٿي چيپاٽجي ويا. جيپ بس سان ٽڪر ڪائي، چپي ٿي! بس جو ڊرائيور بس پڄائي هليو ويو. جڏهن ٿاڻي تي خبر پئي، تہ سڀ ڏڪي مري چڪا هئا. صوبيدار جانڻ خان جي موت ڪان پوءِ، جو ٻيو صوبيدار آيو ۽ جنهن جو فوتي صوبيدار سان تڪرار هو، اُهو پير صاحب وٽ آيو تہ پير صاحب کي ٻڌايائين تہ اُهو ڪيس ڪوڙو هو! 'فوتي' سيوهڻ ماڻ کيرٿر جا پهاڙ ٽپي، حلاوان ڏي بلوچستان پڄي ويو. اُتان جي ڏاڙيلن سان گڏجي هُن نواب شاهہ ۾ هڪ پنجابي زميندار جي گهر ڏاڙو هنيو. پر زميندار جي پهري دارن ڏاڙيلن مان ٻہ مُڙس پڪڙي ورتا، جن مان هڪ مٿي ذڪر ٿيل ڪيس وارو فوتي ٻہ هو! هُن باس ۾ اِهو ٻہ باسيو تہ هن جي قتل جو واقعو ڪوڙو ناهيو ويو هو، جوابدارن جي دنگئي زميندار جي چُرچ تي اهو قتل جو سارو واقعو گهڙيو ويو هو ۽ جاچ بلڪل ڪوڙي هئي.

"اُن سچي ڪوڙي واقعي ۾جوابدار ڦاهي چڙهي چڪا، ۽ مان اُنهن کي زندگي موٽائي نہ ٿي ڏئي سگهيس."

پير صاحب جو اِهو قصو ٻڌي، مون کي هنمليٽ مان شيڪسپيئر جون سٽون ياد آيون:

There are many things in the world, Horatio than thy philosopy can dream of.

(هن ڌرتيءَ ۽ آسمان جي وچ تي ڪيئي شيون آهن، جي تنهنجي فلسفي جي خواب و خيال ۾ ٻہ نٿيون اچي سگهن، هوريشو!)

* * * *

مون مغرب جي قنوطي فيلسوف جي ڪتاب ۾ ڪٿي پڙهيو تہ:

Every parting gives a foretaste of death, every coming together a foretaste of resurrection.

(هر الوداع ۾ موت جي لغار آهي ۽ هر ملاقات ۾ پُنرجنم جي.)

اهي سٽون ياد ڪري، مون پنهنجي واٽي "ٽڙي پوندا تارئين، جڏهن ڳاڙها گل" لکي.

تقسيم کان پوءِ فيض جو هيٺيون نظم اُن دور ۾ اُردوءَ جو بهترين نظم هو:

يہ داغ داغ اُجالا يہ شب گزيدہ سحر
يہ وہ سحر تو نہيں جس کی آرزو لے کر
چلے تھے يار کہ مل جائے گی کہيں نہ کہيں
فلک کے دشت ميں تاروں کی آخری منزل
کہيں تو ہوگا شبِ سست موج کا ساحل
کہيں تو جاکے رُکے گا سفينہء غمِ دل

اُردو شاعريءَ ۾ ترقي پسنديءَ جي امام فيض احمد فيض ڪيڏي نہ ياسيت ڦهلائي هئي! مون کي حمايت عليءَ تي غصو آيو هو، جڏهن هڪ مضمون ۾ 'يہ شب گزيدہ سحر' وارو استعارو ٽي.ايس.اليٽ جي لفظن "night-bitten morn" جو ترجمو چيو هئائين. ڇا، اها ڳالهہ محض اتفاق نہ ٿي ٿي سگهي؟ ۽ جي واقعي ترجمو بہ هئي تہ اِهو شعوري هو يا غير شعوري، ۽ جي ترجمو هو تہ اصل جيترو خوبصورت هو. حمايت علي منهنجو دوست هو، ۽ مون تي پورو ڪتاب لکيو اٿائين، جنهن لاءِ مان سندس ٿورائتو هوس، پر اُن وقت مون کي هو هيڊڳڙيءَ جو پساري لڳو هو.

اُن وقت مان غم و اندوهہ جي سٺ پُره اونهي کوهہ ۾ ڪريو هوس. مون فرار لاءِ اُردوءَ ۾ شاعري ٿي ڪئي. مون کي اُن دور تي سوچي، سنڌيءَ جو پهاڪو 'انڌن آندو، ڪُتن لکيو' ياد آيو هو.

ڇا اوهان سوچي بہ سگهو ٿا تہ شيخ اياز هزل بہ لکي سگهندو؟ مان حفيظ هوشيار پوريءَ کان اُردو هزل ٻڌندو هوس ۽ ڪيس پنهنجا

هزل ٻڌائيندو هوس. سڪر ۾ هڪ اُردو شاعر، جنهن کي سڀ "لنگور صديقي" چوندا هئا، ۽ منهنجو اسٽينو گرافر اوباش، ٻئي هزل گو شاعر هوندا هئا. مان اُنهن جا هزل ٻُڌي، ٿهڪ ڏيندو هوس. مون کي اهو سوچي پاڻ تي عجب ٿو اچي تہ مان ڪيتريءَ ذلت جي تري ۾ وڃي ڪريو هوس! جڏهن مون ڪراچي ڇڏي، تڏهن چيم تہ 'الوداع وندي ماترم' 'الوداع جن گن من ادي نايڪ جئہ هئا!"

شاعر ڪيترا نہ ساده لوح انسان آهن ۽ سياست دان پوري عوام وانگر واه واه ڪري هنن کي استعمال ٿا ڪن! گاندڻيءَ جهڙا مها پُرش ماريا ٿا وڃن ۽ پٽيل جهڙا پِٽيل سياست دان اقتدار ۾ اچن ٿا. بوس هوائي حادثي جو شڪار ٿئي ٿو، نهروءَ جهڙا سرڪس جا شينهن تاج ۽ تخت جا وارث ٿا ٿين. برصغير جي تاريخ ۾ فارسيءَ جي ڪتاب 'ڪليلہ و دمنا' جهڙيءَ ڪهاڻيءَ سان، سنڌ "پاڪستان نهراءُ" انڪري بحال ڪيو هو تہ باربار پاڪستان تي مارشل لا مڙهيو وڃي ۽ جمهوريت کي ليڙون ليڙون ڪيو وڃي! ڇا، قائد اعظم ان لاءِ جدوجهد ڪئي هئي، جنهن جو پرسانِ حال ڪونہ هو جڏهن هن کي زيارت مان آندو ويو ۽ جنهن سان فقط هڪ نرس گڏ هئي، جا هُن تان مڪيون هٽائي رهي هئي! ڇا، ڪئبينيٽ مشن پلان ٺيڪ نہ هئي جنهن پوءِ نهروءَ جي هٿ ڏرميءَ ريزا ريزا ڪري ڇڏي! اِها پلان ڪانگريس ۽ مسلم ليگ ٻنهي قبول ڪئي هئي. جڏهن ڪنهن پريس رپورٽر نهروءَ کان ڪانفرنس ۾ بمبئي ۾ پڇيو هو تہ "ڇا، ڪئبينيٽ مشن پلان اوهان پوري تسليم ڪئي آهي، نهروءَ جواب ڏنو تہ "ڪانگريس سڀ زنجير لاهي اسيمبليءَ ۾ گهرندي ۽ هر حالت جي مقابلي لاءِ آزاد هوندي."

بس، ان ڳالهہ قائد اعظم ۽ مسلم ليگ کي تعجب ۾ وجهي

ڇڏيو، ۽ ڪانگريس جي ديانتداريءَ تي هنن کي شڪ پيو، ۽ پلان تان هٿ کڻي ويا! پوءِ ڪانگريس جي ورڪنگ ڪميٽيءَ ڏاڍيون ڪوششون ڪيون تہ سمجهوتي کي بچايو وڃي ۽ بار بار ڌهرايو تہ پوري پلان قبول آهي، پر پلان جي ناڪاميابيءَ جي ساري ذميداري نهروءَ تي آهي. هو توري تڪي نہ ڳالهائيندو هو ۽ انهيءَ خمار ۾ هوندو هو تہ هو هندستان جو اڪيلو اڳواڻ آهي، جو سوشلسٽ بلاڪ سان ناهہ ڪري اُن کي ترقي پسند معاشرو ڏيڻ وارو هو! ڇا، نهروءَ ئي ساري ديس کي انڌي کوهہ ۾ ڦٽي ڪيو!

پلان جي ناڪاميءَ، بهرحال، ڌرتي منهنجي پيرن هيٺان ڪڍي ڇڏي هئي، ۽ ڊايونيسس جي ڏند ڪٿا ۽ ايپي ڪيورس جي فلسفي مون کي پاڻ ۾ پناهہ ڏني. پوءِ جڏهن حشوءَ کي ديس نيڪالي ڏني وئي، تڏهن مون پوري وِرش کي بُجو ڏئي پنهنجي دنيا ناهي.

* * * *

مان وري اچان ٿو وڪالت جي زندگيءَ ۽ پنهنجي شاعريءَ تي، جا مون لاءِ زنده رهڻ جو هڪ بهانو بني.-

غوث بخش ميمڻ ۽ ديوان پرمانند مون سان گڏ پڙهيا هئا. غوث بخش ميمڻ اُن وقت شڪارپور ۾ پوليس پراسيڪيوٽر هو، جنهن ايس.پي.، سي.آءِ.ڊي، ٿي رٽائر ڪيو. هڪ ڀيري مان ڪراچيءَ ۾ هن جي آفيس ۾ ڪم سان ويس. مون اُتي هڪ اُردو رسالي جو ايڊيٽر ڏٺو، جو اُتي هيڊ ڪلارڪ هو. جڏهن مان وائيس چانسيلرشپ جو مدو ختم ڪري ڪراچيءَ آيو هوس، تہ احمد سليم، پنجابيءَ جو اديب ۽ شاعر ۽ منهنجي چونڊ ڪلام جو پنجابي شاعريءَ ۾ مُترجم، مون وٽ آيو، ۽ چيائين تہ "هندستاني ڪميونسٽ افسانہ نويس، رام لال، جي زاهده حنا ۽ هن جي مڙس جون ايليا پنهجي گهر ماني ڪرائي آهي ۽

توکي دعوت موڪلي آئائون تہ 'تون بہ اچي سگهين تہ بهتر.' مون رام لال جون ڪجهہ ڪهاڻيون پڙهيون هيون، ۽ هُن سان ملڻ چاهيو. مان زاهده حنا جي گهر ۾، ٽن چئن مهمانن سان گڏ، ايس.پي.سي، آءِ.ڊي، جي آفيس جو اُهو هيڊ ڪلرڪ بہ ڏٺو تہ ويٺو هو. رام لال هر هندستاني ڪميونسٽ وانگر واڙو هو ۽ پنجاب جي دوري کان پوءِ سنڌ ۾ واءُ مينهن ڪندو آيو هو. هو مورڪ ۽ مت هيڻ هو ۽ پنهنجي سامعين کي ڄاڻڻ سواءِ ۽ اهو سوچڻ سواءِ تہ متان ڪوئي واءُ سٽاءُ لهڻ آيو هجي، هو جنرل ضياالحق کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳو، ۽ چيائين تہ "مان جتي پنجاب ۾ ويو آهيان، اُتي ماڻهو جنرل ضيا جي خلاف آهن." مون کي اها ڳالهہ بہ خيال ۾ هُئي تہ هڪ سي.آءِ.ڊي، وارو اسان جي وچ ۾ ويٺو آهي ۽ ٻيو تہ مان ان راءِ جو هُيس تہ جنهن شخص پُٽي جهڙي شاطر سياست دان جو ترو ڪيڊي ڇڏيو، اُهو ايترو جلدي نہ ويندو. مون رام لال کان پڇيو تہ "تون پارٽيءَ کي هتان جي دوري جي باري ۾ رپورٽ ڪندين؟" هن معصوميت سان چيو تہ "ها". ڇڻ تہ اسين هنن جا ورهين جا واقف هئاسين! ان تي مون هن کي چيو تہ "رام لال! پارٽيءَ کي چئجانءِ تہ 'شيخ اياز چيو پئي تہ جنرل ضياءالحق پندرنهن سال نہ ويندو؛ ۽ جي هندستان کي ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻي آهي تہ جنرل ضياء سان ڪري. تنهنجي پارٽيءَ ۾ سنڌي ڪميونسٽ مون کي چڱيءَ طرح سُڃاڻن." هو منهنجو جواب ٻڌي، مايوس ٿيو، ۽ هن جي جدلياتي ماديت جي پتنگ جي ڏور هڪ گشڪي سان ڪٽجي وئي. ڏهہ سال پوءِ زاهده حنا پرائي سکر ڪنهن شاديءَ جي تقريب ۾ آئي هئي تہ منهنجي گهر بہ آئي. هن اچڻ سان چيو "اياز صاحب! تو صحيح ٿي چيو تہ جنرل ضياء پندرهن سال نہ ويندو. اجا تہ اقتدار ۾ آهي." مون هن کي جواب ڏنو تہ هاڻي سيئي

سُڪ آهيون. تون فقط (Imponderable factors of history)(شعور کابعيد تاريخ جي عنصرن) تي اعتماد رکي ٿي سگهين.

هڪ ڏينهن مان ڪُٽينس روڊ تي پنهنجي آفيس ۾ وينو هوس، دري کلي پئي هئي، سامهون ڪلاڪ کان سي.آءِ.ڊي، وارو اڳڻ ڇوڙي پيشاب جي بهاني پيشاب خاني ۾ بيٺو هو. ايتري ۾ مون وٽ هڪ پاڙيسري ڇوڪرو آيو ۽ اچي چيائين تہ ريڊيو تي آيو آهي تہ جنرل ضياءالحق جو هوائي جهاز C.130 ملتان لڳ بم جي ڌماڪي سان اُڏامي ويو." مون هن کي سامهون اشارو ڪري، چيو تہ "سامهون هن سي.آءِ.ڊي، واري کي اها ڳالهہ ٻُڌاءِ، تہ هن جو پيشاب تہ پورو نڪري، ڪلاڪ کان بيٺو آهي ۽ پيشاب بيٺو ڪري." ڇوڪرو سڌو سي.آءِ.ڊي، واري وٽ ويو، جو اڳڻ ٻڌي وٺي پڳو.

سال کن پوءِ غوث بخش ميمڻ گذاري ويو.

اها تہ نڪتي ڳالهہ مان ڳالهہ، جا غوث بخش جي باري ۾ تسلسل قائم رکڻ لاءِ مون ڪئي.

مون ان کان اڳ چوڻ چاهيو ٿي تہ هڪ ڀيري ۾ شڪارپور ۾ هڪ منهنجو ڄاڻو سُجاڻو وڪيلُ غوث بخش ميمڻ ۽ ديوان پرمانند سان شڪارپور جي بار روم ۾ وينو هو. ديوان بہ شاعريءَ سان ٿوري ڪَشتَ ڪندو هو ۽ هڪ ڀيري ڪاليج جي مِسليني (مخزن) ۾ هن جو غزل ڇپيو هو. هُن کي غوث بخش صلاح ڏني تہ "اياز بہ هِتي آهي. مشاعرو ٿي وڃي!" منهنجي ڄاڻو سجاڻو وڪيل بہ ڪنڌ ڏوڻ ڪئي، هو بہ "فاعلاتن فاعلات" ڄاڻندو هو. غوث بخش مصرع طرح ڏني "لاڄيءَ جي لڄ رکجانءِ، رام." پنهنجي ڄاڻو سجاڻو وڪيل جو نالو ڄاڻي واٽي نہ ٿو لکان، ڇو تہ گذاري ويو آهي ۽ جوان ٻارَ ڇڏي ويو آهي، مان هن لاءِ فقط "وڪيل صاحب" ٿو لکان. هُن مصرع ٻڌي،

غوث بخش ڏانهن زهر ڀري نگاهن سان ڏٺو، ۽ پنهنجو گاڏون ڪٿي، ٻار روم مان نڪري ويو! مون غوث بخش کي چيو تہ "انهيءَ واهيات مصرع طرح تي هُن ايترو بتالُ ڇو ڪاڏو؟" جواب ڏنائين تہ "لاڄي هڪ لاجواب هندو وڏوا آهي، جا شڪارپور ۾ ٽاٽارڪيءَ گهٽيءَ ۾ رهندي آهي. هن جا ڳل تہ ناهن، رس گُلا آهن. اياز هن جا چپ مصرع اول ۽ مصرع ثانيءَ وانگر آهن. ۽ هوءَ سرتاپا غزل آهي. تون هن کي ڏسين تہ شاعري وسري وڃيئي. وڪيل صاحب اُنهيءَ بربُل کي الائي ڪيئن ڦاسايو آهي. هن پنهنجي گهوڙي گاڏي ورتي آهي ۽ شام جو جَمني پِي، لاڄيءَ کي بگيءَ تي اڳيان ويهاريندو آهي ۽ پاڻ گهوڙي جون رينان وٺي، شاهي باغ مان ٿيندو، چودڳيءَ تائين ڦري ايندو آهي. لاڄيءَ کي لڪيدر تان رابيل جون ڪُنڊيون وٺي ڏيندو آهي، جي هوءَ لوڪ لڄا جي پرواهہ نہ ڪري پائيندي آهي. وڪيل صاحب اڪثر موتيءَ جون چار ڪُلفيون، راڌي جا تريل ڪبابَ ۽ دنبي مل جا پَڪَل ڦلڪا وٺي، لاڄيءَ جي گهر ويندو آهي. ماڻهو چوندا آهن تہ لاڄي ڪسبياڻي آهي پر مان پانيان تہ لاڄيءَ جو وڪيل صاحب سان عشق آهي. تو پاڻ ڏٺو آهي تہ وڪيل صاحب خاص سهڻو نہ آهي پر دل جي آئيني ۾ محبوب جو عڪس هميشہ پلو نظر ايندو آهي. عشق اُها رَنگين عينڪ آهي جنهن مان اُس بہ ڇانوَ لڳندي آهي. مون کي وڪيل صاحب تي ڪاوڙ آهي. شڪارپر جو موتيءَ جو داڻو تڳائي ويو آهي، ۽ مان ۽ ديوان جهڙن مڙسن کي لاڄي اک ڪٿي بہ نہ ڏسندي آهي!" ڳيت ڏني، هن وڌيڪ چيو، "ٻي هڪ مزيدار ڳالهہ ٻُڌايانءِ. لاڄي آسودي ڪُلَ جي وڏوا آهي. ڪجهہ ڏينهن اڳ هوءَ نمي سنبري، چوٽيءَ ۾ سونو چوٽيءَ ڦُل ۽ نڪ ۾ جڙدار ڦُلڙي پائي آئي. هن کي گهنگهرن واريون پنڙيون ۽ ڳچيءَ ۾ ڪنمال پئي هئي، جڻ سوناري جي دڪان جي نمايش ڪري رهي هئي!

"سوني تي سهاڳو هيءُ تہ وڪيل صاحب جڏهن شاهي باغ ٽپندو آهي ۽ بي سُري آواز ۾ ڏوهيڙا ڳائيندو آهي، تہ لاڄي هن جي منهن تي هٿ رکي ساڳيا ڏوهيڙا سُريلي آواز ۾ ڳائيندي آهي. هڪ ڀيري هو شاهي باغ ٽپيا، تہ جهنگ مان چار شاهينگ ڪماڙين سان نڪتا ۽ وڪيل صاحب کي ڏڪ بہ هنيائون ۽ گهوڙي جون واڳون زوريءَ کسيايون. پوءِ هو لاڄيءَ کي جهنگ ۾ ڇڪي ويا ۽ هن جو سارو قِمامُ لاٿائون. ڪي چون ٿا تہ هن سان زوري بہ ڪيائون. پوءِ هڪ شاهينگ لاڄيءَ جي پٺي ٿڦي، هن کي چيو تہ 'هاڻي وڃي شادي ڪرينس. جي مُڙس جو پُٽ هوندو تہ توسان نڪاح ڪندو.' لاڄي موٽي آئي تہ وڪيل صاحب گاڏيءَ ۾ ٽڙ ٽڙ ڪنبي رهيو هو. لاڄيءَ کي موٽائي وٺي آيو." اها سڄي خبر غوث بخش کي پوليس مان پئي هئي.

جڏهن غوث بخش مصرع طرح ڏني تہ وڪيل صاحب سمجهي ويو تہ غوث بخش کي خبر آهي تہ لاڄيءَ سان ڪهڙي تعدي ٿي هئي. "وڪيل صاحب پوءِ بگي گهوڙو وڪٽي چڙيو ۽ لاڄيءَ جي گهر ڀنگ پي ويندو هو. هڪ ڀيري هو ڀنگ جو گهاٽو گلاس پي نڪتو، نشي ۾ ٿُبُ. هن هميشہ وانگر لاڄيءَ لاءِ شيون ورتيون ۽ هٿ ۾ رابيل جون ڪنڊيون ڪٽي، لوڪ بيت ڳائيندو آيو:

جيڪو پيئي سو جِيئي

ايندو ڏسي يار کي ڦُوڪ نہ ڏي ڏِيئي.

ٺاٺارڪيءَ گهٽيءَ ۾ هڪ ننڍو سُڪل کوهہ هو. گهٽيءَ ۾ ميونسپل جي بتيءَ جو بلب فيوز ٿي ويو هو. رڳو لاڄيءَ جي گهر ۾ بجليءَ جي بتي ٻري رهي هئي. اوچتو ٽيڙ ڪائي وڪيل صاحب وڃي کوهيءَ ۾ ڪريو ۽ هن کي ڏڪ لڳا. هن جي جنگهہ ٻانهن نہ ڀڳي، پر

مُري جي سخت موچ اچي وئي. وڪيل صاحب جي رڙ تي رڙ ٿي پئي- 'لاڄي! لاڄي!'

"لاڄي لاليٽن ڪٿي هيٺ لهي آئي. رڙ سُڪل ڪوهيءَ مان ٿي آئي، جتي هُن وڪيل صاحب کي ڏٺو. هن ڪوهيءَ ۾ مُنهن وجهي چيو تہ "اُلڪو نہ ڪر! مان اجهو ٿي بانس جي ڏاڪڻ ڪٿي اچان." هوءَ تيزيءَ سان گهر پڳي، لالٽين جا هيڏانهن پوندڙ پاڇاوان هڪ پُراسرار فضا پيدا ڪري رهيا هئا. پرسان پيل مان چهري جو آواز آيو، جو هن کي اُپسَوڻ لڳو. لاڄي بانس جي ڏاڪڻ ڪوهيءَ ۾ لاهي رکي ۽ پاڻ هيٺ لهي وئي. وڪيل صاحب جي رَڙ هيٺ ۽ رڙ مٿي ٿي پئي. لاڄيءَ هن کي سهارو ڏنو، آهستي آهستي، ڏاڪڻ تي چاڙهيو ۽ مٿي پهچي هن کي گلي ۾ ٻانهن ڏيئي، وِک وِک ڪٽائي، ڏاڪڻ تي مٿي چاڙهيائين. پوءِ ڪَوڙو تيل ٽاڪوري مُري تي سيڪ ڪيائين. لاڄي ڪنهن وقت آفيم ڪائيندي آهي ۽ هُن وٽ تولو ٻہ تولا آفيم پيو هوندو آهي. هن ٿورو آفيم ڪاڏو تہ هن کي پنڪي اچي وئي. هو صبح جو ننڊ مان اُٿيو تہ هن کي ٿورو سُور هو، سو سڄو ڏينهن اُتان هو ٻاهر نہ نڪتو. وڪيل صاحب جي پاڙي ۾ هن جي نہ موٽڻ ڪري هُلچو ٿي ويو ۽ هن جي تلاش شروع ٿي. نيٺ هو بانس جي لٺ ٽيڪيندي، آهستي آهستي، سڌو آفيس ۾ پهتو. جڏهن هُن جا والي وارث اُتي پهتا، تڏهن اُنهن کي چيائين تہ 'مُري کي موچ اچي وئي هئي ۽ رات جو مان آفيس ۾ سُتو هوس.'

"ٻئي پيري رات جو ڪنهن هن کي بُلٽري ڪُتو بچايو، جنهن سندس پٽنٽ کي چڪ سان چڪ ڏئي ڦاڙي، هن جي ماس جا رَپَڙَ لاهي وڌا. لاڄيءَ ڪُتي جي رومڙَ ٻُڌي، ڪٽمڙي مان هيٺ ڏٺو. سياري جي رات هئي. لاڄيءَ جي چلهہ ۾ ڪافي ڪاٺيون ٻري رهيون هيون، هُن

هيڪ هڪ ڪري ڄار برندڙ ڪانيون ڪُٽي ڏانهن اُڇلايون، جن مان هڪ هن کي لڳي ۽ هو ڪوڪڙاٽ ڪندي پڄي ويو. هڪ ٻي برندڙ ڪاڻي هٿ ۾ جهلي، لاڄيءَ هيٺ اچي ڪڙو ڪوليو ۽ ڪاڻي ڪُٽي طرف ڪري وڪيل صاحب کي ڏاڪڻ ۾ ڇڪي، ڪڙو اندران بند ڪري ڇڏيو. لاڄيءَ هن کي پٽي ٻڌي ۽ ٻئي ڏينهن هن کي سول اسپتال ڪٽائي وئي. سول سرجن ڪُٽي جي چڪ جي اثر لاهڻ لاءِ ڪجهه ڏينهن پيٽ ۾ هن کي سُيون هنيون. هُن کي ڀؤ هو ته ڪٽي ڪتو چتو نہ هجي، پوءِ لاڄيءَ وڪيل صاحب کي چيو ته اسان جي ڪَيَ دشمن آهن. مان تنهنجي آفيس ۾ ايندس.

"ڏياريءَ جي رات هئي. نمي سنبري، لاڄي پنهنجي ڪٽمڙي تي ڏيئا ٻاري، سچي گهه مان نهيل گيهَرَ ۽ ڏوئيون وٺي، وڪيل صاحب جي آفيس آئي. مان اُتي ويٺو هوس. لاڄيءَ ۾ ڄڻ سنڌ جون سڀ هندو استريون سمايل هيون، ساهه ڏيندڙَ ۽ قربانيون. هن جي وڃڻ کان پوءِ وڪيل صاحب مون کي سربستي ڳالهه ٻُڌائي. هن کي شڪ هو ته اها ڪُٽي بچائڻ جي حرڪت منهنجي ۽ پرمانند جي سازش هئي. سازش واري ڳالهه ته مون کي دل سان لڳي. سازش ضرور هئي، پر ڪنهن جي؟ ڪيئن چئجي! مون کي لاڄيءَ جي مٿي تي بُنديا ۽ بدن تي ڳاڙهي ساڙهي به نہ ٿي وسري."

"ڪنهن جو ڪنهن سان عشق ڇو ٿو ٿي وڃي؟ ڪئن چئجي! عشق به شاعريءَ جي ذات وانگر آهي، جنهن کي خدا ڏئي. عشق پنهنجيءَ جاءِ تي مذهب آهي ۽ هر دين ڌرم کان بالاتر آهي." ديوان چيو، ۽ ڪجهه مرڪيو، پر چپ پيڪوڙي مُرڪ ڪاڻي ويو.

وڪيل صاحب، غوث بخش ۽ ديوان ٿَٽي گذاري چُڪا آهن. مون ٻُڌو آهي ته لاڄي وهيءَ کان مُڙي چُڪي آهي، گهر مان ورلي نڪرندي

آهي. هوءَ سارو وقت مالها سورينديِ آهي ۽ جڻ صاحب پڙهندي آهي.

* * * *

جيئن يادگيري ٿي اچي، تيئن مان اُن درياه ۾ لُڙهندو ٿو وڃان، جنهن ۾ ڪيئي گهاٽ آهن. مان ڪڏهن ڪنهن ڪڏهن ڪنهن گهاٽ تي ترسان ٿو.-

مون کي هاڻي هڪ ٻيو واقعو پنهنجي وڪيل دوست رشيد پٽيءَ جي باري ۾ ياد ٿو اچي. هڪ ڀيري مان، منهنجو جونئر غلام مصطفيٰ شاهه جو پوءِ لاسيڪريٽري ٿيو، رشيد پٽي ۽ ڪجهه ٻيا وڪيل دوست خيرپور ڀرسان هڪ واهه تي شيل ڪرڻ ويا سون. اسان سيني کي ٽي بوتلون وسڪيءَ جون هيون، ۽ اسان خوب پيتيون هيونسين. اسان جو هڪ دوست صديقي، جو تارُو هو، هڪ ٽيوب جي وچ ۾ تري رهيو هو، ۽ راڳڙا ڳائي رهيو هو، ۽ مون تي چٽر ڪري رهيو هو: "اڙي واه اڙي واه، پرين تو تہ ڏٺو ناهہ!" اُهو ٿورو اڳتي ٿي نڪري ويو تہ هن جي ٽيوب کي ٻيا دوست چڪي ٿي آيا. پٽيءَ درياهہ سان ڪوٺس نہ ٿي ڪئي، ڇو تہ هو تارُو نہ هو. ٻيءَ ڀر تي نيڙهيءَ جي مدرسي جا طالب هئا جن سان ننڍي هوندي پٽي گڏ مدرسي ۾ پڙهيو هو. پٽيءَ جو پيءُ مولوي عبدالحميد هڪ چلتو پُرزو ماڻهو هو، جو ڪڏهن ڪڏهن مون کي ڪيس وٺي ڏيندو هو. هونءَ هو هفتي وار "المنار" اخبار پنهنجي پريس مان ڪڍندو هو، جا پٽيءَ جي گهر ڀرسان، نشاط سئنيما جي سامهون گهٽيءَ ۾، هُئي. هڪ دوست چيو، "روم جي شهنشاهن وانگر پٽي طرح طرح جا عيش ٿو ڪري!" جنهن تي ٻين دوستن چيس، "پٽي، ايڏا عيش!" پٽي جيستائين ڪجهہ چئي ئي چئي، ڪجهہ دوستن، جن تي نشا چڙهي ويا هئا، پٽيءَ کي ٽنگا ٽولي ڪري ڪنيو، ۽ پوءِ ٽنگن ٻانهن کان وٺي، هندوري وانگر لوڏائي، چيو، "دريا شاهہ!

پٽي پرتو اُتي!" ڏڙام ڪري پَٽي وڃي پاٽيءَ ۾ ڪريو ۽ هيٺ هليو ويو. ٻيءَ پرتان ٽيڙهيءَ وارا طالب رڙيون ڪري رهيا هئا، "اڙي! هي ٻُڏي ويندو!" يڪدم اسان جي هڪ دوست کي خيال آيو تہ متان هي ٻُڏي وڃي، سو وٺي واهہ ۾ ٽپو ڏنائين، ايتري ۾ ٻين بہ ٽپا ڏنا، پهرئين دوست جا پٽيءَ جي وارن ۾ هٿ پٽجي ويا، ۽ هُن کي ٻَکَ وجهي ڪنڌيءَ تي آندائون، نہ تہ کل مان ڏَل تي پئي ها. پٽيءَ کي ٿورو پاڻي پيٽ ۾ پٽجي ويو هو، سو هن کي اونڌو سمهاري، هن جي پيٽ مان پاڻي ڪڍيو ويو. پٽي ڪجهہ بدن ۾ ڳورو هو. نشي ۾ اسان جي هڪ دوست چيو، "ٻُلهڻ بہ ٻڏندي آهي ڇا؟" پٽي اڌ ڪلاڪ کان پوءِ سامت ۾ آيو. مون پٽيءَ کي ڳراٽي پاتي. هو منهنجو هڪ دوست هو، جو منهنجي عشق جو عيني گواهہ هو. جڏهن پٽي ڏيابيطس ۾ گذاري ويو، تہ مون هن جي تڏي تي اوچنگارون ڏئي رنو هو، ۽ جڏهن مون بس نہ ٿي ڪئي تہ فتاح ملڪ مون کي صلاح ڏني هئي تہ "اُستاد! تون ڪار تي گهر وَڃ! جنازي نماز ۾ اچا بہ ڪلاڪ لڳندا. تون ڏيڍ بہ ڪلاڪ رکي اچجانہ. رستي تي مون کي ڪنهن جي چوٽي ياد آئي هئي: "انت اسان سڀ مري ويندا سين."

سيسل روڊس (Cecil Rohdes) پنهنجي موت کان اڳ چيو هو: "So much to do, so little done" (ڪيڏو ڪجهہ نہ ڪرڻو هو؟ ڪيترو ٿورو ڪري سگهيا سين!"

ڪجهہ وقت پوءِ مون مغربي فيلسوف شوپنهار جي ڪتاب ۾ پڙهيو هو: "هر دوست جي موت تي جو گهرو دڪُ ٿئي ٿو، اُهو انهيءَ احساس مان پيدا ٿئي ٿو تہ هر شخص ۾ ڪائي اهڙي گالهہ آهي، جا اظهار کان بعيد آهي ۽ فقط هن ۾ آهي ۽ جا هن جي موت ۾ بلڪل گم ٿي وڃي ٿي ۽ اُن کي موتائي نہ ٿو سگهجي." مون پٽيءَ جي باري

۾ "ڪٿي نہ پڇبو ٽڪُ مسافر" ۾ ڪافي ڪجھ لکيو آهي. تحقيق، انسان ڇا ڇا نہ ٿو سوچي ۽ ڪيترو گهٽ حاصل ڪري سگهي ٿو!

* * * *

مرحوم جسٽس آغا حسن علي ڪنهن وقت هاءِ ڪورٽ جو جج هو. هن جي سنڌ هاءِ ڪورٽ جي بهترين وڪيل مرحوم اي.ڪي.بروهيءَ سان طبيعت نہ ملندي هئي. هڪ ڀيري جسٽس آغا حسن علي ۽ جسٽس ڪانسٽنٽائين بينچ تي هئا، تہ اي.ڪي.بروهي هن وٽ خون جي ڪيس ۾ ڏنل ڦاسيءَ جي خلاف اپيل هلائي رهيو هو. ڪيس جي حقيقت هيٺيءَ ريت هئي:

هڪ شخص گهوڙي تي ٿي ويو تہ ڪجھ ماڻهن هن کي ڪهاڙيون هڻي خون ڪيو. ايف.آءِ.آر ٻئي ڏينهن تي شام جو لکائي وئي هئي، جنهن ۾ اهو چيو ويو هو تہ ڪجھ شاهدن اهو خون ڏٺو ۽ فوتيءَ جي ماڻهن کي واقعي جي باري ۾ اطلاع ڪيو ۽ پوءِ پوليس وٽ رپورٽ داخل ڪرائي وئي. اي.ڪي.بروهيءَ جو چوڻ تہ خون ٿيندي ڪنهن نہ ڏٺو هو، ۽ فرياديءَ ۽ شاهدن صلاح مشورو ڪري، دشمنن جي خلاف، اي.آءِ.آر لکائي هئي، ۽ ان ڪري اُن جي داخلا ۾ دير ٿي هُئي. جسٽس آغا حسن عليءَ هن کي چيو تہ "جي شاهدن فرياديءَ ڏر کي نہ ٻڌايو، تہ هنن کي خبر ڪيئن پئي تہ فوتيءَ جو خون ٿيو آهي؟ ڇو تہ هُن جو لاش فرياديءَ جي ڳوٺ کان ڇهہ ميل پري پيو هو!" ان تي اي.ڪي.بروهيءَ چيو تہ "سوار جي مرڻ کان پوءِ گهوڙو ڳوٺ موٽي آيو هوندو ۽ فرياديءَ وارن فوتيءَ جي تلاش ڪئي هوندي. تلاش ڪندي، هنن کي لاش جو پتو پيو هوندو، ۽ پوءِ هٿراڏو گواهہ بيماري، رپورٽ لکائي وئي هوندي." ان تي آغا حسن عليءَ رُکائي سان چيو تہ "ان لاءِ ڪائي ثابتي آهي تہ گهوڙو سوار کان سواءِ ڳوٺ موٽي آيو هو يا اُهو

فقط تُنهنجو ڏکو آهي؟" ٿوريءَ دير کان پوءِ ٻئي جج اُتي چيمبر ۾ ويا ۽ اڌ ڪلاڪ کان پوءِ موٽي آيا. مان بروهيءَ مرحوم جي لڳ وينو هوس ۽ هن کي چيم ته "اوهان جو دليل ته ڏاڍو وزنائتو ٿو لڳي، ۽ ايف.آءِ.آر جي دير ۾ فرياديءَ آڏي پڇا ۾ رپورٽ ۾ دير لاءِ پوري سمجهاڻي نہ ڏني سگهيو آهي، ۽ انڪري حقيقت جي سچ تي واقعي پاڇاوان ٿا پون." جج جڏهن موٽيا، تڏهن هنن اپيل خارج ڪري ڇڏي ۽ سيشن ڪورٽ جي ڏنل سزا بحال رکيائون.

ٻئي پيري منهنجي موجودگيءَ ۾ جسٽس آغا بروهيءَ صاحب جون اٺنتي ڪرپشن جي ۽ ٻين ڪيسن ۾ سزا خلاف ڪافي اپيلون اڏمٽ ٿي نہ ڪيون هيون.

مان پايان اها غالباً سال ١٩٥٣ع جي ڳالهہ آهي. مان ۽ آفاق صديقيءَ ۽ ڪجهہ سکر جي ٻين اديبن سکر ۾ ادبي ڪانفرنس گهرائي، مجلس استقباليہ جو صدر مان هوس. بروهي صاحب اُن وقت پاڪستان جو لامنسٽر هو. منهنجو هن سان دانشور جي حيثيت ۾ ڪافي رستو هو ۽ هو ٻہ ٽي پيرا مون کي وڪٽوريا ۾ پنهنجي پهرئين ننڍي گهر وٽي هليو هو، ۽ رات جي ماني ڪاڏي هئيسين. هو ٿياسافٽ هو. حشوءَ جي فلئٽ ۾ هن جي مائٽ ماڏوءَ جا ڪئي ٿياسافيءَ تي ڪتاب پيا هوندا هئا، اُهي مان بہ پڙهندو هوس. بروهي صاحب ٿياسافيءَ ۾ دلچسپي وٺندو هو ۽ ٿياسافيڪل هال ۾ ليڪچر بہ ڏيندو هو. مانيءَ تي اسان ڪَنن ڊايل، ليڊ بيٽر، اٽني بيسنٽ ۽ مئڊم بلئويٽسڪيءَ جي بنيادي ڪتاب "ڳجهي سکيا" (Secret Doctrine) تي بحث ڪندا هئاسين. هڪ پيري مون بروهي صاحب کان پڇيو ته "ڇا اهو الزام درست آهي ته مئڊم بلئويٽسڪيءَ کي "ٿيوسافيءَ" مان خط نہ ايندا هئا ۽ هوءَ حاضرين جي اکين ۾ ڌوڙ وجهي وٺي هئي؟" هُن

چيو تہ "مان نہ ٿو ڀانيان تہ هوءَ فراڊ هئي؟ ٿياسافيءَ جي وڏندڙ مقبوليت ڏسي، اُن جا دشمن انين ٿا لکن." مون هن کان پڇيو تہ "سائين، اوهان اٿني بيسنٽ جو ڪتاب 'فرينچ انقلاب' پڙهيو آهي؟ مون کي تہ اهو ڪتاب ڏاڍو وڻيو؟"

هن چيو تہ "نہ، اٿني بيسنٽ کي بہ تو وانگر سياسي لغار تہ لڳل هئي."

اي.ڪي.بروهي سنڌ جو صحيح معنيٰ ۾ مفڪر هو، ۽ هو چرندو هو تہ "انسان جو مقصد حيات فقط خودشناسي ۽ خداشناسي آهي." هڪ ڀيري مون هن کي ڀٽائيءَ جي سُر مومل راڻي مان هڪ بيت ٻڌايو هو:

ڪاڏي ڪاهيان ڪرهو چوڏس چٽاٽو،
راٽو ٽي راٽو، ريءَ راڻي ٻيو ناهہ ڪي-

تہ هو پنج منٽ "وہ واہ" ڪندو رهيو ۽ مون کان بيت دهرائيندو رهيو هو. پوءِ اُهو پنهنجي ڊائريءَ ۾ لکي ڇڏيو هئائين. هو انگريزي زبان جو ماهر هو ۽ ڏاڍو حاضر جواب وڪيل هو ۽ ڪوئي جج هن سان تُرشيءَ سان گفتگو ڪندو هو، تہ هو بہ ڪيس نهايت تيزيءَ ۽ تُرشيءَ سان جواب ڏيندو هو. ڪيترا همعصر وڪيل ۽ جج هن جي ذهانت ۽ انگريزيءَ تي عُبور ڏسي، هُن سان ساڙ ڪندا هئا. مان ڀانيان ٿو تہ دمِ آخر تائين هُن جو رجحان ٿياسافيءَ ڏانهن هو.

مون ڳالهہ تي ڪئي سکر ۾ ادبي ڪانفرنس جي. ٻين ڪراچيءَ ۾ هن جي گهر فون ڪيو، ۽ جڏهن هُن کي ٻڌايو ويو تہ منهنجو فون ڪال آهي تہ مون سان فون تي گفتگو ڪيائين. مون هن کي چيو تہ "اسان سکر ۾ آل پاڪستان ادبي ڪانفرنس ڪئي آهي. سکر اوهان جو پنهنجو ضلعو آهي. مان اوهان کي گذارش ٿو ڪيان تہ اوهان ٽئين

ڏينهن ان ڪانفرنس تي صدارت ڪري، اسان جي حوصلہ افزائي ڪيو." بروهيءَ پنهنجون مصروفيتون ڏسي "هائو" ڪئي، ۽ چيائين تہ "ڪار ۾ هڪ ڏينهن اڳي آغا بدرالدين جي بنگلي تي پهچي ويندس. مان آغا صاحب کي فون تي چيو ٿو ڇڏيان، تون منجهند جي ماني مون سان کائجانءِ."

ٻئي ڏينهن تي مون کي خبر پئي تہ هو پهچي چُڪو آهي، منهنجي آفيس بہ ساڳئي روڊ تي هئي، جنهن جي ڇيڙي تي مرحوم آغا بدرالدين دُراني، اسپيڪر سنڌ اسمبليءَ، جو بنگلو هو. مان ساڍي ٻارهين بجي بروهي صاحب وٽ ويس. اسان ڪانفرنس ۽ هن جي تقرير جي موضوع تي اڌ ڪلاڪ گفتگو ڪئي، پوءِ گڏجي ماني کاڌيسين.

مانيءَ کائيندي، مون کي بروهي صاحب چيو تہ "آغا حسن علي رٽائرمينٽ کان پوءِ پنهنجي سکر واريءَ جاءِ ۾ رهيو پيو آهي ۽ بيمار آهي، شام جو ساڍي پنجين بجي اچجانءِ تہ هن وٽ هلنداسين، مون آغا صاحب کي فون تي اهڙو اطلاع ڏئي ڇڏيو آهي."

مان شام جو بروهي صاحب وٽ ويس ۽ هو مون سان آفيشل ڪار ۾ گڏجي آغا حسن عليءَ جي گهر ڏانهن هليو. ڪار تي حڪومت پاڪستان جو جهنڊو ڦڙ ڦرائي رهيو هو، ۽ ڪار بہ ڪافي وڏي هئي. مان پانيان ٿو تہ جرمن ڪار مرسڊيز بينز هئي. مون ڊرائيور کي رستو ڏيکاريو، جو منهنجو ڏٺل هو ۽ آغا حسن عليءَ جا ٻئي پُٽ، آغلو خان ۽ آغا امداد محمد، مون سان ساڳيءَ سيشن ڪورٽ ۾ وڪالت ڪندا هئا. آغلو خان پوءِ ڪراچيءَ ۾ گذاري ويو، ۽ آغا امداد محمد مون کي سکر هاءِ ڪورٽ ۾ ملندو رهندو هو. منهنجي سکر ڇڏڻ کان پوءِ، ڪجهہ وڪيلن وانگر هن جو بہ پتو نہ آهي تہ هو بقيد حيات آهي يا نہ. ڊرائيور ذريعي آغا صاحب کي اطلاع ڪرايائين. پوءِ اسان کي هڪ جاءِ

جي هيٺئين حصي ۾ وني ويا جتي ڪافي اُداسي ۽ ٻوستُ هو. آغا صاحب نبل ٿي ويو هو ۽ بدن ۾ ڏاڍو لهي ويو هو. هو بروهي صاحب سان انين مليو جيئن پورس سڪندر سان مليو هو. پر بروهيءَ هن جي پيرن تي هٿ رکي چيو تہ "مون کي سکر ۾ اياز صدارت لاءِ گهرايو آهي، مون چاهيو تہ سکر آيو آهيان تہ اوهان سان بہ ملان ۽ اوهان کي عرض ڪيان تہ اوهان بزرگ آهيو، مون کي دعا ڪريو." جاءِ ۾ پرائيءَ طرز جو پڪين سرن جو فرش هو، ۽ ڪجهہ ڪُرسيون پيون هيون، مون آغا صاحب جي مُنهن تي حيرت جو ردعمل ڏٺو ۽ بروهيءَ کي چيائين تہ "جيڪڏهن تون واقعي دعا لاءِ آيو آهين، تہ مان توکي دعا ٿو ڪريان تہ تون سَرٿون سَر هوندين ۽ اڳي کان بہ اڳرو هوندين، ۽ ڪنهن وقت وزير اعظم ٿيندين." ان تي بروهيءَ کيس چيو تہ "وزير اعظم جو عهدو مون لاءِ معنيٰ نہ ٿو رکي. اوهان مون کي چڱيءَ ۽ درازيءَ عمر لاءِ دعا ڪيو." ان تي آغا حسن علي مُرڪيو ۽ هن جي مُرڪ مان طنز ظاهر هئي. پر بروهي صاحب کي چيائين، "مان خدا جي درگاهہ ۾ تو لاءِ اُها بہ دعا گهران ٿو." آغا صاحب وٽ مون بہ ٽي ڪيس هلايا هئا ۽ هن کي شڪ هو تہ هن مون کي هاءِ ڪورٽ ۾ ڏٺو آهي. منهنجو نالو پُڇي مون کي چيائين، "پُٽ، مان توکي دعا ٿو ڪيان تہ تون بہ منسٽر ٿيندين." مون دل ۾ چيو تہ 'آغا صاحب! منسٽري تہ اچٽي وڃٽي شيءِ آهي، خدا مون کي پنهنجي شاعري بخشي ڏئي. تون ۽ بروهي صاحب شايد اها ڳالهہ ايتري اهم نہ سمجهو.'

اسان هن کان موڪلائي واپس موٽياسين. مون دل ۾ چيو تہ بروهي هڪ فيلسوف آهي، جنهن اهڙا لفظ آغا صاحب کي چيا، نہ تہ ٻيو هجي ها تہ پنهنجي وزير اعظم ٿيڻ جي باري ۾ ٻڌي، ٽيڪرجي وڃي ها. گهٽي اڪثريت ڳهيلي هئي ۽ مَت هيڻ، ۽ ٽٽ ٽانگر ۽

هاڪڏاڪ تي واري ويندي آهي. هو پنهنجي هر ڪار کي ڪارنامو سمجهندا آهن، ٿوري ڪيپ ڪٽي ڪيپ ۾ اچي ويندا آهن. مون کي يوناني فيلسوف ديوجانس (Diogenes) ياد آيو، جو پنهنجي ڳچيءَ ۾ هڪ وڏو پيپ وجهي گهمندو هو ۽ جتي ويهندو هو تہ اُن پيپ ۾ ويهي رهندو هو. هڪ ڀيري هو ائين ويٺو هو تہ سڪندر اعظم هن کي خراجِ عقيدت پيش ڪرڻ آيو. هن چيو، "ديوجانس! مان سڪندر اعظم آهيان." ديوجانس جواب ڏنس، "سڪندر! مان فيلسوف اعظم آهيان." سڪندر چيس، "مان تولاءِ ڇا ٿو ڪري سگهان." "ڪجهہ بہ نہ" ديوجانس جواب ڏنس، "فقط هي تہ منهنجي ۽ سج جي وچ تان هٽي وڃ!" جڏهن آغا بدرالدين جي بنگلي جي مٿيءَ ماڙ تي ٽميل شايانِ شان مهمان خاني ۾ پهتا هئاسين، تہ آغا صاحب ڪافي دير اڳ ڳڙهي ياسين مان هن جي آدر ۽ ڀاءُ لاءِ پهتو هو. ڳالهين ڪندي هن آغا صاحب جي دعا جو ذڪر ڪيو ۽ چيو تہ اقتدار ماڻهوءَ جو مٿو وڃي وٺي ٿو ۽ هو ائين ٿو سمجهي تہ مان عرش تي آهيان. پر جڏهن ڪُرسيءَ تان لهي ٿو تہ فرش تي جاءِ بہ هن کي مشڪل ملي ٿي. انسان پنهنجي ٽانءِ ڦُونءِ ۾ ڪيڏا نہ ترڙا ۽ ٻٽاڪي ٿي وڃن ٿا، ۽ ڪيڏا نہ خوش پَڏا ۽ اَيماني!" اها ڳالهہ ٻڌي، آغا بدرالدين جو منهن وَن وَن ٿيڻ لڳو، جو ڳڙهي ياسين جو زبردست زميندار هو، ۽ بروهي صاحب جو والدُ بزرگوار ڳڙهي ياسين جي غريب عوام ۾ پنهنجي قانون دانيءَ ۾ مشهور هوندو هو، ۽ اُهي اچي هن سان مشورو ڪندا هئا، ۽ ڪانئس درخواستون لکرائيندا هئا. بروهيءَ کي اُن تي فخر هو تہ هن جو ڪجهہ بہ حاصل ڪيو آهي پنهجيءَ محنت ۽ پنهنجي دماغ سان حاصل ڪيو آهي.

غالباً ميجر جنرل اڪبر جي پانٽئي (نالو وسري ٿو وڃي) جو

ناول Faces of Love and Death جنهن جي سرورق تي سمرسيٽ مام جا اُن ناول جي باري ۾ ساراهہ ۾ لفظ لکيل هئا، اُن جي مرڪزي ڪردار جي ڪجهہ مماثلت بروهي صاحب سان هئي، پر اهو ناول مون دير سان پڙهيو هو.

آغا حسن علي سکر ۾ گذاري ويو. هن جو وڏو پُٽ آغلو خان ڪراچيءَ لڏي ويو هو، جتي گذاري ويو. هن جو ننڍو پٽ آغا امداد حسين، جو عدليہ ۾ ويو، وڃي سنڌ هاءِ ڪورٽ جو جج ٿيو. هن اُتي عبدالحميد جتوئيءَ جي ضمانت ڪنئي، جنهن کي پٽي صاحب جي حڪومت ۾ نظربند ڪيو ويو هو. اُن کان پوءِ آغا امداد سسپينڊ ٿيو. اُنهن ئي ڏينهن ۾، هڪ موقعي تي، پُٽو صاحب سکر سرڪٽ هائوس ۾ لٿل هو. مون کي دعوت نامون مليو تہ هن سان ملان. اُتي جيڪي منتظم هئا، اُنهن منهنجي ويهڻ لاءِ مير رسول بخش جي پرسان ڪُرسي وڌي. اُن کان اڳ ۾ مان سرڪٽ هائوس ۾ پير وجهان، مون ڏٺو تہ هو ڪُجهہ ماڻهن سان ڳالهائي رهيو هو، تنهن مون کي ڏسي چيو، "اياز دعا ڪر تہ هِن ڪوُفي مان نڪران!!" مون ڏٺو تہ هڪ سيءَ.آءِ.ڊيءَ جو انسپيڪٽر سرڪٽ هائوس ۾ گهڙيو. مان اندر ويس تہ ڏٺم تہ هو ايس.پي، سي.آءِ.ڊيءَ، سان ڪجهہ ڪن ۾ ڳالهائي رهيو هو. مون ايس.پيءَ کي سڃاتو، جو سکر جمخانا ڪلب جو ميمبر هو. منهنجي پرسان آغا امداد ويٺو هو، مون هن کان پڇيو تہ "اوهين هِتي ڪيئن؟" جواب ڏنائين تہ "قسم بہ حڪومت ڪٽايو هو تہ ايمانداريءَ سان هر فيصلو ڪجانءِ. مون عبدالحميد جتوئي سواءِ ڪنهن لب لالچ تي ضمانت تي ڇڏيو تہ مون کي سسپينڊ ڪيائون. مان پٽي صاحب کي چوڻ آيو آهيان تہ هي ڪهڙو انصاف آهي ۽ منهنجي خلاف آرڊر واپس ورتا وڃن." مون ڏٺو تہ ايس.پي،سي.آءِ.ڊي سڀي وانگر ڪن ڪڙا ڪري هن کي ٻُڌي رهيو هو. بہ منٽ رکي، هو اُٿي ويو ۽ ٿوريءَ دير ۾

موٽي آيو. ايتري ۾ وزير اعظم جو اي.ڊي.سي آيو ۽ آغا امداد کي چيائين تہ "پُٽي صاحب اوهان جو انٽرويو رد ڪري ڇڏيو آهي، اوهان ٻئي ماڻهوءَ لاءِ ڪُرسي خالي ڪيو." ۽ ٻاهر وڃي مير رسول بخش کي چيائين تہ "پٽي صاحب اوهان جي گورنري ختم ڪري ڇڏي. اوهين سرڪٽ هائوس مان وڃي سگهو ٿا." بقول مير صاحب، پٽي صاحب 'ڪوفي جا دروازا' هن تي بند ڪري ڇڏيا. مير صاحب لاءِ ڪوئي ڪوفي ۾ جُوفو هو يا نہ، اِها خدا کي خبر!

هاڻي تہ پنهنجي ڪاليج واري زماني جي يار محمود علي شاهہ بُخاريءَ جي يادگيري تي اچي. هو سيشن جج تي رٽائر ٿيو هو، بدن ڳورو مُنهن جو گورو، بدن جو سَبرو، چڱي ٺاٺ وارو مُڙس هو. جڏهن مان وائيس چانسيلر هوس، تڏهن هن پنهنجي نياڻيءَ کي نفسيات جي شعبي ۾ نوڪريءَ لاءِ موڪليو هو. لاهہ نہ پاهہ ڏيءَ پيءُ تي وَٺي هئي. مون هن کي چيو تہ "جي مان آرڊر ڪري پوءِ سنڊيڪيٽ مان منظوري ٿو وٺان، تہ يونيورسٽيءَ جا اُستاد گوڙ ٿا ڪن. تون مون کي درخواست ڏئي وڃ، تہ مان توکي سنڊيڪيٽ مان منظور ڪرائي ٿو ڏيان." سنڊيڪيٽ جي ميٽنگ کان اڳ جنرل ضيا منهنجو ترم پورو ڪري ڇڏيو. مون آزاديءَ ۾ سُک جو ساهہ کنيو. زرينا کي وي.سي.هائوس جهڙو آرامده ماحول ڇڏيندي، اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. مون ڌرتيءَ تي لت هڻي چيو تہ "تو مان منهنجي پڇر خدا ڇڏائي ۽ منهنجا نِيَر ٽوڙي ڇڏيائين." اُن ڏينهن ڊاڪٽر مهڪري منهنجي ٻاهرينءَ روم ۾ مون سان ماني کائي رهيو هو، ۽ يوناني فيثا غورث (Pythagoras) جو انگريزي ڪتاب Theory of numbers هُن جي هٿ ۾ هو. ڊاڪٽر چيو تہ "دل ۾ جي ٿي انگ اچنئي، سي مون کي يڪدم ٻُڌاءِ تہ مان توکي تنهنجو مُستقبل ٻڌايان." مون چيو تہ "ٿي ٿي ٿي (٣٣٣)." هن اُهي جوڙ

ڪري نوَ (٩) تعداد تي ڪتاب ڪوليو، جنهن ۾ لکيل هو تہ "تون گهبراءِ نہ، تنهنجو مستقبل هاڻي ڪان تمام چڱو ٿيندو ۽ توکي وڏيڪ دولت ۽ شهرت ملندي ۽ تون پنهنجو مقصد حيات توڙ تائين پنهنجي منطقي نتيجي تي پهچائي سگهندين." مون هن کي چيو تہ ڪيئن بہ ٿئي، هڪ ڳالهہ يقيني آهي تہ مان توکي ڏاڍو ياد ڪندس. تو جهڙو تيز ذهن ۽ وسيع مطالعي وارو بزرگ مون کي اڃا تائين نہ مليو. جڏهن هو ويو ٿي تہ مون مالهيءَ کي چيو تہ "وڏي پڇري مان بہ مور ڪيڏي ڊاڪٽر صاحب سان منهنجي ڪار ۾ وڃي بس تي چڙي آءُ."

ڊاڪٽر مهڪري گهٽو پوءِ مظهر يوسف سان گڏجي ڪراچيءَ ۾ منهنجي فلئٽ تي آيو، ۽ پاڻ ڪار ۾ هيٺ ويهي رهيو هو. مظهر يوسف کي مٿي منهنجي طبيعت پڇڻ لاءِ موڪليو هئائين. مظهر يوسف چيو تہ "ڊاڪٽر کي سنڌن ۾ ڏاڍو سور آهي." مان ويجهو هارٽ اٽئڪ مان اُٿيو هوس، ۽ منهنجيءَ چُرپر تي بندش هئي، مون مظهر يوسف کي چيو تہ "بہ آں گروه کہ از ساغرِ وفا مست اند

زما سلام رسانيد هرکجا هستند!"

(اُنهيءَ ٽولي کي جي وفا جي ساغر سان مست آهن، اسان جا سلام پهچايو، جتي بہ آهن.)

ڊاڪٽر مهڪري ٨٢ ورهين جي عمر ۾ گذاري ويو، ۽ مان مسلسل بيمار هوس، ان ڪري هن وٽ وڃڻ جي حسرت رهجي وئي. مان ڏاڍو ڳوليو پر مون اهو فيثاغورث جو ڪتاب، نئون يا اڏوراٿو، نہ ملي سگهيو، جيڪو مون کي مهڪريءَ پڙهي ٻڌايو. اُن جو هر لفظ صحيح نڪتو هو.

مون ڳالهہ تي ڪئي محمود علي شاهہ بخاريءَ جي. منهنجي ڪراچيءَ ۾ رهائش ڪان پوءِ، محمود عليءَ جي ڌيءُ جو خط پهتو تہ

"بابو گذاري ويو. خط اوهان جي اطلاع لاءِ تو لکجي." مون حيدرآباد ۾ هن جو گهر نہ ڏٺو هو، جو اُتي فاتحہ لاءِ وڃان ها، نہ وري بيماريءَ کان پوءِ مان حيدرآباد وڃي سگهيو آهيان.

هڪ رات مان ۽ محمود علي شاهہ بخاري رات جو لاڙڪاڻي واهہ جي ڪَڙ وٽ ڏاڪڻ تان هيٺ لهي، سائيءَ ڇهر تي، بيرُ پي رهيا هئاسين، ۽ ڇهہ بوتلون بير جون پيتيون هيوسين. واه جي جَهڪين لهرين ۾ چنڊُ لڙهي رهيو هو. نہ معلوم مون کي پاڻيءَ ۾ چنڊ ڏسي، اَلاجي ڇو خودڪشيءَ جو خيال ايندو آهي. مون بخاريءَ کي چيو تہ "ڏاڪڻ تان يڪدم چڙهہ! اٿين نہ ٿئي، مان پاڻيءَ ۾ ٽپو ڏيان." هو منهنجي ڪيفيت ڏسي مٿي چڙهيو. مون هن جي اُها دعوت انڪري ڪئي هئي، جو هن کي سب جج مقرر ڪيو هئائون ۽ هو سڪر کي الوداع ڪري رهيو هو. مٿي پهچي، هن منهنجو توجهہ هٽائڻ چاهيو ۽ چيائين تہ "ممڪن آهي تہ ٻئي ڀيري جڏهن تون مان هتي ملون تہ مان سنڌ جو چيف جج هجان، ۽ تون سنڌ جو چيف منسٽر هجين!" مون جواب ۾ چيومانس تہ "اهو بہ ممڪن آهي تہ تون اغوا جي ڪيس ۾ ضامن تي ڇٽي آيو هجين ۽ مان آپگهات جي ناڪام ڪوشش ۾ ٽيپ ڪائي آيو هجان!" هن وڏو ٽهڪ ڏنو، ۽ هن جو خمار بير جي خالي بوتل وانگر ٽٽي ويو، جا هُن باقي رهيل بيرُ پي، اُڇلائي هئي، تہ پٿرن جي بند سان ٽڪرائجي ٽُڪرا ٽُڪرا ٿي وئي هئي. چنڊُ پاڻيءَ ۾ جڻ اسان تي ڪلي رهيو هو. اتفاق سان اسان پوءِ زندگيءَ ۾ فقط هڪ ڀيرو ملياسين ۽ هڪ رنگين رات گڏ گذاريسين ۽ اسان سان هڪ چنڊ نہ، ٻہ ساڻ هئا. پوءِ هن جي موت تائين منهنجي هُن سان ملاقات نہ ٿي. محمود علي شاهہ مون سان متفق هو تہ موت جو مُاَثر دفاعُ فقط عشق آهي، پوءِ اُهو مجازي هجي يا حقيقي. مان تہ ڀانيان ٿو تہ موت سان

ڪنهن بہ منزل تي پهچ نہ آهي- گاڏيءَ جو گيئر جيئن بدلائبو آهي، اُئين هن دُور دراز ۽ ور وڪڙ سفر ۾ زندگيءَ جو گيئر بہ بار بار بدلجندوئي رهي ٿو.

اِهو لکي، مان وشنو ديش پانڊي جو ڪئسيٽ تي گيت "ناجا پِي پرديس...!" هلائي، ننڊ ڪيان ٿو.

شڪارپور ۾ محمود علي شاهہ بخاريءَ سان گڏ ممتاز جعفري بہ سي. اٽنڊ ايس. ڪاليج ۾ پڙهندو هو، ٻئي ساڳيءَ هاسٽل ۾ رهندا هئا، جنهن جو ذڪر مان پاڳي ٽئين ۾ ڪري آيو آهيان. عبدالحميد ابڙي جي ممتاز سان دوستي هئي ۽ هُن کي ڪراچيءَ ۾ ممتاز جي رهائش جو پتو هو. پهرين ممتاز لاڙڪاڻي ۾ رهندو هو ۽ رائيس ڪئنال ڀرسان عمدو بنگلو ڪرايو هئائين. پوءِ پنهنجي ڪرستان زال جي اصرار تي ڪراچيءَ لڏي آيو ۽ هتي مستقل رهائش اختيار ڪيائين. هڪ ڀيري عبدالحميد ابڙي سان گڏجي مان هن جي جاءِ تي ويو هوس. هن خُلق سان آدر ڀاءُ ڪيو ۽ چاءِ پيئاري. ممتاز اٽڪل ٨٠ سالن جو ٿي چڪو هو. هن کي ڏسي، مون کي لارڊبائرن جو قول ياد آيو تہ "مرد لاءِ عشق سندس زندگيءَ ۾ هڪ الڳ شيءِ آهي. پر هڪ عورت لاءِ عشق هن جو سڄو وجود آهي. ممتاز ڏاڍو لاغر ٿي چُڪو هو ۽ مان ڄانيان ٿو تہ هن جي زال هن جو ڏاڍو خيال رکندي هوندي ۽ هن کي زنده رکيون ٿي آئي. مون ممتاز سان پنهنجي يادگيرين جا تفصيلي نوٽ ورتا، گهر اچي اُهي ڪنهن نوٽبُڪ تي اُتاري ڇڏيا. پر اُهو نوٽبڪ ڊير ڪتابن ۾ ملي ويو آهي ۽ نٿو ليي. هو لاڙڪاڻي جي مشهور شاعر نواز "علي نياز" جو فرزند ارجمند آهي، پر هن جي شاعريءَ ۾ ڪائي خاص دلچسپي نہ آهي. مون کان ڪوئي پڇندو آهي تہ "تنهنجي اولاد ۾ ڪوئي شاعر آهي"، تہ مان هن کي جواب ڏيندو آهيان تہ مان ستن

پيڙهين لاءِ شاعري ڪري ٿو وڃان ۽ وصيت ڪري ٿو وڃان ته منهنجي خاندان ۾ مون کان پوءِ ڪوئي شاعر نہ ٿئي ۽ مون وانگر زندگيءَ جي صليب ٻيهر نہ گهلي. ٻنيءَ کي هر ڏٺي، اُن کي ڦلاري ڦُولاري ته اهو قلم جي تخليق ڪان بهتر آهي." ممتاز گفتگو ڪندي، ڪيئي واقعا ٻڌايا، جڏهن موت کان ترَ تان پڄي ويو هو. جوانيءَ ۾ هڪ ڀيري ڪپر نانگ هن جي پير لڳ گيسرندو نڪري ويو. هو جڏهن ننڍو هو، ته لاڙڪاڻي جي سيئو بازار ۾ هڪ گهوڙي گاڏي هن کي چيٽاڙيندي نڪري وئي. مان هن سان متفق آهيان ته وقت مقرر کان ڪوئي بچي نہ ٿو سگهي ۽ اُن کان اڳ ۾ ڪوئي مَري نہ ٿو سگهي. مون کنهن جو قول پڙهيو هو ته "موت جوانن ڏانهن اچي ٿو، ۽ پوڙها موت ڏانهن وڃن ٿا." ڪنهن جو پنڌ ڪڏهن ٿو ڪُٽي، اُهو تقدير اڳيئي طي ڪري ڇڏيو آهي. اِها ٻي ڳالهہ آهي جنهن لاءِ ٻوڌي پتسڪ "ڏمپڊ" ۾ تشبيهہ ڏني وئي آهي ته "مڇيءَ کي پاڻيءَ مان ڪڍي ڏرتيءَ تي ڦٽو ڪبو آهي ته لُڇندي آهي، تيئن ماڻهوءَ جو مَنُ موت جي چنبي مان بچڻ لاءِ ڏاڍا مٿا مونا هڻي ٿو ۽ لوڇَ ڪري ٿو." اِها ڳالهہ صحيح آهي، جيئن انجيل ۾ آيو آهي، ته "ماڻهوءَ جي پنبڻين تي موت جا پاڇاوان آهن." اِن ڪري زندگيءَ جو هر پل پيارو آهي. جيئن گلاب جو گُل هوندو آهي جڏهن اُهو ڇٽي وڃي ٿو. مون ممتاز کي چيو ته "اسين ايترو جوان نہ رهيا آهيون، جو هام هڻي سگهون ته اسين سيڪجهہ ڄاڻون ٿا، پوڙهاپي اسان کي پنهنجي اڻ ڄاڻائيءَ جي ڄاڻ ڏياري آهي. انسان ڇو مُڪڙيءَ مان گُل ٿي ڇٽي وڃي ٿو، اِها هڪ ڳجهارت آهي؛ جنهن جي ڀڃڻي ڪنهن وٽ نہ آهي. مون کي عربي شاعر ابوالعليٰ معريءَ جو هڪ شعر ياد اچي ٿو ته "نہ منهنجي پيدائش منهنجي هٿ ۾ آهي، نہ ٻُڌايو، نہ وهي. ڇا، اُن کان پوءِ منهنجي وس ۾ ڪائي ڳالهہ آهي؟"

اسين ممتاز سان ڪچهري ڪري موٽياسين، ته رستي تي هڪ هوٽل ۾ عبدالحميد ابڙي اسان کي نانَ سان ٻاڦ تي پڪل چوزو ۽ ڪجهه ٻيو کاڌو کارايو. موت تي ڳالهه ٻولهه کان پوءِ کاڌي ۾ ڪيتري نہ لذت ٿي لڳي!

هاڻي وقفو ڪيان ٿو ۽ ٻاهر جو ڪجهه سير سپاٽو ڪري ٿو اچان.

* * * *

شاهه محمد پيرزادو ستار پيرزادي جو مائٽ آهي، منهنجي شاعريءَ جي انتخاب جو اُردوءَ ۾ ترجمو ڪري رهيو آهي ۽ پنهنجي دوست، اُردو ۽ انگريزيءَ جي مشهور اديب آصف فرخيءَ، جي مدد ڪري رهيو آهي، ته جئن آصف منهنجي شاعريءَ جي انتخاب جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري سگهي. شاهه محمد ستار کي چيو ته "سائين ڪلفٽن تي فلئٽ ۾ ڪيستائين گوشه نشين رهندو؟ هن کي ڪنهن ٻاهر جي هوا نہ ڪارائڻ گهرجي؟ سو طي اهو ٿيو ته ڊاڪٽر اندر ڪمار پنجواڻي منهنجي ڪار ۾ مون کي هن جي گهر گلشن حديد وٽي هلندو، جيڪو اسٽيل مل جي ويجهو ۽ منهنجي فلئٽ کان پنجيتاليهه ميل پري ٻهراڙيءَ ۾ آهي. شاهه محمد کي اهڙي جاءِ نہ آهي، جتي اسان کي ويهاري. ڪجهه وقت کان پوءِ خالد مخدوم آيو، جنهن جو مرحوم پيءُ عبدالوالي مخدوم زرينا جي مامي شيخ واجد عليءَ جو جونئر هو، ۽ پوءِ سب جج ۽ سيشن جج ٿي رٽائر ڪيائين. خالد مخدوم ۽ هن جو نڍو ڀاءُ زاهد مخدوم، جو آمريڪا ۾ آهي، منهنجيءَ شاعريءَ جا مداح آهن. خالد کي ته منهنجي ڪيتري شاعري ياد آهي. شاهه محمد پيرزادي وٽان اسين خالد مخدوم جي بنگلي تي ويا سين، جتي ڪجهه موسيقار گهرايا ويا هئا، جن منهنجو ڪلام ڳاتو. هڪ ته منهنجو بيحد مترنم نظم هو "تر ۾ ڪهڙا ٽاڪ ٽڪن جا، تر ۾ ڪهڙا

ٽاڪ." شاهہ محمد ماني بہ خالد جي گهران گهرائي وتي. ٻيا بہ اُتي منهنجا ڪافي مداح هئا. گلشنِ حديد ۾ ٻهراڙي، ننڍيون ٽڪريون، ۽ چوڌاري خاموشي هئي. مون کي پنهنجي ڪلفٽن تي فلئٽ ياد آئي جنهن هيٺان ٽين بجي رات تائين زبردست ٽرئفڪ آهي. بسون، ٽرڪون، رڪشائون، اسڪوٽَر- ايتري ٽرئفڪ مون پوريءَ لنڊن ۾ ڏٺي هئي، جتي ماڻهو انڊرگرائونڊ "ٽرين ٽيوب" ۾ ايندا ۽ ويندا هئا. ماسڪو ۾ بہ زير زمين ٽي ٽرينون ساڳئي وقت هڪ اسٽيشن تي ايندیون هيون ۽ بہ منٽ رکي روانيون ٿيندیون هيون، ۽ يڪدم ٻيون ٽي ٽرينون اچي ويندیون هيون. بس ٽرئفڪ فقط اُتان ٿي شروع ٿي، جتي ٽرينون ٿي ٻيئيون. بسون مسافر ڪٿي ماسڪو جي مضافاتِ ڏانهن ويندیون، جا سٺ ميل ڊگهي آهي. زندگيءَ جي شوروغل کان پري خاموشي ڪيتري نہ پُرسڪون هئي! تنهائيءَ جهڙو دوست ڪوئي نہ آهي، ۽ خاموشيءَ جهڙي ڪا گويائي نہ آهي.

شام جو سنڌي ادبي سنگت ۾ وڃي هليا، جتي مون بہ ڪلاڪ تقرير ڪري، اُتي ڪٿي ٿيل اديبن کي ٻڌايو تہ "اڄي منهنجي سچ، سونهن ۽ چڱائيءَ سان وابستگي هئي، پر پوءِ مون ڏٺو تہ ڪلهہ جو سچ اڄ جو اَسچ آهي، ڪلهہ جي چڱائي اڄ جي بُرائي آهي ۽ اڄ جو اَسچ سيان جو سچ آهي، ۽ اڄ جي برائي سياڻي جي چڱائي آهي. سچ ۽ چڱائيءَ کي ڪائي پايندگي نہ آهي. اِن ڪري مون پنهنجي آرٽ کي سُونهن جي رچنا تائين محدود رکيو آهي. حسن جي تخليق کي پايندگي آهي، جا هِن بيچينيءَ جي دنيا ۾ من کي چيَن بخشي ٿي. اُن جو پنهنجي حال سان تمام ٿورو واسطو آهي ۽ اُها ازلي ۽ ابدي حقيقت سان واسطو رکي ٿي. ڪاليداسَ وڪرماجيت دؤر ڏانهن ڪوئي اتفاقاً اشارو ڪيو هجي، پر مون کي نظر نہ آيو آهي. شيڪسپيئرُ، جي

فقط ايليزبيٿ جي دور جي عڪاسي ڪري ها تہ انگريز امپيريلزم جو شاعر ٿئي ها، جيئن ڪِپلنگ پوءِ ٿيو. ايليزبيٿ جي دؤر هُن جي ڊرامن کي پس منظر ڏنو، پر انهن ۾ اُهي ازلي ۽ ادبي حقيقتون چِٽيون ويون آهن، جن جو اظهار اجاتائين روح ۾ گونجي رهيو آهي. ساڳي ڳالهہ گوئٽي، بودليئر، ليوپارڊيءَ (جو اطالوي انقلابي گئري بالڊيءَ جو دوست هو)، ۽ برصغير ۾ غالب جي باري ۾ چئي سگهجي ٿي، جن جي ورلي ڪنهن ست ۾ پنهنجي دؤر جي عڪاسي آهي. "شهر آشوب" جي باري ۾ شاعريءَ ۾ ڪنهن جي دلچسپي نہ رهي. هي غالب جو فارسي شعر ڏسو. ڪيترو نہ خوبصورت ۽ بامعنيٰ آهي:

"راه زيــــن ديـــده وران پُـــرس کـــه در گـــرم روی
جـاده چـون نـبـضِ تـپـان در تـنِ صـحـرا بـيـنـنـد."

(رستو اُنهن ديده وَرَن کان پڇو، جي پنهنجي رفتار جي گرميءَ ۾ هڪ تتل نبض وانگر دڳ کي صحرا جي تن بدن ۾ ڏسن ٿا.)

اِن جو ڪنهن خاص دؤر سان واسطو نہ آهي.

ساڳيءَ طرح شاهہ لطيف جي دؤر ۾ مدد خان سنڌ ۾ ڪوس ڪرايو ۽ پورچوگيزن نٿي کي باهہ ڏني. لطيف، جو ڏک درد ۽ پيڙا پنهنجي دؤر ۾ ڏٺي، اُها هُن جي روح ۾ سيمو ڪري وئي، جئن بارش جو پاڻي زمين ۾ هليو ويندو آهي، ۽ اُتان ڪنهن جهرڻي جي صورت ۾ نڪري ايندو آهي. سُر يمن ڪليان ڏسو تہ اُن دؤر جي پيڙا ڪهڙي نہ خوبصورت انداز ۾ بيتائيءَ ۾ اُپري آئي آهي:

ڪـانـارنـا ڪُـٽـڪـن، جـنـين لـوهـہ لـڳـن ۾
مـحـبـت جـي مـيـدان ۾ پـيـا لالَ لُـڇـن
پـاڻـہ بَـڌن پـٽـيـون، پـاڻـہ چِـڪـنـا ڪَـن
وٽـــان وادوڙن رهـــي اچـــجـــي راتـــڙي.

-

رهي اچجي راتڙي تن وادوڙن وَٽاءَ
جن کي سُور سرير ۾، گهوٽ منجهاران گهاءَ
لِڪائي لوڪاءَ، پاٽهه پِڌن پٽيون.

-

اَڄ پڻ ڪَنجهو ڪَنجهه وادوڙڪي مَنَهي
جي پُڻ پيئن منجهه، هو پِنيون، هو پٽيون.

-

سدا آهي سُور جي وادوڙن واني
جيڪا اَٿن مَن ۾، سَلن نہ سائي
اوڙَڪ اُهائي، ڳوليو لهن ڳالِڙي.

-

سَگهن سُڌ نہ سُور جي گهايل ڪئن گهارين
پِئَل پاسو پَٽَ تان وادوڙَ نہ وارين
پَر ۾ پڇن پريءَ لئہ هَئي! هنجون هارين
سڄڻ جي سارين، تِن رويو وهامي راتڙي

-

پاڙي نانهه پروڙ تہ ڪارات رنجائي گذري

-

جڏهن هن جي سَهَن شڪتيءَ جي انتهائي ٿئي ٿي، تڏهن هو رڙ ٿو ڪري:

مُٽيس، جهل مهار! ڪُٽيس، ڪاهہ مَ ڪرهو!

پٽائيءَ سڌيءَ روءِ سنڌ جي باري ۾ هڪ سٽ هيئن بہ لکي آهي:

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌُ سُڪار
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

پر اِن ۾ بہ ڪابل ۽ قندار وغيره دنيا جي جاگرافيءَ جو جيستائين پتو هو، هر ملڪ لاءِ دعا ڪئي اٿائين.

ٽئگور پنهنجي شاعريءَ ۽ ناولن کي انگريز سامراج جي دؤر جو اڻ لکو پس منظر ڏنو آهي، پنهنجي ديس جو نالو بہ نہ ڪنيو اٿائين، ۽ چيو اٿائين: "اي ڏٿي! منهنجو ديس اَمن ۽ آزاديءَ ۾ اُٿي!" "غالب" ۾ انسان جي پيڙا جو ذڪر هيٺينءَ ريت آهي:

قيدِ حيات و بند غم اصل ميں دونوں ايک ہيں
موت سے پہلے آدمی غم سے نجات پائے کيوں؟

مون اُتي سامعين کي ٻڌايو تہ روس جي عظيم ناول نويس، پاسترناڪ، جو روسَ جي تالان والان تي وڃڻ کان پوءِ بہ زنده آهي، پنهنجي نوبيل پرائيز وِنرَ ناول "ڊاڪٽر زواگو"، ۾ چيو آهي: "اسان ڪنيو حسن ۽ عشق، زندگي ۽ موت، ازل ۽ ابد، باقي دنيا بدلائن جو سوداءُ ننڍن ماڻهن لاءِ ڇڏيو آهي."

مون کين چيو تہ دنيا کي سياستدان، مُدبر، سائنسدان ۽ ملٽري آفيسر بدلائي ٿا سگهن. دنيا جي اديبن فرانڪو خلاف انٽرنئشنل برگيڊ ناهي، جنهن ۾ روسي مفڪر، ڪرسٽافر ڪاڊويل، فرانس جي آرٽ جي نقاد ۽ ناول نويس، آندري مارلو، ۽ مشهور انگريز ناول نويسن، جارج آرويل ۽ ڪرسٽافر اشروود، ۽ مشهور شاعرن آڊن ۽ اسٽيفن اسپينڊر، ۽ نوبيل پرائيز وِنر آمريڪي ناول نويس، هيمنگ-وي، وڏي وڏي، بهرو ورتو ۽ پنهنجي علم ۽ عمل سان فرانڪو جي شڪست ڏيڻ لاءِ جدوجهد ڪيائون. شاعرُ انگريز اسٽيفن اسپينڊرُ ايترو مقبول هو، جو سرفروش سولجرن انقلابي مقابلي ۾ بندوق سان فايرنگ بہ تي ڪئي ۽ هن جي شاعريءَ جو ڪتاب بہ تي پڙهيو. پر جمهوريت پسندن جي شڪست تي ۽ ٻيءَ جنگ عظيم ۾ مسولني ۽ هٽلر بہ ماريا ويا. پر فرانڪو چاليهارو سال اسپين تي حڪومت ڪندو

رهيو، ۽ جنگ جي پس منظر ۾ اُنهن ئي تحريرن کي پائيندگي ملي، جن ۾ حسن جي تخليق کي اوليت ڏني وئي آهي. مون هنن کي ٻڌايو تہ منهنجي شاعريءَ ۾ وابستگي تخليقِ حسن سان آهي. اِها ٻي ڳالهہ آهي تہ منهنجو ماحول بہ آزادگيءَ جي جنگ جي پس منظر ۾ آهي.

هر شاعر ڪنهن معاشري ۾ ضرور رهي ٿو ۽ اُن جي، فرد جي حيثيت ۾، ڪنهن سياسي رهبرَ، جماعت يا نظريي سان وابستگي رکي سگهي ٿو، پر جي هو پنهنجي شاعريءَ کي اُن رهبر، جماعت يا نظريي سان واڳي ڇڏيندو تہ اُنهن جي تفصيلي ڪردار ۽ ڳالهين مان يا تہ بيزار ٿي پوندو يا اُنهن جي موت کان پوءِ هن جي شاعري بہ مري ويندي. مون هنن کي فردِ واحد سان وابستگيءَ جو مختصر مثال ڏنو. مرحوم حبيب جالب، مرحوم ذوالفقار علي ڀٽي جو مداح هو. مون سان گڏ جڏهن ڪراچي جيل ۾ مير رسول بخش، سابق گورنر سنڌ، ساڳئي سيل ۾ قيد هو، تڏهن هُن رڙ ڪري، حبيب جالب جو شعر پڙهيو:

جنگ کو تيز کر ذوالفقارِ علی
رات ہے مختصر اب ڈھلی اب ڈھلی

۽ پوءِ هن مون کي چيو، "اِهو هن دؤر جو عظيم ترين شعر آهي!" اُنهيءَ ساڳئي حبيب جالب ڪجهہ سالن کان پوءِ اِنين بہ چيو:

لاڙکانے چلو!
ورنہ تھانے چلو!

اهڙيءَ طرح جماعت سان وابستگي اُن وقت بي معنيٰ ٿي وڃي ٿي، جڏهن اُها جماعت پنهنجو نصب العين حاصل ڪري ٿي. مثال طور مون هنن کي چيو تہ پنهنجي دؤر جو عظيم قوم پرست شاعر چڪبست، جو ڪانگريس سان وابستہ هو، آزاديءَ کان پوءِ اُن جي مَٽين

شاعري بي معنيٰ ٿي. مولانا ظفر علي خانُ، جو مسلم ليگ سان وابستہ هو، پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ بي معنيٰ ٿي ويو، ۽ جيتوڻيڪ ملسم ليگ ٻيهر اقدار ۾ آئي، تڏهن بہ هن جا فقط بہ غير سياسي شعر اديبن کي ياد آهن.

نظريي سان وابستگيءَ جي ڳالهہ ڪميونزم ڦهلائي آهي. ١٩١٧ع کان وٺي اُنهيءَ نظريي سان سوين وابستہ اديب پيدا ٿيا، جن ۾ لينن پيس پرائيز ونرَ بہ هئا ۽ اسٽالن پيس پرائيز ونرَ بہ هئا. روس ۽ دنيا ۾ تہ انقلاب کان اڳ وارا اديب زنده آهن يا انقلاب کان پوءِ سولزي نٽسن ۽ پاسترناڪ زنده آهن، جي انقلاب جي خلاف بہ هئا. نظرياتي وابستگيءَ وارن اديبن جا ڪتاب، يو.ايس.ايس.آر جي ٽٽڻ کان پوءِ جهاز ۾ري ڊنيوب نديءَ ۾ اُڇلايا ويا.

مون ادبي سنگت جي گڏجاڻيءَ ۾ وڏيڪ چيو: "اوهان اُتي آهيو جتي مون اوهان کي پنجاه سال اڳي 'ڪلهي پاتم ڪينرو' ۽ 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي' لکي، چڏيو هو. مان هينئر بنان جهجهڪ جي اوهان کي چوان ٿو تہ آرٽ آرٽ لاءِ آهي ۽ مقصد باالذات آهي، ۽ اُهو زندگيءَ جو دُمچلو نہ آهي. مون هنن کي چيو تہ آرٽ ۽ شاعريءَ جو مقصد خودشناسي ۽ خداشناسي آهي. "خدا" مان هن زندگيءَ جي ازلي قوت کي چوان ٿو، جنهن ڪُن فيڪون (Big bang) چئي، هڪ اَئي مان هيءَ ڪائنات تخليق ڪئي. خودشناسيءَ کان سوا خداشناسي ناممڪن آهي. لفظُ "خودشناسي" مون ٻٽائيءَ جي معنيٰ ۾ ڪم آندو آهي، جنهن چيو آهي:

جان جو پيهي پاڻ ۾ ڪيم روح رهاڻ
تہ نڪو ڏونگر ڏيهہ ۾ نہ ڪا ڪيچين ڪاڻ
پنهون ٿيس پاڻ، سسئي تان سُور هُئا.

جرمن فيلسوف شوپنهار پئرس ۾ هڪ باغ ۾ بيٺو هو ۽ گلن جي ٽاريءَ کي جهڪائي ڪجهہ پاڻ سان ڳالهائي رهيو هو. مالهيءَ انين سمجهيو تہ هو گُلن سان ڳالهائي رهيو آهي ۽ هن کان پڇيائين تہ "اوهين ڪير آهيو؟" شوپنهار کيس چيو تہ "موسيو! جي تون مون کي ٻُڌائي سگهين تہ مان ڪير آهيان، تہ مان سڄي عمر تنهنجو ٿورائتو رهندس."

مون وڏيڪ چيو تہ "غني ڪاشميريءَ نالي هڪ ڪشمير جو فارسي شاعر ۽ اهل الله هو. هو گهر ۾ هوندو هو، تہ ٻاهران تالو ڏياري ڇڏيندو هو؛ جڏهن گهر مان ٻاهر ويندو هو، تہ دروازو ڪليل ڇڏي ويندو هو. ڪنهن ڪانئس پڇيو تہ "هيءَ ڪهڙي ڳجهارت آهي؟ تون گهر ۾ آهين تہ ٻاهران تالو ڏئي ٿو ويهين ۽ جڏهن ٻاهر وڃين ٿو تہ دروازو ڪليل ڇڏي وڃين ٿو!" غنيءَ جواب ڏنو تہ "هن گهر ۾ قيمتي شيءِ مان ئي تہ آهيان." انهيءَ لاءِ ئي ٻڌائيءَ چيو آهي:

"پنهنجو پاڻ سڃاڻ اُٿي قيمت سندو قطرو."

جي ان ڳالهہ کي اوهان رجعت پسندي چَوُ تہ اُها مهاوير ۽ ٻُڌ کان وٺي ڪبير ۽ ميران ٻائيءَ تائين پُراڻي آهي، ۽ مون کي فخر آهي تہ مان اُن سلسلي جي ڪڙي آهيان. ڇو تہ هنن موت ۽ زندگيءَ جون بنيادي حقيقتون ڄاتيون هيون. مون کي چيو ويو تہ اڄ آرتوار آهي ۽ انڪري 'رپورٽر' ڪوبہ نہ آهي. مون ان تي چيو، "پوءِ تہ ڏاڍو چڱو." پر هڪڙي شخص پنيان ويٺي مُنهنجي تقرير لکي ۽ ويهارو ستون ٻن ڪلاڪن جي تقرير جي باري ۾ اخبارن ۾ آيون! اڄ ١٢ نومبر تي حيدرآباد جي هڪ نوجوان صحافيءَ، شاعر ۽ نقاد پنهنجي مضمون "سَرءُ جي شام" ۾ پڇيو آهي: "ڇا، مان ڏيئو- ٻاريان؟" فقط اهو صحافي آهي، جو مختصر خبر پڙهي بہ، منهنجي روح تائين رسائي

حاصل ڪري سگهيو آهي. مون کي اُهو مضمون ڪافي وٺيو، ۽ اڳي هن تي جو رنج هو، سو بہ لهي ويو. ۽ نہ وڌ ڪا شڪايت رهي:

"هي اڻ ڄاڻ ڄاڻو، هي بي سمجهہ سمجهو؛
ڀريءَ بزم ۾ مون اڪيلو گذاريو!"

مان اُن مضمون مان هن جا آخرين ٽُڪر ڏيان ٿو....

"اُهي ماڻهو ڪنوارا رهن ٿا، جن جا وهاٽا اڏخالي رهن ٿا، ۽ اڌ ننڊ ۾ پاسو ورائيندي ڪَٽ جي ٻانهين اُنهن جي دل ۾ ڏک هٽي ٿي. اُنهن کي مادي ڪاميابيءَ جي جستجوءَ سان گڏ، پنهنجون ڪجهہ گهڙيون اُنهن راهن جي نالي بہ ڪرڻ گهرجن، جيڪي راهون شبنم جي دنيا سان شروع ٿين ٿيون ۽ شبنم جي دنيا تي ئي ختم ٿين ٿيون، جن تي جاپاني شعر رهنما ستارن وانگر چمڪن ٿا. اهي ڪچهريون بلڪل بي معنيٰ لڳن ٿيون، پر پوءِ بہ اُهي بي انت آهن. محبت لاءِ وقت ڪيو، انتظار لاءِ وقت ڪيو، ڇو تہ اِهي لاڙا زندگيءَ جي حسن ۾ اضافو ڪن ٿا، اياز جي اها پارت ياد رکو. محبت کان سواءِ تصور انتهائي تُتو ۽ ڦڪو آهي. محبت کان سوا زندگي خواب آورگورين جي ننڊ جهڙي آهي. محبت کان سوا زندگي اُن آڪيري جهڙي آهي، جنهن جو پڪي اُڏامي ويو هجي....."

آصف فرخيءَ جي اُردوءَ ۾ منهنجي جنم دن تي تقرير، جو ڪراچي ريلوي انسٽيٽيوٽ ۾ ملهايو ويو ۽ جنهن جو سنڌي ترجمو ولي رام ولڀ ڪري چُڪو آهي، اُهو ترجمو، ۽ اعجاز منگيءَ جو مضمون پڙهي، مون کي 'تحسينِ ناشناس ۽ سُڪوتِ سُخن شناس' جي شڪايت نہ رهي. اُهو سارو مضمون ۱۲ نومبر ۱۹۹۷ع جي روزنامي "سنڌ" ۾ ڇپيو آهي ۽ پڙهڻ جهڙو آهي. اُهو پڙهي، مون کي هڪ سوال دل ۾ آيو تہ "ڇا، مان ڏينهن جي تيز تپت وساري، سنجها

جو ڏيئو ٻاري سگهان ٿو؟ ڇا، مون کي ايتري مهلت اهي؟ اربندوگهوش ڪيتريءَ عمر ۾ پنهجي ڪتاب "Life Divine" جا ٻہ حصا لکيا هئا ۽ ڪيتريءَ عمر ۾ پانڊيچريءَ ۾ آشرم ناهيو هئائين؟ بهرصورت اهو ظاهر آهي تہ دنيا جي عظيم آرٽسٽن، ڊراما نويسن، ناول نويسن، پنهنجي دؤر جي پس منظر ۾ اُهو ڪجهہ تخليق ڪيو آهي، جنهن کي پائيندگي آهي. ڪاليداس، وڊياپتي، ڪبير، ميران ٻائي، ٻٽائيءَ، ٽئگور، حافظ، رومي ۽ سعدي، هومر ۽ ورجل ۽ ليوپارڊيءَ، گوئٽي ۽ شلر، بودليئر ۽ رامبوءَ، غالب، سئفو کان وٺي جپاني هائڪوءَ تائين، جو ڪجهہ لکيو ويو آهي، اُن ۾ حسن جي تخليق کي اوليت آهي. وڏا آرٽسٽ، ليوناردو ڊا ونچي، مائيڪل اينجلو، وان گوگ، پڪاسو ۽ ٻيا ڪيئي آرٽ جي مختلف اسڪولن سان وابستہ هئا، تن حسن جي تخليق کي پنهنجو مقصد حيات سمجهيو هو. ساڳيءَ طرح ڊرامانويس شيڪسپيئر، لورڪا ۽ يوجين اونيل وغيره، اُنهن مقصد تي جهڙو توجهہ ڏنو آهي، ۽ ناول نگارن ۽ افسانہ نگارن، ٽالسٽاءِ دوستووسڪيءَ ۽ چيخوف کان وٺي هيمنگ وي ۽ سمرسيٽ مام تائين اُهي تخليقون پيش ڪيون آهن، جن جوحسن ابد تائين زنده آهي.

* * * *

وقفو ختم، شبنم جي دنيا کي ڇڏي اڳتي زندگيءَ جي تيز تپت ڏانهن وڌان ٿو.-

ڇا ڇا نہ ڏاتوري جا ڏينو ۽ گهنچڪر مون ڏٺا آهن وڪالت جي زندگيءَ ۾! هڪ چاچو ٻائٽيو وڏا مقدمي باز هوندا هئا. هو مقدما ائين وڙهندا هئا جيئن ٻار لغڙ ويڙهائيندا آهن. نيٺ جڏهن هن چاچي جي اچي پُني ۽ هو موت جي بستري تي پوياں پساه ڪٽي رهيو هو ۽ هن

جي گهر جا ڀاتي روئي رهيا هئا ۽ مٿن تي قرآن ڪٿي بيٺا هئا، تڏهن چاچي ڀائٽئي کي وصيت لاءِ گهرايو، ۽ هن کي چيو، "پُٽ! مان وڃڻ وارو آهيان، موت منهنجي لاءِ ٻيڙي جهلي بيٺو آهي. توکي پوئين وصيت ٿو ڪيان تہ دشمن سان اُٽيتاليهہ ڀيرا ڪيس ڪجانءِ. پر جي اُٽيتاليهہ ڀيرا ئي هارائين، تہ هن تي چاليهون ڪيس نہ ڪجانءِ. جڏهن ڀائٽئي ڪنڌ ڏوئي هائو ڪئي، تڏهن چاچي اکيون ٻوٽيون ۽ هو وڃي آخري عدالت ۾ پهتو. هن هر دشمن تي ڪيئي ڪيس ڪيا. سؤ کن هن جا ڪيس مون هلايا. هو هر جج ۽ مئجسٽريٽ سان سازباز ڪندو هو ۽ چوندو هو تہ "رشوت ڪارائڻ جهڙي ميزباني ۽ ڪائڻ جهڙي مهماني ڪائي نہ آهي." هُن اُن مقدمي بازيءَ مان ڪافي ٻني ورتي. هڪ ڀيري ٻنيءَ تي ٽانگي تي ٽي ويو، تہ هن جي دنگئي زميندار هن کي رواڻور جي گولي هٽي، هُن جي زندگيءَ جو فائيل هميشہ لاءِ بند ڪري ڇڏيو.

سيٺ ڪانتي راءِ، (هن ڪيس ۾ مون ڪردارن جا نالا ڄاڻي واڻي بدلايا آهن) رنگ جو ڳورو، سڪر جو ڏوتي بند ڀلاوٽو هو. سياري ۾ ڪاڏيءَ جي ٽوپي پائيندو هو. سارو سال ڪيس پيرن ۾ پلاسٽڪ جو اڇو چمپل هوندو هو. مرحوم عبدالستار ڀيرزادي چيف منسٽر سُوڏا، اناج هن جي ذريعي وڪڻندا هئا. معلوم نہ آهي تہ هو پيسا ٻاهر موڪليندو هو يا نہ، پر جڏهن مان ڪيس جي ڀي ڳالهائيندو هومانس تہ هو چوندو هو تہ "مون وٽ ايترا پئسا آهن ڪٿي؟ چوين تہ پاس ٻُڪ ڏيڪاريانءِ." مون کي اُن گهڙيءَ اِها خبر هئي ۽ هن کي بہ خبر هئي تہ مون کي خبر آهي تہ هُن درياهہ ۾ مڇي مارڻ جا ٺيڪا ڪيئي ڪنيا هئا ۽ ٻئي هر ڏنڌي مان لکها رپيا ڪمايا اٿائين.

هڪ ڀيري ڳالهين ڪندي هو مون کي چئي ويٺو هو، "ڪڏ؟ جيءُ سڏ!" مون هن کي چيو تہ "حقيقت تہ اِها آهي تہ "سڏ؟" "جيءُ ڪڏ!"

ڪڏ جو سڏ اٽل آهي، پوءِ ڪنهن کي اڳ ۾، ڪنهن کي پوءِ. تون ڇا سُرڳ ڏام ۾ ٽرٽولر چيڪَ نمرائي ويندين؟" پوءِ هن مون کي ڳراڻڙي پائي چيو ته "منهنجي ڪڏ ۾ ته ٽامي جا ٽڪا آهن، تون ته فيءَ ۾ سونَ جا سِڪا ٿو گهرين! مون مان نہ ڪَمايئہ ته ڇا! مان آسيس ڪندو مانءِ ته تو تي سِڪن جو مينهن وسندو. فِيس وسار، آسيس ڪٽُ!"

ڪانتي راءِ جو پڳ مٽ يار سيٺ رانول داس چاليهارو ورهين جو هو. هو قد جو ڊگهو ۽ رنگ جو سانورو هو ۽ جنهن ناريءَ کي ڏسندو هو، تنهن کي مَندي ڇڏيندو هو. ڪانتيءَ جو وڏو پُٽ هندستان ۾ هو ۽ هن جي جوءِ ٻہ ٽي مهينا اڳ پيءُ ماءُ، سسُ سهَري سان ملڻ لاءِ سکر آئي هئي. رانول داس پارت ٿي ويو، سو ڪانتي راءِ چيس ته "منهنجي نُنهن کي ساڻ وٺندو وڃ!" ڪانتي راءِ جي نُنهن، جا مون ڏٺي هئي، ڏنگيءَ سونَ وانگر جهلملائيندي هئي. برسات ۾ رابيل جهڙا ملايم ڳل ۽ ڪونج جهڙي ڳچي، رَس گلي جي رنگ واريون ٻانهون. ڪانتي راءِ کي الاجي ڪيئن پتو پيو ته رانول داس هن جي نُنهن کي ڪٽنت اسٽيشن ٻرسان هوٽل ۾ ساڳئي ڪمري ۾ رهايو هو، ۽ هُن مان وَٽَ ڪئي هُئي، ۽ ٻئي ڏينهن تي ٻئي گڏجي هوائي جهاز ۾ پارت ويا هئا! هِن ڪراچيءَ وڃي اُنهيءَ هوٽل مان تصديق ڪئي ته هو برابر رات جو رهيا هئا. ڪانتي راءِ جي پُٽ کي ٻہ رانول داس جي حال چلن ۾ شڪ پوندو هو. هو صبح شام ڪوئي نہ ڪوئي بهانو ڪري هن جي گهر ايندو هو ۽ جي ڪانتي راءِ جو پُٽ ڏنڌي لاءِ نڪري ويندو هو، تڏهن ٻہ رانول داس هُن جي گهر رهي پوندو هو، ڇو ته هن جي زال ڪيس روڪي، چوندي هئي ته "ڀائو! منجهند جي روٽي کائي پوءِ وڃو."

سيٺ ڪانتي راءِ مون وٽ آيو ۽ پهريون پيرو فراخدليءَ سان في آڇيائين ته "پُٽ، مون کي رانول داسُ ڪيئن ٻہ جيل ۾ رکائي ڈي!" پوءِ

مون کي ساري ڳالهہ ٻُڌائي چيائين تہ "پُٽ! هيءُ غيرت جو معاملو آهي، ڪيئن بہ ڪري پلئہ ڪري ڏيان!" هندو ڪارو ڪاري ڪري تہ ڪونہ مارينداهئا، هنن لاءِ مقدمي بازي وڏي شمشير زني هوندي هئي. مون هن کي بي ڌياني سان چيو تہ "تون ننهن کي گهرائي هُن کان فرياد ڪراراءِ تہ اسين فرسٽ ڪلاس جي گاڏي ۾ اڪيلا هئاسين ۽ گاڏي سانگيءَ جو ڦاٽڪ ٽپي تہ مون کي هُن هٿ وڌا، ۽ زوريءَ زنا ڪئي، ان تاريخ ۾ ريلوي وارن کان اهڙو بيان نهرائي ڇڏا!"

"پُٽ! تون تہ مُنهنجي مُنهن تي دانگي ٿو ملين! مان پنچايت ۾ ڪهڙو منهن کٽي سگهندس؟"

پوءِ ڪجهہ سوچي مون کان پڇيائين، "رانول داس منهنجي نُنهن کي رات جو ائين ڇڏي ڏنو هوندو! تو تہ منهنجي ننهن ڏٺي هئي؟ ڇڻ تہ مال پُڙو هئي مال پُڙو، مِنو ۽ گهہ ڳڙندو!" مون ميز تان ڪنڌ کٽي هن ڏانهن حيرت مان ڏٺو ۽ سوچيو تہ 'ڇا هن جو پنهنجي نُنهن سان رستو تہ نہ هو؟، هو ٿورو هٻڪيو ۽ چيائين تہ "هن تي نڳيءَ جو ڪيس ٿا ڪيون وَهيءَ ۾ هوبَهو هن جهڙي صحيح هيئان ڪرائي، مٿان منشيءَ کان لکارايان تہ هن مون کان ويهہ هزار رپيا انهيءَ بهاني تي ورتا تہ فلاڻيءَ ديهہ ۾ فلاڻي جاگيرائي ٻروچ کان گڏ زمين ٿا وٺون." مون کيس چيو تہ "ٻيو ڪوئي وڪيل ڪري، اهي ڪُوڙا ڪيس ڪري ڏس، پر ٿيندو ڪجهہ بہ ڪونہ." پوءِ ٻئي ڪنهن وڪيل سان مشورو ڪري ڪيئي نڳيءَ جا فوجداري ۽ سول ڪيس هن تي ڪيائين، پر ٿيو ڪجهہ بہ رانول داس کي نہ. رڳو پوليس هن تي ڪيس چالان ڪيا، هر پيري رانول داس گرفتاريءَ کان اڳ ضمانت ڪرائي ورتي. هڪ پيري پوليس رانول داس کي قلم ٣٥٧ پ پ ڪ هيٺ گرفتار ڪيو، ۽ ڪانتي راءِ مون وٽ ڪلندو آيو، ۽ چيائين تہ "پُٽ! هيل تہ

'پنهنجي ڪَنِي ڳچيءَ پَئي' -ڪنهن هاريءَ کي جهيڙي ۾ بندوق هنئي اٿائين. پوليس هن کي گرفتار ڪيو آهي، هاڻي تہ فرياديءَ پاران وڪالت نامون وجهندين؟ فرياديءَ سان منهنجو ڪوئي واسطو نہ آهي، پر ڪس تہ رانول داس تي آ نِي؟ انڪري ڪيس سان تہ واسطو آهي!"

مون هن کي وڪالت نامون ڏنو، جڏهن تہ هو فرياديءَ کان آگوٺو وٺي آيو، جو مون ڪيس ۾ داخل ڪيو. جڏهن فرياديءَ شاهد هليا تڏهن مون کي ٿورو شڪ پيو، پر فرياديءَ کي جنگهن ۾ چُرا لڳا هئا ۽ شلوار مٿي ڪري مئجسٽريٽ کي ڏيکاريائين. هن کي پٽيون بَڌل هيون، مئجسٽريٽ کي خود شڪ پيو تہ فقط پٽيون بڌل آهن. هن فرياديءَ جي پٽي کولائي پر فرياديءَ کي واقعي چُرا لڳا هئا ۽ پٽيءَ لاهڻ سان ڪچا ٽانڪا پٽجي ويا هئس ۽ هن جي رتُ وهي آئِي!

رانول داس کي مئجسٽريٽ ڇهہ مهينا ٽيپ ڏني. جڏهن سزا خلاف اپيل بہ رد ٿي وئي، تڏهن ڪانتي راءِ ڪلندو آيو، ۽ چيائين، "پُٽ، پلئہ ٿي ويو، رانول داس جي اپيل بہ رد ٿي ويئي."

مون ڪانتي راءِ کي چيو تہ "مون کي تہ اجا بہ شڪ ٿو پوي تہ اها ڪائي تنهنجي سازش هئي." هن ٿهڪ ڏئي چيو، "هن منهنجي عجت (عزت) لاٿي هئي، مان بہ عجت لاٿيمانس. ڪيس برابر ڪوڙو هو. مون جڏهن هڪ مسلمان دنگئي زميندار سان صلاح ڪري چيو تہ 'پيٽسان! رانول داس تي ڪوئي ڪيس ئي نہ ٿو بيهي، پندرنهن ويهہ هزار وڪيلن ۽ پوليس تي خرچي چُڪو آهيان پر نتيجو ڪجهہ بہ نہ نڪتو آهي!' اِن تي وڏيري جواب ڏنو 'مارايانس، ڪيس تي خرچ تون ڪجانءِ.' اِن تي مان وڏيري کي چيو، 'نہ بابا، خون نہ ڪرائٽو آهي. ٻيو ڪو ڪيس ناهينس.' وڏيرو بہ پراڻو سازشي منصوبي باز هو، تنهن مون کي چيو، 'چڱو، ڪجهہ چَبَ ڏئي تا ڇڏيونس. هاڻي تون هيئن ڪر! ڏامر جو

خالي ڊرم هٿ ڪري اُن جي وچ ۾ لوهر ڪان ايترو سوراخ ڪراءِ جو ماڻهوءَ جي ڳچيءَ ۾ اچي وڃي!' مون وڏيري ڪان حيران ٿي پڇيو تہ 'اِن مان ڇا ٿيندو؟' وڏيري چيو تہ 'مان اهو ڊرم هڪ هاريءَ جي ڳچيءَ ۾ وجهي، هڪ ناليءَ بندوق مان ڪارتوس جو فير ٿو ڪرايان، جيئن ڪجهہ ڇَرا فقط هن جي ٽنگن تي لڳن ۽ ٻيا ڊرم تي لڳن. پوءِ هن تي خون جي ڪوشش جو ڪيس قلم ٣٠٧ پ-پ-ڪ هيٺ ڪنداسين. سبب پاڻيءَ جي واري تي تڪرار ٿا ڏيکاريون. مون اڳ بہ اهڙا ڪيس ڪَيا آهن. يا چَئين تہ هاريءَ جي ڪلهي وٽ ڇِڪ ڏئي، اُن کي تکيءَ ڪاتيءَ جو ڇهہ ٿا ڏيون، ۽ ايف.آءِ.آر ٿا لکايون تہ رانول داس پنهنجي هاريءَ ڪان ڪهاڙي کسي دنگئي زميندر جي هاريءَ کي ڪهاڙيءَ جو ڏڪ هنيو! فرياديءَ ۽ شاهدن تي تون رڳو خرچ ڪجانءِ، باقي مون تي ڇڏي ڏي.'

"مون هن کي چيو تہ 'ڪورٽ اِنهيءَ ڳالهہ تي اعتبار نہ ڪندي تہ واٽئي ڪهاڙي هنئي. پهريون ڪيس پلو بہ آهي ۽ ياري بہ آهي.' پوءِ رانول داس اٺين ڦاٽو، جيئن سهڙ ڪوڙڪيءَ ۾. هاڻي خبر پوندَس تہ پراڻيءَ نُنهن مان لست وٺڻ جي سجا (سزا) ڇا ٿيندي آهي!" مان ڪانتي لال جي پوئين فقري تي حيران ٿي، هن ڏانهن ڏٺو. "ڇا؟" مون هُن کي چيو، "تنهنجو سارو غصو گمان تي ٻڌل آهي؟ رانول داس تہ مون کي چيو تہ 'ڪانتي لال جي نُنهن تہ منهنجي نياڻيءَ برابر آهي. مان گيتا تي هٿ رکڻ لاءِ تيار آهيان.'"

ڪانتي لال چيو، "رانول داس رڳو ٻانهن ۾ هٿ وڌو هوندس تہ هوءَ هُن جي ڪچ ۾ هلي وئي هوندي. جيئن ڪبوتر جي غٽرگون تي ڪبوتري هلي ويندي آهي. مان رڳي شڪ تي ايڏو خرچ نہ ڪيان ها. رَن جي ذات تي ڪهڙو اعتبار آهي؟ ڪُتيءَ جي بہ ڪَٽ جي مُند ٿيندي

آهي، رَن جي ڪَت جي ڪائي مُند نہ آهي. سياڻي شورانڙي آهي، جي ساڌ ٻيلي ٻرسان پلا ڦاتا تہ تي چار موڪلي ڏيندو سانءِ.... هائي 'اوم، نم، شانتي' اُچاري، وڃي ٿو ننڊ ڪيان."

* * * *

هڪ ڀيري شڪارپور ۾ هاڻيدر تي رهندڙ ساوتريءَ نالي هڪ هندو ڇوڪري مذهب بدلائي امروٽ شريف جي ڪنهن مسلمان سان شادي ڪئي. ساوتري ناهوڪي ۽ رسيَلَ پوُر ۾ آيل هئي. شڪارپور ۾ ڦوهہ چڙهيل ۽ سامايل وياءَ جي وواه ۾ هندو ديڙ نہ ڪندا هئا. پر ساوتريءَ جا پيءُ ماءُ هن جي شاديءَ جو ڪو ٻلو نہ ڪري سگهيا هئا، ڇو تہ هنن کي ڏاج لاءِ ڪافي ڏوڪڙ ڪونہ هئا ۽ ان ڪري ڪين ڪائي سٽيي آسامي ۽ رهت پهت وارو ڇوڪرو ڪونہ تي مليو. ڇوڪريءَ کي ڏُک ڏينيوءَ وانگر ڏنگي رهيا هئا ۽ جنهن بہ تي ڏٺا ڇرڪ تي ڀريائين. ساوتريءَ جي گهر ٻرسان هڪ مسلمان جو گهر هو، جي غالباً ذات جا مغل هئا. ڇوڪرو سِيرب لهرائي، ننڍيءَ ڏاڙهي جو خط وٺائي، جڏهن ويجهيءَ مسجد ۾ نماز پڙهندو هو، تڏهن مغليہ خاندان جو آخري چشم و چراغ لڳندو هو. ساوتري بہ جڻ عبدالرحمان چغتائيءَ جي ڪنهن تصوير مان نڪري آئي هئي. شايد صدين کان هن جي ڪٽنب ۾ ٻاهريون ٻج اُپرندو رهيو هو، شايد ڪنهن غنيم ارغون يا ترخان هن جي ڏاڏيءَ سان زوريءَ ڪئي هئي يا نڪاح ۾ هوءَ هُن جي چوٽين زال هئي. ساوتري پوري پوري باهہ وانگر لڳندي هئي. هوءَ تاتار جي غزاله وانگر هئي، جنهن جا صديون شعلا نہ وسائي سگهيون هيون. ساوتري مغل کي ڏسي، مورچا تي ويندي هئي. هن ٻُڌو هو تہ مسلمان طهر ڪرائيندا آهن ۽ ان تي سوچي سندس تن بدن ۾ باهہ لڳي ويندي هئي. مغل جڏهن نماز پڙهي، ساوتريءَ جي گهر وٽان لنگهندو هو، تہ تارن

ڀريءَ رات ۾ ڪٺهڙي تان ليئو هن کي ڏيئي وانگر لڳندو هو. هو ساوتريءَ کي هٿ سان اِشارو ڪندو هو تہ هيٺ لهي آءُ تہ هوءَ لالٽين کٽي ڏاڪا ٽپندي هيٺ لهي ايندي هئي. هڪ ڀيري مغل هن سان ڏاڪي تي ڇيڙ ڇاڙ ڪئي ۽ هُن کي ڀڄي هلڻ جي صلاح ڏني. ٻيءَ رات هَئو مَئو ٿاري، ساوتري ڳنڍ ۾ ڪپڙا لٽا ٻڌي نڪتي، ۽ مغل سان گڏجي، سواري ڪري، وڃي امروٽ شريف ۾ نڪتي. صبح سان هُن کي ڪلمو پڙهيو ويو ۽ مسلمان ڪيو ويو. اُن رات مغل هُن کي رڄ ڪرايو ۽ هوءَ اِن تي ايترو هري وئي، جو روز هن کي ڇڪيندي هئي.

پاڪستان کان پوءِ شڪارپور جا هندو ڪمزور تہ هئا، پر هنن ۾ ڪافي لک پتي سيٺ بہ هئا. هنن پاڻ ۾ گڏجاڻي ڪري فيصلو ڪيو تہ ڇوڪري صغير آهي ۽ زوريءَ اغوا ڪئي وئي آهي. هنن اِهو بہ فيصلو ڪيو تہ مغل تي اهڙو ڪيس ڪجي ۽ ڇوڪري هٿ ڪئي وڃي. هنن اهو بہ فيصلو ڪيو تہ مون کي وڪيل ڪَن، ڇو تہ 'وڪالت جي پيشي ۾ هيءُ وڪيل ديانتداريءَ سان ڪيس هلائيندو آهي ۽ ڪفر ۽ اسلام ۾ فرق نہ ڪندو آهي.' مون هندن جي ڏنل حقيقت موجب ڪيسُ لکي سيشن ڪورٽ ۾ حبس بيجا جي درخواست ڪئي ۽ گهر ڪئي تہ ساوتري آزاد ڪئي وڃي. هاڻي تہ ڪ-پ-ڪ وسري ويو آهي پر ايترو ياد آهي تہ غالباً ۴۹۱ ڪ-پ-ڪ ۾ اهڙو ڪوئي فقرو هو. ڪيس سيشن جج پير غلام قادر وٽ هليو. ڄم جو سرٽيفڪيٽ، اسڪول ۾ داخلا جو سرٽيفڪيٽ ۽ ميڊيڪل سرٽيفڪيٽ پيش ڪيا ويا، جن موجب هوءَ ١٥ ورهين کان ننڍي صغير ڇوڪري هئي. ماڻهن جا هشام اچي ڪورٽ جي ٻاهران ڪٺا ٿيا. پير صاحب احتياطاً پوليس گهرائي تہ گوڙ ڪجہ گهٽ ٿيو. پوءِ پير صاحب چيمبر ۾ ڇوڪريءَ جو بيان ورتو ۽ فيصلو ڪيو تہ ڇوڪري صغير آهي، ۽ پيءُ

ماءُ کي ڏنائين. پير صاحب پنچايت جي مُکيءَ کان لک رپئي جو ضامن وٺي ڇوڪري هن جي پيءُ ماءُ کي ڏياري، ۽ پوليس کي گهرائي حڪم ڏنو تہ ڇوڪري هُنن کي ڪار ۾ ويهاري ڏين. پوءِ ڪيس جي ٻي شنوائي رکيائين. ڇوڪري ٻيءَ حاضريءَ تي ڪورٽ ۾ پيش نہ ٿي، ٽيءَ ۽ چوٿيءَ حاضري تي بہ نہ آئي، ۽ امروٽ شريف جا ماڻهو وائڙا ٿي ڏسندا رهيا. نيٺ ڪورٽ هن کي هٿ ڪرڻ لاءِ وارنٽ ڪڍيا، ۽ هوڏانهن ضامن کي نوٽس مليو تہ هو چُپ چاپ لک رپيا ڪورٽ ۾ جمع ڪرائي ويو.

مون کي منهنجي هندو منشيءَ، ڏيوَن، ٻڌايو تہ پنچايت جي جوان مُکيءَ هن کي اڌ رات تائين پاڻ وٽ رکيو هو ۽ سائڊر (Cider) ۾ جن وجهي پيئاريو هئائين ۽ ضمانت جي لک رپئي جي ڪَسر ڪڍي هئائين، ۽ پوءِ صبح واريءَ گاڏيءَ ۾ هن کي پيءُ ماءُ سان گڏ لاهور موڪليو هئائين، جتان سڀ ريل ۾ هندستان هليا ويا هئا. منشي ڏيون جي ڳالهہ سچي هئي يا اُناءُ هو، مان چئي نہ ٿو سگهان؛ باقي پنچايت هن کي هندستان ڏياري موڪليو، اها ڳالهہ سچي ٿي لڳي. وارنٽ تي بہ پوليس اها رپورٽ ڪئي هئي تہ هوءَ هندستان هلي وئي آهي ۽ ٿاڻي جي حد اندر ناهي. ائين ساوتري 'اڪبر مغل' کان ڪسجي وئي، ۽ هو ساوتريءَ کي ياد ڪري، ٿڌا ساهہ ڀريندو رهجي ويو.

* * * *

عورت ذات جي پرک مشڪل آهي. هوءَ ديوي بہ آهي ۽ ڏائڻ بہ آهي، جا مرد جو هانءُ ڪڍي وٺندي آهي. ڪي عورتون صابرين ٿين ٿيون ۽ ساري عمر راضي بَرَضا رهنديون آهن. ڪي شائقين ٿينديون آهن، هاڃا هٿنديون وٽنديون آهن. عورت ذات جي نهار مان هن جي جملڪ مشڪل ٿي نظر اچي.

ڪڏهن سدا گُلاب جي وَل وانگر ويڙهي ويندي آهي، ڪڏهن ڪوراڙ وانگر ونگيندي آهي ۽ ڏنگيندي بہ آهي.

هيءَ ڳالهہ منهنجي وڪالت جي دؤر ڪان اڳ جي آهي، جڏهن مان مينارام هاسٽل ۾ رهندو هوس. پر ڇاڪاڻ جو ان جو متئين موضوع سان تسلسل آهي، تہ اُها بہ لکي ٿو ڇڏيان. هڪ ڀيري هُو بنگ ڪٽي اچي منهنجي ڪمري ۾ لٿو ۽ چيائين تہ "مائٽ! ڪجهہ وقت تو وٽ رهندس، جيستائين ٻيءَ هاسٽل ۾ بندوبست ڪيان. مان ڀايان ٿو تہ سنڌ مسلم هاسٽل يا سنڌ مدرسي هاسٽل ۾ جڳهہ ملي ويندي." رات جي مانيءَ ڪان اڳ بيٺر تي مان هُن سان ڪچهري ڪري رهيو هوس تہ ڳالهيون ڪندي هن چيو، "يار، هڪ صلاح تہ ڏي! مان مُنجهي پيو آهيان!" "ڳالهہ ڇا آهي؟" مون هن کان پڇيو. چيائين تہ گذريل پندرنهن ڏينهن کان مان سؤٽ وٽ مهمان هوس، جو اسسٽنٽ مختيارڪار آهي ۽ گانڌي گارڊن کان ڪجهہ پنڌ تي رهندو آهي. مان روز گارڊن ۾ ويندو هوس ۽ سعادت حسن منٽو جا اُردوءَ ۾ افسانا يا ڪوئي اُردو رسالو پڙهندو هوس، ۽ طرح طرح جا جانور ڏسندو هوس. ٻولا ۽ ٻوليون لڳ ڪندا هئا يا ٻين جانورن کي وَهُرُ ڪٽندو هو تہ مون کان پنهنجو ڪتاب بينچ تي وسري ويندو هو ۽ جسم آڪڙجي ويندو هو. هڪ ڀيري ڪتاب پورو ٿي ويو تہ مان سوٽ جي گهر ٿوريءَ دير ۾ موٽي ويس. هُن جي ٻورڙي زال رنڌڻي ۾ هئي، منهنجي درڪڙڪائڻ تي هن در کوليو ۽ پوءِ اندران بُلٽ ڏئي ڇڏيائين. مون کي ناهوڪي پئنٽ ۾ بُش شرٽ پئي هئي. هن مون کي چتائي ڏنو ۽ چيو تہ "اندرئين ڪمري ۾ ويهہ تہ چُلهہ تان ٻاٽي لاهي اچان ٿي، تہ جيئن ٻوڙ سڙي نہ وڃي." مون کي اهو ٻُڌي حيرت آئي، ڇو تہ مان اڳيئي پنهنجي ڪمري ۾ وڃي رهيو هوس. اُتي مون ڪپڙا بدلائي، ڊبل گهوڙي بوسڪيءَ جي سُٽڻ قميص پاتي. ٿوريءَ دير ۾ هوءَ اندر آئي تہ پاڻ سان سينٽ جي هُبڪار

ڪٿي آئي. مان ڪٿ تي ويٺو هوس. هوءَ بہ منهنجي پرسان ويهي رهي ۽ منهنجي ڪُلهي تي هٿ رکي چيائين تہ "هڪ ڳالهہ چوانءِ؟" "ڀلي چوُ!" مون ڪيس جواب ڏنو. هن چيو تہ "منهنجي وچين پيٽ فلاڻي آفيسر وٽ آهي. تون منهنجي ننڍيءَ پيٽ جو ماءُ ڪان سَگَ ڇڪاءِ! هوءَ چوڏهن ورهين جي آهي. تو تہ ڏٺي آهي، هوءَ ريبڙيءَ جهڙي آهي. مون سان شاديءَ جي تِٿ ٻڌي پوءِ اُٿ!"

تِٿ ٻڌڻ تاريخ طيءِ ڪرڻ کي چوندا آهن ۽ مون کي معلوم هو تہ شڪارپور ۾ اسان جي پاڙي جون زالون مسلمانڪي هندڪي سنڌي گڏي ڳالهائيندڙيون آهن. مون ڳالهہ لنوائڻ لاءِ مِڪر ڪري هُن ڪان پڇيو تہ "ماڻهو شادي ڇو ڪندا آهن؟" "اچي جوان ٿيو آهين،" هن جواب ۾ چيو، "توکي اها بہ خبر نہ آهي تہ شاديءَ ڪان ٻار ٿيندا آهن. گهر آباد ٿيندو آهي. زال مڙس جي خدمت ڪندي آهي، گهر جي چنڊ ڦُوڪ ڪندي آهي ۽ بيماريءَ سيماريءَ ۾ مڙس جي ٿهل ٽڪور ڪندي آهي ۽ رات جي وقت مڙس کي سُک ڏيندي آهي. توکي ڏاڍ ۾ سوني ڏيلي بہ ملندي." "ڪهڙو سُک ڏيندي آهي؟" مون هن ڪان جُڙتو بي خبريءَ سان پڇيو. هن چيو "اها بہ توکي خبر نہ آهي. تون بالغ ڪڏهن ٿيو هئين؟" "مئٽرڪ ۾" ، مون جواب ڏنو. ان تي هن چيو تہ "توکي اجاتائين خبر نہ آهي تہ رات جو زال مڙس ڇا ڪندا آهن!" مون معصوميت سان جواب ڏنو تہ "مون کي خبر نہ آهي ۽ نہ ڪنهن ٻڌايو آهي." هن منهنجي بوسڪيءَ قميص تي هٿ گهمائيندي، ڪجهہ دير سوچي چيو تہ "مان توکي ڏيکاريان؟" مون ظاهري معصوميت سان هن کي چيو تہ "ڀلي ڏيکار!" هن جواب ڏنو تہ "پهريون تہ مُڙس زال جو گهونگهٽ هٽائيندو آهي ۽ هن کي ويجهو آئيندو آهي." پوءِ سرڪي منهنجي ويجهو آئي ۽ منهنجي ران سان رانَ ملايائين. پوءِ

چيائين تہ "ترس تہ مان پڪ ڪري اچان تہ در جو بُلٽ اندران ڏنل آهي." پوءِ اچي منهنجي آغوش ۾ ويني ۽ پنهنجا دندان گيري حلوي جهڙا چپ مون سان ملايائين. مان 'دندان گيري' لفظ انهيءَ ڪري ٿو ڪم آئيان، جو اُن جي شيريني وات ۾ ڪافي وقت رهندي آهي. پوءِ هُن چولو مٿي ڪيو. اُن کان پوءِ هن منهنجي هٿ کي مٿي ڇڪي پنهنجن قنڌاري ڏاڙهن تائين آندو. هوءَ تئي تان تازي لٽل اُڦراٽي وانگر ٿي لڳي. پوءِ هوءَ رقص ڪرڻ لڳي ۽ آخر ۾ تيزيءَ سان چيائين "دَبلي، دبَلي، دبلي بہ توکي ڏاج ۾ ملندي." اهو چئي هوءَ سيسرات ڀري، ڪٽ تي پيل رليءَ تي ليٽي پئي. جڏهن سامت ۾ آئي تڏهن چيائين تہ "ڏاج ۾ نہ رڳو توکي دبلي ملندي، پر مان بہ ملنديسانءِ. مان توکان رڳو ٻہ سال وڏي آهيان، منهنجي ڀيڻ کي ڇُهي ڏسنديين تہ هوءَ ريشم وانگر لڳندي." اوچتو مون اکيون ٻوٽي، اِن آڇ تي سوچيو. هُن سمجهيو تہ مون کي نند وٺي وئي. رِلي منهنجي هيٺان ڪڍي، هوءَ رنڌٿي ۾ ماني پچائڻ هلي وئي. ڪافي وقت کان پوءِ جڏهن هن جو مُڙس آيو، تہ هن ٺهي ٺڪي هن لاءِ ماني ميز تي رکي ۽ وتل چشڪي جي ڏِڪ بہ ڏني ۽ اٿين لڳو تہ جڻ هن جي انتظار ۾ هئي. اوچتو مون ۾ عورت جي سُياڻ کان رُکاڻ پيدا ٿي. مون ڪاڏي جي ميز تي پنهنجي سوٽ کي چيو تہ "سنڌ مسلم هاسٽل ۾ مون کي خالي ڪمرو ملي ويو آهي، شام جو مان سامان ٻڌي هاسٽل ويندس." مون ڏٺو تہ منهنجي سوٽ جي زال جو منهن سُراٽجي ويو. منهنجي سوٽ چيو، "هي بہ تہ تنهنجو گهر آهي. جيترو وقت چاهين اوترو وقت رهي سگهين ٿو. هتي فقط مان ۽ مُنهنجي زال رهون ٿا. گهر ڪُشادو آهي." جڏهن مون هُن کي چيو تہ "هائي ڪاليج کليا آهن ۽ هاسٽل ڪاليج جي ويجهو آهي. مون کي سهوليت ان ۾ ٿيندي تہ هاسٽل ۾ رهان، جا ڪاليج کان ٿوري پنڌ تي

آهي، مان اوهان وٽ هڪو ٻيءَ ايندو رهندس." "ها ادا ضرور اچجانءِ" هن جي زال بي صبريءَ سان چيو.

هن اِها ڳالهہ ٻُڌائي تہ مون کي شيڪسپيئر جي هڪ سٽ ياد آئي، اسان کي ڪاليج ۾ پروفيسر ليڪچر ڏيندي ٻُڌائي هئي:

'Fraility, thy name is woman.'
(بي وفائي، تنهنجو نالو عورت آهي.)

اِها سٽ ٻُڌي، هڪ هندو چوڪريءَ پروفيسر کي چيو هو، "ڇا اها سٽ شيڪسپيئر جي ماءُ، پيڻ ۽ ڏيءَ سان بہ لاڳو هئي؟ مان چوان: 'Fraility, thy name is man.' (بي وفائي، تنهنجو نالو مرد آهي.) تہ؟"

چوڪريءَ کي غصي ۾ ڏسي پروفيسر چيو تہ "اها ڳالهہ بہ ٿي سگهي ٿي، تہ بي وفائي فقط عورت جي ڪمزوري نہ آهي، مرد جي بہ آهي."

منهنجي مائٽ وري چيو تہ "تون صلاح ڏي تہ مان دهليءَ ڏي موٽي وڃان؟ مون کي هن جي ڏاڍي ڇڪ ٿئي ٿي. مان اهو بہ چاهيان تہ هن جي ننڍيءَ پيڻ سان نڪاح ڪيان." مون هن کي چيو تہ "توکي پاڻ فيصلو ڪرڻو آهي. توکي ڪهڙي خبر تہ هن جي پيڻ جي دهلي نہ ڪولي وئي آهي يا اجا تائين سُڪ آهي. شادي اونده ۾ ٿيو آهي. ممڪن آهي تہ ماڻهوءَ کي ڪجهہ نہ ٿئي پر اِهو بہ ممڪن آهي تہ هن جي ٽنگ ٽُٽي پئي. پر جي توکي شادي ڪرڻي آهي تہ هاڻي ڪري ڇڏ! ائين نہ ٿئي تہ اڳتي ڪوئي هُن جي دهلي کولي، ڳهہ ڳنا چوراڻي وڃي ۽ پرڻي رات ئي توکي پيءُ واري بندوق استعمال ڪرڻي پوي. ٻئي جي رن جو چور پنهنجي رن جي چوري تہ غلط نہ سمجهندو آهي، پر پنهنجي رَن جي چوري برداشت نہ ڪندو آهي."

ٻئي ڏينهن منهنجي مائٽ چيو تہ "مان گانڌيءَ گارڊن ڏانهن پنهنجي سؤٽ جي گهر تو وڃان. مون سوچيو تہ ان جانورن جي باغ تي 'گانڌي گارڊن' ڪهڙي بيوقوف ڪانگريسيءَ نالو رکيو آهي؟ گانڌي برهمچريہ جو پالن ڪندو هو. هتي تہ لڳ جي مُند اچي تہ سڀ جانور چتا ٿي پون ٿا.

* * * *

سکر ۾ مون کي جدا جدا نوعيت جا ڪافي ڪيس مليا، جن جو رڪارڊ ضايع ٿي ويو آهي، جي ياد آهن اُنهن جي باري ۾ پوءِ لکندس.

سکر ۾ منهنجا سنڌي ادبي دوست رشيديٽي ۽ مقبول صديقي ۽ شيخ راز هئا. مقبول صديقيءَ سان گڏجي مون سنڌيءَ ۾ ادبي رسالو 'محفل' ڪڍيو، جنهن جا ڪجهہ پرچا نڪتا. سکر ۾ سيد شمس الدين شاهہ مون کي سنڌي هفتي وار "روشني" جي ايڊيٽرشپ سپرد ڪئي، جا، جيتري قدر مون کي ياد آهي، آغا بدرالدين دُراني جي پريس مان ڇپبي هئي. اُن ۾ سکر ۾ منهنجو لکيل افسانو "فيروزان" ڇپيو، جنهن جو نقل مون وٽ ڪونہ آهي. پوءِ مون سنڌيءَ کي الوداع ڪئي. اُردو شاعر، جي منهنجا دوست ۽ بزرگ هئا، اُنهن مان ڪجهہ نالا آفاق صديقيءَ جي اشاعت 'ريگزار کے موتي' ۾ ڏنل آهن. اُهي هئا آفاق صديقي، حميد عظيم آبادي، شاهزادو اياز، حڪيم شمس الحسن، حسن حميدي، منظر ايوبي، صمد رضوي "ساز". اسين سڀ همعمر دوست ڪيف ايران ۾ گڏبا هئاسين ۽ هڪٻئي کي اُردو شعر ٻُڌائيندا هئاسين. 'ريگزار کے موتي' ڏنو ويندو تہ نظر ايندو تہ مون اُردوءَ ۾ هائڪو پهريون ڀيرو لکيا هئا. بشير موريائي بہ ڪڏهن ڪڏهن شڪارپور مان ايندو هو ۽ اُردوءَ ۾ شعر ٻڌائيندو هو. ١٩٥١ع ۾ هڪ مشاعرو ٿيو، جنهن ۾ "مير" جي تخلص سان ڪوئي سنڌي شاعر

شڪارپور مان آيو هو. هُن پنهنجو اُردو غزل ٻُڌايو، جنهن جي هيءَ ست ٻڌي سيني شاعر روئي وينا:

"افسوس چار سال میں دنیا بدل گئی!"

هنن مير کي پنج ڇهه پيرا فرمايش ڪئي تہ اها ست ٻيهر پڙهي. سياري جي مُند هئي، هنن کي ڪانپوري ٽوپيون، ڪاريون شيروانيون ۽ پتلونون پيون هيون ۽ هٿ ۾ اڇا رومال جن سان هُو اکيون اُگهي رهيا هئا. هڪ پيري هڪ بيوقوف ڊپٽي ڪمشنر سرحد مان سکر آيو ۽ اُتي مشاعري جو انتظام ڪيائين. مشاعري ۾ سامعين شاعرن تي فقرا ڪسيا. ان تي هُن کي ڪاوڙ آئي ۽ هن هڪ فقري ڪسيندڙ کي دڙڪو ڏيندي چيو تہ "اُٿي بيهہ!" هو پوءِ ۾ اُٿي بيٺو. ڊپٽي ڪمشنر چيو تہ "هيءَ ڪهڙي بدتميزي آهي؟ تون وچ ۾ بڪواس ڇو ٿو ڪرين؟" هن جواب ڏنو "صاحب تون غصو ڇو ٿو ڪرين! هيءَ تہ مشاعريءَ جي روايت آهي. اُن ۾ فقرا ڪسيا ويندا آهن."

اُن تي ڊپٽي ڪمشنر ڏاڍي طيش ۾ اچي ويو ۽ سپاهيءَ کي چيائين تہ "هن کي مشاعري مان ڪڍي ٻاهر ڦٽي ڪر!" جڏهن منهنجو وارو آيو تہ مون پنهنجو هيٺيون آزاد نظم پڙهيو:

مری روح کی راگنی سُن رہے ہو
پرانی سی لی ہے پرانے سے نغمے
پرانی سی مئے ہے، پرانیے سے شیشے
جنہیں میں چُرا لایا ہوں ساقیاں ازل سے

اهو نظم ٻڌي، ڊپٽي ڪمشنر چسي ڪِل ڪليو تہ "هيءَ بہ ڪا شاعري آهي!" مان اسٽيج تان لهي، مشاعري کان ٻاهر هليو ويس، ۽ دل ۾ چيم تہ 'گڏهہ! تنهنجي صدارت ۾ ويهڻ پسند نہ ٿو ڪيان.'

ٻئي پيري سيد قوت علي شاهہ جي گهر دعوت هئي، جو اُن وقت يا اُن کان ڪجهہ وقت پوءِ سکر ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ هو. هن جو گهر منهنجي گهر کان ڪجهہ پنڌ تي هو، جو مون کي زرينا جي چاچي شيخ مظهر عليءَ آلات ڪرائي ڏنو هو. هُو اُن وقت سکر جو اي.ڊي.ايم هو. مٿي ذڪر ڪيل ڊپٽي ڪمشنر بہ آيل هو. سيد قوت علي شاهہ جي گهر مانيءَ کان پوءِ راڳ ٿيو، جنهن ۾ هڪ معصومي سيد (نالو وسري ٿو وڃي) ڪلاسيڪي راڳ ڳائي پورو ڪيو تہ اُن ڊپٽي ڪمشنر کيس چيو تہ "ڪافي ٿيو. هاڻي رڳو مالڪوس ٻڌاءِ تہ اُٿون!" معصومي سيد جواب ڏنو تہ "مالڪوس تہ ڳائي پورو ڪيم، هاڻي اُٿو!" پوءِ پنهنجي هارمونيم کڻي گهر هليو ويو، جو ساڳئي پاڙي ۾ هو. اُنهيءَ سيد لکن جي جائداد ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي تربيت تي خرچ ڪئي هئي، ۽ پوري هندستان مان ڪلاسيڪي ڳائڻا سکر گهرائي اُنهن کان موسيقيءَ جي تعليم وٺندو هو. اُنهن ڏينهن ۾ مون فقط هيٺيون سنڌي غزل لکيو هو، جو "پونر پري آڪاس" ۾ ڇپجي چُڪو آهي، اُن جو مطلع آهي:

هوءَ عشق و محبت جي دنيا گذري بہ وئي گذري بہ وئي،
مان ڪيئن چوان منهنجا پيارا گذري بہ وئي گذري بہ وئي.

پوءِ مون پاڻ کي شاهہ لطيف جي اُردو ترجمي ۾ سارو وقت مصروف رکيو، ۽ ڪجهہ سامي، سچل، سانگيءَ جي نالي ۾ شعر لکيا، جي پوءِ ٿو لکان. هڪ پيري آفاق صديقيءَ پڇيو تہ "ڇا واقعي هي ساميءَ جي شعر جو ترجمو آهي؟" مون جواب ڏنو، "آفاق، سوڌا ساميءَ جي آهي، وسڪي منهنجي آهي."

مون شاهہ جو اردوءَ ۾ ترجمو ٿي ڪيو تہ سيپٽمبر ١٩٥٦ع ڌاري فوجي انقلاب جو منصوبو مڪمل ٿي چُڪو هو. فوج جي ڪمانڊر اِن

چيف (پوءِ فيلڊ مارشل) ايوب خان اُن جي قيادت ڪئي هئي. هو پنهنجيءَ قوم کي فتح ڪري فيلڊ مارشل آئزنهوور ۽ فيلڊ مارشل منٽگومريءَ جي قدوقامت وارو ٿي ويو هو. هُن جي ذهن ۾، جو منصوبو هو، اُن ۾ صدر سڪندر مرزا کي عهدي تي قائم رکڻ واري تجويز شامل هئي. صدر مرزا ڪنن اقتدار ۾ آيو، اها ڳالهه ڄاڻڻ لاءِ پاڪستان جي اُن دؤر جي سياست جو مطالعو ضروري آهي تہ ڪوئا ڪنن ڪوئامار ۾ ڪُڏي رهيا هئا. مان اهو دؤر تَرڪي وڃان ٿو، ڇو تہ اُن سان منهنجي ادبي زندگيءَ جو ڪوئي واسطو نہ آهي. مون کي اُن دؤر جي سياست تي سوچي اُلٽي ايندي هئي. مارشل لا لاڳو ڪري، قانون ۾ ڏڙا ڏڙ ترميمون ڪيون ويون ۽ آرڊيننس تي آرڊيننس جاري ڪيو ويو. سول حڪومت سِول محڪمن جي ذريعي ڪاروبار هلائيندي هئي، پر ماڻهو حيران هئا تہ سڪندر مرزا کي ڇو ڇڏيو ويو آهي! هو بہ اوتروئي بدعنوان ۽ نااهل هو جيترا ٻيا هئا. مارشل لا لاڳو ٿيڻ کان سڪندر مرزا هڪ مشاورتي ڪائونسل ٺاهي، جنهن ۾ سيڪريٽريٽ جا اعليٰ آفيسر شامل هئا. آڪٽوبر تي سڪندر مرزا انقلابي حڪومت کي هڪ قومي ڪائونسل ۾ ڦيرايو. مون ڪٿي پڙهيو هو تہ سڪندر مرزا اِها غلطي ڪئي، جو دوستن کي ٻُڌائي ويٺو تہ هو مارشل لا هڪ مهيني ۾ هٽائيندو. ان ڪري ٢٧ آڪٽوبر تي سڪندر مرزا سان هن جي ڪئبينٽ جا ٽي فوجي ميمبر، ميجر جنرل اعظم خان، جنرل شيخ ۽ جنرل برقي مليا. اُنهن جي دباءَ هيٺ سڪندر مرزا استعفا ڏني، ۽ ايوب خان سپريم ڪمانڊر ۽ مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ٿيو ۽ هن جي وزارتي ڪائونسل ٻيهر قسم کنيو. اُن وقت کان وٺي هن وقت تائين پاڪستان نِتُ نئين بخت آزما جي تلاش ۾ رهيو آهي.

ايوب خان جي اسپيشل ترين پوري مغربي پاڪستان جو دورو

ڪيو. اُن وقت قدرت الله شهابؔ، ايوب خان جو سيڪريٽري هو. شهاب ڪشميري هو، ۽ ڪهاڻين جي هڪ ڪتاب جو مصنف هو، جو مون پڙهيو هو. جڏهن ٽرين سکر پهتي، تڏهن مُنهنجي گهر ڊپٽي ڪمشنر، سکر، ڪوئي آفيسر موڪليو، جنهن اچي چيو تہ صدر صاحب جي سيڪريٽري جنرل مون کي ريلوي اسٽيشن تي گهرايو آهي. مان پيغام ٻُڌي حيران ٿي ويس ۽ سوچيم تہ شايد هي پُليو آهي. بهرصورت، مان هن سان گڏجي ريلوي اسٽيشن تي ويس. شهاب پلٽفارم تي بيٺو هو ۽ ڊپٽي ڪمشنر سان ڳالهائي رهيو هو. اُتي منهنجو ڪراچيءَ جي ڏينهن جو دوست جميل الدين عالي بہ بيٺو هو. پوءِ خبر پئي تہ اُهو ايوب خان جو ڪراچيءَ ۾ او.ايس.ڊي آهي. هو مون سان ڀاڪر پائي مليو، ۽ شهاب سان تعارف ڪرائيندي چيائين تہ "سنڌ جي وڏي ۾ وڏي سنڌي شاعر سان ملو. هو اُردوءَ جو بہ ڏاڍو چڱو شاعر آهي ۽ مون ٻُڌو آهي تہ هو شاهہ جي پوري رسالي جو اُردوءَ ۾ منظوم ترجمو ڪري چُڪو آهي." شهاب جي اِن ڳالهہ ۾ بيحد دلچسپي هئي تہ هو ڏسي تہ سنڌ ۾ ڪنهن شاعر کي اُردو زبان تي ڪيتري گرفت آهي. هُن ڊپٽي ڪمشنر کان سختيءَ سان پڇيو تہ "هن کي ڇو نہ گهرايو ويو، جڏهن مون اوهان کي لکيو هو تہ سنڌيءَ جا سڀ اهم شاعر گهرايا وڃن؟" ڊپٽي ڪمشنر جواب ڏنو تہ "هن جو نالو سي.آءِ.ڊيءَ جي لسٽ تي هو." ان تي شهاب هن کان پڇيو تہ "اها لسٽ انگريزن جي دؤر واري آهي يا هاڻي ناهي وئي آهي؟" ڊپٽي ڪمشنر جواب ڏنو تہ "سر، انگريزن جي دؤر واري آهي." ان تي شهاب ڪيس ڇڙپ ڏني تہ "پوءِ تہ هي سامراج دشمن ۽ محبِ وطن (Anti-Imperialist and Patriotic) ڇئبو." پوءِ هن عاليءَ کي چيو تہ "فرسٽ ڪلاس ويٽنگ روم ۾ نشست رکو. مان شيخ اياز جو اُردو

ڪلام ٻڌڻ چاهيان ٿو." ائين مون هن کي ڪجهہ شاهہ، سچل ۽ سامي۽ جا اُردوءَ ۾ منظوم ترجما ٻُڌايا تہ حيران ٿي ويو ۽ چيائين تہ "مون کي خواب خيال ۾ بہ نہ هو تہ سنڌ جي صوبي ۾ ڪوئي بہ سنڌي شاعر ائين اُردوءَ ۾ خوبصورت شاعري ڪري سگهندو آهي." پوءِ ٿرين سيٽي هنئي تہ سڀ مون سان هٿ ملائي، 'خدا حافظ' چئي، ٿرين تي هليا ويا. قدرت الله هاڻي گُذاري ويو آهي ۽ وفات کان اڳ هن پنهنجي سوانح حيات "شهاب نامو" لکي، جا مون پڙهي آهي. عالي هن وقت پاڪستان ۾ سينيٽر آهي. سينيٽ ۾ ڪنيو ويو، اُن کان پوءِ هن منهنجي جنم دن تي ريلوي انسٽيٽيوٽ ۾ پرزائيڊ ڪيو، جو مسٽر يعقوب خان زرداريءَ ملهارايو هو. ۽ پوءِ عالي پنهنجي گهرواريءَ سان منهنجي گهر آيو. هنن جي وڃڻ کان پوءِ زرينا ٻُڌايو تہ "عاليءَ جي گهرواريءَ ڪيس خوش مزاجيءَ طور چيو هو تہ 'سنڌ شاعرن جي ڪڍ تہ خوبصورت عورتون ديوانيون هونديون آهن!" ۽ اُن تي زرينا ڪنڌ ڏوٽي هاڻو ڪئي هئي! سکر ريلوي اسٽيشن تي شهاب ۽ عاليءَ سان ان سال ملاقات کان پوءِ آل پاڪستان رائيٽرس گلڊ ٺاهڻ لاءِ ڪراچيءَ ۾ ڪنوينشن گهرائي وئي هئي. مون کي دعوت نامون هو پر مان وڃي نہ سگهيو هوس. ريڊيو تي آيو تہ ڪنوينشن ۾ رائيٽرس گلڊُ ٺاهيو ويو، جنهن جي مرڪزي ڪميٽيءَ تي ٻنهي صوبن مان ميمبر چونڊيا ويا. ٻئي ڏينهن ريڊيو تي مرڪزي ڪميٽيءَ جي ميمبرن جا نالا آيا، جن ۾ آءٌ بہ شامل هوس. مان ڄاڻيان ٿو تہ منهنجو نالو عاليءَ پاڻ يا شهاب جي چوڻ تي ڏنو. مون کي ٽن سالن لاءِ هيڪر ۽ ٻيهر ساڳئي عرصي لاءِ گلڊ جي مرڪزي ڪاميٽيءَ تي چونڊيو ويو هو.

رائيٽرس گلڊ منهنجي ڪلام جو پهريون سنڌي مجموعي "پونر پري آڪاس" ڇپايو ۽ اُن تي انعام ڏنو. پاڪستان بيوروڪرسي، ائين

گلد جي انعام يافتہ ڪتاب تي، ڪفر، الحاد ۽ فحاشيءَ جا الزام هٿي بندش نہ وجهي ها، جي منهنجي خلاف حيدرآباد ۾ ڪي بااثر شخصيتون سازش نہ ڪن ها. پر اُها پوءِ جي ڳالهہ آهي. اُن کان پوءِ، ڪافي اڳي، مون سکر مان پنهنجي اُردو ڪلام جو مجموعو 'بوئے گل نالۂ دل' ڇپايو، جنهن تي آفاق صديقيءَ جو پيش لفظ هو. دير سان خبر پئي تہ اُهو پنو پاڪستان سرڪار جو هو، جو اسان پوسٽ ذريعي حيدرآباد مان گهرايو هو، ۽ اُن جي هر صفحي تي 'گورنمينٽ آف پاڪستان' نشان طور امپرنٽ ٿيل هو، ۽ اُن ڪري ئي اسان ان ڪتاب جون ڪجهہ ڪاپيون دوستن ۾ ورهايون ۽ ٻيون مارڪيٽ ۾ نہ آنديون. پوءِ اُن ڪتاب جو گهٽو حصو منهنجي ڪتاب "نيل ڪنٺهہ نيم کے پتے" ۾ ڇپيو، جو حوريءَ نوراني ڇپيو هو. حوريءَ مون کان پڇيو هو تہ "ان ڪتاب جو نالو تہ ڏاڍو پيارو آهي پر اُهو ڇا جي علامت آهي، مون هن کي جواب ۾ چيو هو تہ "نيل ڪنٺهہ 'شو' کي چوندا آهن ۽ هڪ پکيءَ کي بہ چوندا آهن. شو کي نانگ ڳچيءَ ۾ ويڙهيل هوندا آهن، ۽ نيرو رنگ وهہ جي علامت آهي. نم جا پتا ڪوڙا ٿيندا آهن ۽ ماحول جي تلخيءَ جي علامت آهن. نالي جو مطلب آهي تہ ماحول جي تلخيءَ شاعر جي آواز ۾ وهہ ُپري ڇڏيو آهي." حوريءَ ديرئي نہ ڪئي ۽ ٻن مهينن ۾ مڪتبہ دانيال پاران ڪتاب ڇپائي ڇڏيائين، جو اُردوءَ ۾ ڪافي مقبول ٿيو آهي.

سکر ۾ مون کي سنڌي ادبي سرڪل جو ۱۹۵۳ع کان ۱۹۵۵ع تائين صدر چونڊيو ويو هو. پر ادبي سرڪل ۾ مون کان ۽ شيخ راز کان سواءِ ٻيا سڀ اُردوءَ جا اديب هئا. مان پهريون ڀيرو رائيٽرس گلد جي مرڪزي مجلس عاملہ جو رڪن هوس، ۽ پوءِ سال ۱۹۶۱ع ۾ رائيٽرس گلد سب ريجن سکر جو صدر بہ هوس. ايستائين منهنجا سنڌيءَ ۾ فقط تي ڪتاب ڇپجي چڪا هئا- سفيد وحشي

(افسانن جو مجموعو)، پنهنل ڪان پوءِ (خط) ۽ يونر پري آڪاس. منهنجي اُردو ڪلام جي مجموعي "ڪفِ گلفروش" کي ترتيب ڏني وئي هئي. اُهو سڪر مان ڪراچيءَ اچڻ وقت شايد سڪر ۾ رهجي ويو. اُن مان نوٽ بُڪن ۾ لکيل ڪجهه غزل موجود آهن. مون "بوٽي گل ناله دل" ۾، جي پوربيءَ ۾ گيت لکيا اُهي ڏسي، اُردو اديب وائڙا ٿي ويا، جو ته اُهن کي به پوربيءَ تي ايترو عبور ڪونه هو.

رائيٽرس گلڊ جي ڊاڪا سيشن ۾ مان به پيرا ويو هوس ۽ اُن جو ذڪر پنهنجي ڪتاب "جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙءِ" ۾ ڪري چُڪو آهيان. اُتي چاٽگام تي مان ڪنهن مندر ۾ لڪشمي پوڄا ٿي ويو هوم. دراصل مون غلطيءَ ۾ اُن کي سرسوتي پوڄا سمجهيو هو. بنگال جي رنگارنگ تهذيب، راگ، مفلوڪ الحاليءَ مون کي ايترو اُتساهيو، جو موٽي اچي اهو ڪتاب "ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي" لکيم. ان ڪتاب کي غور سان پڙهبو ته نظر ايندو ته مون کي اُن ئي وقت رَهو پيو هو ته پاڪستان جو هيءُ حصو الڳ ٿي ويندو. "يونر پري آڪاس" جي اشاعت کان پوءِ مون ڏانهن سنڌي شاعري موٽي آئي. اُن کان پوءِ مان رشيد ڀٽيءَ سان گڏجي پارت ويس ۽ "يونر پري آڪاس" ۾ چپيل ڪيترائي شعر حافظي مان اُتي پڙهيا هئم، جنهن جو ذڪر مان اڳيئي ڪري چڪو آهيان. ۱۹۶۳ ۾ "جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ" جي اشاعت کان پوءِ مون ڏي سنڌي نثر موٽي آيو. اُنهن ٻنهي ڪتابن تي به سنڌ جي حڪومت طرفان بندش وڌي وئي. پوءِ ۱۹۶۴ع ۾ منهنجي ٽئين ڪتاب "ڪُلهي پاتم ڪينرو" تي بندش وڌي وئي. اُنهيءَ وقت تائين منهنجا اردو اديبن سان خوشگوار تعلقات رهيا.

آگسٽ ۱۹۶۵ع جي شروعات ۾ دنيا تي اها حقيقت ظاهر ٿي ته ڪشمير ۾ حالتون برصغير جي امن لاءِ سازگار نه هيون. آزاد ڪشمير

۾ ڪارگل واريءَ ايراضيءَ ۾ پارت جي غيرمعمولي چُرپُر ٿي رهي هئي. اُها ايراضي پارت کي لداخ سان ملائي رهي هئي. اقوام متحده جي سيڪريٽري جنرل ٻنهي ملڪن کي گذارش ڪئي تہ سرحد تي ڪاروائي بند (Cease-fire) ڪئي وڃي. پر ان گذارش تي ڪنهن بہ ڌيان نہ ڏنو. آگسٽ تي معلوم ٿيو تہ جمون ۽ ڪشمير ۾ هڪ انقلابي ڪائونسل جو بنياد رکيو ويو هو، ۽ ٻئي ڏينهن تي مخفي ريڊيو تان "صداي ڪشمير ريڊيو" جو اعلان ڪيو ويو. ڪجهہ ڏينهن ۾ ڪشمير ۾ فساد ٿيا. آگسٽ جي وچ ڌاري هُل هنگامو وڌي ويو ۽ پارت سرڪار اهو مڃيو تہ پارت جي فوج ۽ پوليس جا ١٥٣ ماڻهو ماريا ويا هئا ۽ ڪجهہ عام شهري بہ ماريا ويا هئا. ٻہ ڏينهن پوءِ معلوم ٿيو تہ آزاد ڪشمير جا محب وطن، پاڪستاني فوج جي مدد سان، اڪنور ۽ چمن تائين وڃي پهتا هئا. ٻنهي ڌرين ڄاتو تہ پارت مجبور ٿي پنجاب جي سرحد ڏانهن وڌندو. ٦ سيپٽمبر تي ايوب خان ريڊيو تي چيو "پارت جي فوج لاهور ڏانهن وڌي رهي آهي." هربرٽ فيلڊمئن پنهنجي ڪتاب "(From Crisis to Crisis, Pakistan 1962-69)" ۾ لکيو آهي:

"As in all armed conflicts, the casuality was truth. On both sides, propaganda, accusations and counter accusations, rose swiftly in pitch and exaggeration."

(هر هٿياربند لڙائيءَ وانگر سارو نزلو 'سچ' تي ڪريو. ٻنهي ڌرين ۾ پروپئگنڊا، الزام تراشي ۽ جوابي الزام تراشي، ڪئي وئي، جا ڪافي اوٽڪَ ۽ وڌاءَ واري هئي.)

لال بهادر شاستريءَ لوڪ سيا ۾ لاهور جي فتح جو اعلان ڪيو. اٿين آهي تہ پارتي فوجي واڳهہ سيڪٽر تائين پهتا هئا، پر پاڪستان جي نوجوان فوجين سِر جون قربانيون ڏئي اُتي پارتي ٽٽنڪ اُڏائي ڇڏيا. ٻيو ڪوڙ آل انڊيا ريڊيو ڳالهايو تہ "پاڪستان جو وزير خارجہ ذوالفقار علي ڀٽو پارت جو شهري آهي. مان ڪراچيءَ ۾ هوس

جڏهن سراج ٻڌايو تہ جنگ اچي رهي آهي ۽ پارتي هوائي جهاز لاهور مٿان اُڏامن ٿا ۽ شايد ڪجهہ بم بہ ڪيرايا اٿائون. مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ آهي تہ پارت جي دعويٰ هئي تہ سنڌ ۾ هو ڏيڍ سو ميل هٿ ڪري سگهيا هئا، غالباً هنن رڻ ڪچ کان ڇاڇري تائين دعويٰ ٿي ڪئي. مان سراج سان ڳالهہ ٻولهہ کان بہ ڏينهن پوءِ سکر موٽي ويس، تہ سازش ڪري مون کي ٽي مهينا نظربند رکيائون، جنهن جو ذڪر مون اڳين ڪتابن ۾ ڪيو آهي. جيل ۾ نظربنديءَ مون کي سخت جان بڻائي ڇڏيو، ۽ اُتي مون پنهنجو مشهور غزل لکيو هو:

بي موت مٺا تو لاءِ ڪُٺا انسان هزارين مان نہ رڳو،
هن دنيا ۾ اي ديس هٺا نادان هزارين مان نہ رڳو.

جنگ ڪل سترنهن ڏينهن هلي، پر مون کي ٽي مهينا نظربند رکيائون. ان کان ڪجهہ وقت اڳي، مون ٽر جو سفر ڪيو هو ۽ پنهنجا ٽي مجموعا 'جل جل مشعل جل' "هي گيت اُجايل مورن جا" "رُت آئي ڳاڙهن ٻيرن جي" لکيا هئا، جي سنڌ ۾ حميد سنڌيءَ جي ماهوار 'روح رهاڻ' ۽ هند ۾ اُتم جي 'نئي دنيا' ۾ شايع ٿيا هئا. اُنهن مان ڪيئي نظم مون "سنڌي شام" جي گڏجاڻين ۾ پڙهيا هئا، جي سنڌ ۾ باهہ وانگر پکڙيا هئا. ان وچ ۾ سنڌ ۾ منهنجو نانءُ سنڌي عوام تائين پهچي چُڪو هو. آفاق صديقيءَ ٻڌايو تہ ميرپورخاص ۾، جتي هو پڙهائيندو هو، هڪ جوڙي وڏي پُٽ جو نانءُ بدلايو هو ۽ هن جو نانءُ اياز سينئر رکيو ۽ ننڍي پٽ جو نانءُ اياز جونئر رکيو. منهنجي شعر جي ايتريءَ شهرت جي اساسي بنياد کي محمد ابراهيم جويي جي منهنجن شاعريءَ جي ڪتابن تي مهاڳن ۽ رشيد ڀٽيءَ جي منهنجي ڪتاب "خط، انٽرويو ۽ تقريرون" جي مهاڳ مان سمجهي سگهجي ٿو. مون تي ۽ منهنجي دفاع ۾ رسول بخش پليجي ۽ يار محمد پنهور

بہ سنڌيءَ ۾ ڪتاب لکيا. اسلام جا سي وقوف حامي آهو نہ ٻيئي سمجهي سگهيا تہ هو هڪ سرّيت پسند (Mystical) شاعر کي قوم پرستيءَ جي شدت پسنديءَ ڏانهن ڌڪي رهيا هئا! سارو ماضي هاڻي خوابِ پريشان وانگر ٿو لڳي. منهنجي پاڙي ۾ مهاجر ڪير وارا ڪين پنهنجي دڪانن تي ويهاري مفت ۾ ڪڙهيل ڪير پيارينداهئا ۽ پان وارا ڪين پان ۾ تماکو اڳي کان بہ وڌيڪ ملائي سندن متيون مُنجهائي ڇڏيندا هئا. اسان جي پاڙي ۾ هڪ منهنجو ۽ هڪ منهنجي دوست ستار خان مغل جو گهر هو، ۽ اسين هزارن مهاجرن جي وچ ۾ اڪيلا رهندا هئاسين. اُنهن مان ڪي تہ مسڪين هئا ۽ ڪي شرير، جي اسلام ۽ پاڪستان جي نالي ۾ ٽنڊ تي ٽوپي رکندا هئا ۽ سنڌ جو نالو ٻي ڪين نہ آڻندو هو ۽ هو سنڌ کي "واديءَ مهران" سڏيندا هئا. منهنجي طبيعت کي ڪٿو ۽ ڪهرو ۽ ڪلام کي ڪَڙالو بڻائڻ ۾ هِنن جو هٿ هو.

پوءِ جون ١٩٦٦ع ۾ پهرين سنڌ ثقافتي ڪانفرنس ٺٽي ۾، ٻي داد شهيد، ٻيڌاپور ۾ ۽ ٽين ڪانفرنس ميرپور بٺوري ۾ ٿي، اُنهن ٽنهي ڪانفرنسن ۾ افتتاحي خطبو جي.ايم.سيد پڙهيو. ٽيئءَ ڪانفرنس ۾ مشاعري جو افتتاحي خطبو مون پڙهيو، جو ضميمو ڪري هِن ڪتاب سان شامل ڪيو ويو آهي. چوٿين ڪانفرنس ٻيٽ شاهہ ۽ پنجين ڪانفرنس ڏُنڙو ۾ ٿي، جن ۾ بہ فقط جي.ايم.سيد افتتاحي خطبو پڙهيو. ڇهين ثقافتي ڪانفرنس سن ۾ ٿي، جنهن ۾ افتتاحي خطبو جي.ايم.سيد پڙهيو ۽ مشاعري جو صدارتي خطبو مون پڙهيو، جو بہ ضميمو ڪري هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو ويو آهي. ون يونٽ خلاف زياده تر تحريڪ اديبن هلائي. فرانڪو خلاف اديبن جي انٽرنئشنل برگيڊ وانگر هِتي تحريڪ ۾ جيئي سنڌ تحريڪ، ڪميونسٽ ۽

انارڪسٽ بہ شامل هئا. اُن ۾ ڪي سرڪاري ايجنٽ هئا، جن جو اسان کي ڊير سان پتو پيو. سال ١٩٦٨ع ۾ مرحوم ذوالفقار علي ڀٽي جي استعفا ۽ منهنجي گرفتاريءَ کان پوءِ ساهيوال جي ترم جو سارو احوال مان "ساهيوال جي ڊائريءَ" ۾ لکي چُڪو آهيان. رهائيءَ کان پوءِ ڪڏهن ۽ ڪيئن ڀٽي مون کي سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر ڪري ڪنيو، ۽ مون کان شاعري ڪسي وٺي- مون اُن دور ۾ فقط "لڙيو سج لڪن ۾" شاعريءَ جو ڪتاب تخليق ڪيو، البت مون مطالعو ۽ مشاهدو ڪافي ڪيو ۽ ڪافي سيرَ سفرَ ڪيم- اِن جو احوال مان پوءِ لکندس. جنرل ضياءالحق مون کي پاڪستان پبلڪ سروس ڪميشن جي ميمبر يا هاءِ ڪورٽ جي جج ٿيڻ لاءِ آڇ ڪئي، پر ڪنهن ريت منهنجي جان ڇٽي وئي. مان وائيس چانسيلريءَ جو ١٩٨٠ع ۾ ترم پورو ڪيو، ۽ سڪر ۾ وري وڪالت شروع ڪئي، ايتري ۾ سڪر ۾ هاءِ ڪورٽ پنهنجي بينچ قائم ڪئي.

سنڌ جي چيف جسٽس ۽ ڪراچيءَ ۾ منهنجي پارٽنر، عبدالحي قريشي، سڪر ۾ مون کي چيو تہ هُن کي سنڌ جي گورنر مون لاءِ پيغام ڏنو آهي تہ "جنرل ضياءالحق ڪيس چيو تہ جي اياز کي اسلام آباد جي آب هوا نہ ٿي وٺي، تہ هن کي سنڌ هاءِ ڪورٽ تي جج ڪري ڪنيو وڃي." منهنجو، بهرحال، جواب هو تہ "مان هائي ڪيئي ڪيس ڪنيا آهن ۽ هن پيشي سان مطمئن هئس."

* * * *

مون وڪالت ۾ انساني فطرت جي مطالعي ۽ مشاهدي جي جتي وچ ۾ ڳالهہ ڇڏي هئي، اُتان شروع ٿو ڪيان. ڪيترا نہ ڏوهي، ڏنگا، ڪوٽا ۽ ٽيڙها مليا مون کي وڪالت واري عرصي ۾! هڪ ڀيري مان روهڙي سب جج جي ڪورٽ مان پٽر جي ڏاڪڻ تان هيٺ لٿس تہ منهنجو اصيل، جو ذات جو جاگيرائي هو، مون سان گڏجي مون کي ڪار ۾ چڙهڻ آيو. مان جڏهن ڪار ۾ ويٺس تہ بي پرواهيءَ سان ڪار

جو دروازو بند ڪندي، هن جي آگر ڪپجي وئي ۽ رت نينڊيون ڪري وهڻ لڳو. مان وِسو ٿي ويس، پر جاگيرائيءَ ٿهڪ ڏنو "تون ڇو ٿو وِسو ٿين، هيءَ ڳالهہ عين موقعي تي ٿي آهي. مان ٿاٿي تي فرياد لڪايان تہ فريادي مون سان گڏ ڏاڪڻ مان لٿو تہ ور مان چاقو ڪڍي مون کي پٽي هنيائين؛ مون هن کي هٿ سان جهليو تہ منهنجي آگر ڪپجي پَئي. شڪار واهہ جو ڦاٽو آهي." انساني فطرت ۾ ڪهڙو نہ حيرت انگيز حيوان پوشيده آهي!

ڳالهہ جو تسلسل سنڌ مسلم هاسٽل ۾ موٽائي ٿو وٺي وڃي. هاسٽل جي سامهون ديوار کان ٻاهر رستي جي ٻئي پاسي جنهن جي سائي ۾ ڪيئي ڪوڙهي عورتون وينيون هونديون هيون. اُنهن جا چپن ۽ آگرين جا ڪجهہ حصا ڪوڙهہ کائي ڇڏيا هئا. اُهي تَري وڏائي بيڪ مگنديون هيون. ديوار جي پٺ تان هڪ وسيع خاليَ پلاٽ هو. هڪ پيري سانوڻ جو مينهن شرڙاٽ ڪري وسي رهيو هو، اُپ ۾ ڪنوڻ ڪجڪا ٿي ڪيا ۽ ٻہ مُنهين وانگر وٽَ ڪائي رهي هئي. مان وراندي ۾ بيٺو هوس. مينهوڳيءَ جي موسم ۾، ورساري جي ويلَ ڪيڏو نہ وٽندي آهي! اوچتو مون ڏاڪڻ تان بوٽ جي ٽَپ ٽَپ جو آواز ٻڌو. منهنجو روم ميٽ (Room mate) هڪ وهرُيل وهڙي وانگر آيو ۽ تڪڙو تڪڙو باٿ جو دروازو بند ڪري، ٻن بالٽين مان پاڻي ڪڍي، صابڻ سان پاڻُ ڌوتائين. باٿ روم مان پاڻيءَ جي ڇاٽار جو آواز اچي رهيو هو. ٽوال سان انگ اُگهندي، هو ٻاهر نڪتو، تہ هو وهاٽيلُ ٿي لڳو. هن پنهنجي ٽمندڙ شلوار قميص ڪمري مان ڇڪي ٻاهر وراندي ۾ رسيءَ تي وڌي، ۽ پوءِ هٿ کٽي چيائين، "منهنجي توبہ! يا خدا! مان وَري ائين نہ ڪندس. هن پيري پنهنجي مهر ڪجانءِ!" مون حيران ٿي هن کان پڇيو تہ "يار ڇا ماجرا آهي؟" هن جواب ڏنو، ڳالهہ ئي نہ پُڇ! رات ٿي

چُڪي هئي، مان سائيڪل تي سوار هوس ۽ پوت مُنهنجن ڪُلهن تي سوار هو. مون رستي تي هڪ هندو بڪارڻ ڏٺي، جا وڏي آواز سان بڪيا گهري رهي هئي. مون سائيڪل روڪي هن کان پڇيو تہ "هلندينءَ ڏهہ رپيا ڏيندو سانءِ!" "چي. چي، چي" هن وراڻيو، "مون تيرت ڪيا آهن ۽ گنگا اشنان ڪري شُڀ تي آئي آهيان. پڇي وڃ نہ تہ رڙيون ڪنديسانءِ؟" مون هيڏي هوڏي ڏسي فريئر روڊ تي ٻيو بڪيا لاءِ واڪو ٻڌو، چوڌاري ڪوئي نہ هو. مون سائيڪل روڪي بڪارڻ کي ٻانهن ۾ هٿ وڌو. هن جهٽڪو ڏئي، هٿ ڇڏائي، مون کي ماءُ ڀيڻ تي گاريون ڏنيون. منهنجن ڪُلهن تي پوت وڃي آسمان سان لڳو هو. اوچتو پريان صدا آئي، مان اوڏانهن ويس ۽ سائيڪل روڪي بڪارڻ کي چيم "هلبو؟" هن کي هٿ ۾ خالي ٽالهي هُئي، جا منهنجي مٿي ڏانهن اُڇلايائين پر مان تِر تان بچي ويس. لاچار مان هاسٽل ڏانهن موٽي آيس تہ رستي تي ٻہ ڪوڙهيون بڪارٽيون ڏٺيم اُهي مان اڳي ڏيٺهن جو ٻہ ڏٺيون هُيون. مون هڪ کي ٻانهن ۾ هٿ وجهي چيو تہ "آءُ!" هوءَ منهنجي پُٺيان لم لمڪندي، ڪافي دور ميدان تائين آئي، مون هن کي پٽ تي ليٽائي پنهنجو مُنهن ڪارو ڪيو." مون چرڪي پڇيس تہ "ڇا، هوءَ ڪوڙهي هئي؟" جواب ڏنائين ، "رات جي اونده ۾ مون هُن کي پورو نہ ڏٺو، پر ڏيٺهن جو اُتي مون ٻہ ڪوڙهيون بڪارٽيون ڏٺيون هيون." مون صبح جو پنهنجا ٽپڙ ويڙهيا. مون کي يَڏ ٿيو تہ جي اها بڪارڻ ڪوڙهي هئي تہ مون کي ٻہ ڪوڙهہ ٿي پوندو! مون پنهنجو گلاس ٻہ نہ ڪنيو. 'ڇا معلوم، هُن اُن ۾ رات پاڻي پيتو هجي!' باڪ جو مان پنهنجي دوست وٽ روپ ولاس هاسٽل ۾پهتس ۽ ٽپڙ اُتي رکيم، ۽ هن کي چيم تہ "مون کي هاسٽل ۾ اَڊميشن وٺي ڏي!" مون هندي ٻوليءَ جو "تامشِي" لفظ ٻُڌو هو، ۽ سوچيم تہ 'تامشِي ڀِراڻي پنهنجي تِرپتيءَ لاءِ ڪيڏا نہ جوڪم ٿو ڪٿي!'

* * * *

وڪالت سان منهنجي ادبي زندگي ٻانهن ۾ ٻانهن وجهي هلندي هئي. ان سان گڏ سنڌ جي شهر شهر جو سفر به هلندو هو. هڪ ڀيري فيض احمد فيض سکر آيو. ساڳيو ڊيل ڊول، قد ڪاٺ جو پورو پنو، گهٽ ڳالهائو، سارو وقت سگريٽ وات ۾. اُنهن ڏينهن ۾ سجاد ظهير هندستان هليو ويو هو. حسن ناصر مري چُڪو هو. هو ۽ مان برنس گارڊن ۾ ٽهلي رهيا هئاسين. رات جو سکر ميونسپالٽيءَ جي.سي.ايس. پي ائڊمنسٽريٽر مقصود احمد حميديءَ وٽ ماني هئي. لاهور جو غزل گو شاعر ناصر ڪاظمي به هن وٽ لٿل هو. فيض ڳالهيون ڪندي چيو ته "پارٽي ليڊر شپ نہ رهي آهي. مان چاهيان ٿو ته پارٽيءَ جي از سرِ نو تنظيم ڪيون." مون هن کي صاف چيو ته "تون ۽ مان نہ رڳو پارٽيءَ کي تنظيم ۾ آڻڻ جا اهل نہ آهيون، پر ڪنهن پارٽيءَ ۾ شامل ئي نہ رهي سگهنداسين." مون هن کي ٻڌايو ته مون هڪ ڪتاب "رومانوي جلاوطن" (ROMANTIC EXILES) ۾ پڙهيو آهي ته جرمنيءَ جي هڪ شاعر (نالو ياد نہ ٿو اچي) فرانس ۾ پناهہ ورتي، ۽ اُتي جرمنيءَ ۾ انقلاب لاءِ نوجوان، شاعر، اديب، دانشور ڪنا ڪيائين، اُنهن لاءِ پُراڻي طرز جون بندوقون حاصل ڪيائين، ۽ سيني گڏجي جرمنيءَ تي ڪاهيو. فرانس ۽ جرمنيءَ جي سرحد لڳ هنن کي شڪست فاش ملي ۽ هنن جون وايون بتال ٿي ويون. "نہ وري تون ۽ مان اُهو جبر ۽ زبان بندي برداشت ڪري سگهنداسين، جا پارٽيءَ ۾ شموليت جو نتيجو آهي. افسوس آهي ته تو جهڙو عظيم شاعر اختلافِ راءِ وارو ادب (Dissident Literature) نہ ٿو پڙهي، تو ته 'نقش فرياديءَ' ۾ لکيو آهي:

بُول کہ لب آزاد ہیں تیرے
جسم و زباں کے موت سے پہلے

جو ڪچھہ بھي ڪھنا ھي ڪھلي
بول ڪہ لب آزاد ھين تيرا.

"مون اھو وروڌي ادب پڙھيو آھي ۽ منھنجو رايو اھو آھي تہ يو.ايس.ايس.آر کان وڌيڪ آزادي پاڪستان ۾ آھي، جيتوڻيڪ ھتي بہ بيورو ڪرسيءَ جو بَگو مُنھن آھي. جي ڪائي اُميد آھي تہ عدليہ ۾ آھي."

فيض رنج سان جواب ڏنو، "اياز! ٻي ڪا راھہ نجات تہ آھي بہ ڪانہ. تون بورجوا ادب کان متاثر ٿيو آھين". مون ڪيس چيو تہ "ھڪ ڪميونسٽ پنھنجي پارٽيءَ لاءِ تن، من، ڌن جي قرباني ڏيندو آھي، پنھنجي خاندان کي نظرانداز ڪندو آھي ۽ قيد جا ڪشالا ڪاٽيندو آھي. جنھن وقت ھو پارٽي ڇڏيندو آھي، تنھن وقت ھو ھڪ ڪتاب ۾ ضرور لکندو آھي تہ ھن پارٽي ڇو ڇڏي. تون جو پارٽيءَ سان وڌيڪ ھٿ ڇُراند ڪندين تہ توکي ماياڪووسڪيءَ وانگر خودڪشي ڪرڻي پوندي." فيض کي انھيءَ جواب جي مون مان توقع نہ ھئي، پر ھن تحمل سان چيو، "تنھنجي جيئي سنڌ تحريڪ سان مسئلو حل نہ ٿو ٿئي. مسئلو تہ پوري برصغير جي پورھيتن جو آھي، لينن چيو آھي تہ:

'Nationalism is an infantile disorder'

(قوم پرستي ٻاراڻو خلل آھي). قوم پرستي توکي فاشزم ڏانھن نيندي." فيض ساري عمر ڪميونزم جو ھمسفر ھو، ھن کان وڌيڪ تہ قراة العين کي دور رس نگاھہ ھئي، جا ھن جي ڪتاب "آخرِ شب کے ھمسفر" مان ظاھر آھي.

دراصل روسي ھر ڪنھن ھمسفر اديب کي ڪارائي پيٽاري، انعام اڪرام ڏئي، خوش رکندا ھئا. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ جڏھن روس جو پاڪستان ۾ سفير ڪامريڊ والڪوف ايندو ھو، تہ ڪار مان لھڻ سان

مون کي اک ڀڄي اشارو ڪندو هو تہ هن جا ڪار جي ڊگيءَ ۾ وادڪا جا ڪريٽ موجود هئا. منهنجي اشاري تي مُنهنجو پي.اي ڪريٽ ڪڍائي رکندو هو. هونءَ تہ ايراني ڪانونسل جنرل مون کي تحفا ڏيندو هو، پر هو منهنجو دوست هوندو هو ۽ مون ۾ ڪوئي مطلب نہ هوس. فيض بہ وادڪا جي جام ۾ لُڏميلا جو عڪس ڏسندو هو، ۽ هن جون لينن گراڊ ڪان آلما آتا تائين راتيون هڪ خوابِ گريزان وانگر ڪٽجي ويندیون هيون.

وچ ۾ قطع ڪلامي ٿي وئي. هي سارو ڪتاب "ڳالهہ مان ڳالهہ آهي. مون چيو ٿي تہ برنس گارڊن مان مقصود احمد صديقيءَ جي جاءِ تي وياسين، جتي ناصر ڪاظمي وينو هو. پوءِ وسڪي، لطيفا، ڪيئي لطيفا، قهقهي تي قهقها، ۽ ٻاهر ايوب خان راڪاس وانگر رنيي رهيو هو.

ڇا ڇا ڏڳ مُڙس تاريخ ڳرڪائي وئي، سوچي لڳ ٿا ڪانڊارجن، تاريخ واريءَ جي گهڙيال (Sand Glass) وانگر آهي، جنهن کي ڪائي چاڀي نہ آهي، جا وقت کي اڳتي پُنتي ڦيرائي سگهي.

فيض جي اچانڪ موت جي باري ۾ پڙهي، منهنجي اکين ۾ ڳوڙها پرجي آيا هئا. ڇا، موت جو ڪوئي دندان ساز آهي جو هن جا ڏند ڇِڪي ڪَڍي!

فيض جي موت کان پوءِ مون هڪ نامڪمل غزل جو مطلع لکيو هو:

موت جي ڪيڏيءَ گِرَڻ ۾ روز ڇڪبا ٿا وڃن
ڪيترا ڦيرا ڏئي سڀ هيٺ ڏڪبا ٿا وڃن!

* * * *

عشق ئي قيدِ حيات ۾ بندِ غم مان نجات آهي. هڪ ڪيس ۾

منهنجيءَ هر ڪوشش جي باوجود ڪاري ڪاريءَ کي موت جي سزا اچي وئي. هنن تي الزام هو تہ هنن گڏجي ڪاريءَ جي مُڙس کي قتل ڪرايو. جڏهن جج سزا جو ڪورٽ ۾ اعلان ڪيو، تڏهن پڇري ۾ وينل جوابدار، جو ڪارو هو، پنهنجي پرسان وينل ڪاريءَ کي ڇڪي ڀاڪر پاتا ۽ گهريون چميون ڏنيون. جج صاحب، جنهن پنهنجي ساريءَ نوڪريءَ ۾ اهڙي ڳالهہ نہ ڏٺي هئي، تنهن جوابدار کي تڙي ڏئي چيو تہ "اوهان عدالت جي توهين ڪري رهيو آهيو، جنهن ۾ اوهان کي سزا اچي سگهي ٿي. جوابدار پادر لاهي جج ڏانهن ڦٽي ڪيو، ۽ چيو تہ "ڦاسيءَ جي سزا تہ اڳيئي ڏني اٿي، ٿلها، ٿل ٿل جج! ٻيو ڪهڙو ڪجهہ پٽيدين." جج سپاهيءَ کي چيو تہ "هن بيوقوف جوابدار کي هتان ٻاهر وٺي وڃ! ٻنهي جوابدارن کي جيل جا ڦاٽل ڪپڙا پيا هئا. مرد عورت جو چولو مٽي ڪري هن جا انگ مهٽياءِ چميا بہ. پوءِ جج ڏانهن منهن ڪري چوندو ويو تہ "جي اپيل ۾ ڇٽي ويس، تہ پهرين گولي توکي دوُنَ ۾ هٽندس ۽ بي سرڪاري وڪيل کي." جج کي ڪنبٽي وٺي وئي ۽ ٽاڪرو ڪانوَ جي رنگ جهڙو گاڏون گهليندي، چيمبر ۾ ويو. "پـ....." هن جي پُٺ تان جوابدار چيو، "تو ڪڏهن عشق ڪيو هجي تہ سمجهي سگهين تہ وڇوڙو ڇا آهي!" سپاهي ٻنهي جوابدارن کي ڇڪي جيل جي وٽن ۾ ڇڏي آيا.

* * * *

مٿين ڳالهہ لکندي، مون کي هڪ ٻيو ڪيس ياد آيو. هڪ ڀيري هڪ مختياڪار جي زال جنهن کي ڪُنڍڙا ڪاڪُل هئا، ۽ ڳٽن ۾ ڪڏون ٿي پيون، جن کي ايراني شاعر "چاهِ غب غب" چوندا آهن، ۽ دقيانوسي غزل گو سنڌي شاعر بہ ساڳيو لفظ استعمال ڪندا هئا، اُها هڪ پنهنجي مختيارڪار مڙس کي ۽ اُن مان ٻارن کي ڇڏي، ڪنهن هيڊ ڪنسٽيبل سان ڀڄي وئي هئي. مختيارڪار هيڊ ڪنسٽيبل تي ڪيس

ڪيو تہ هن سندس زال زوريءَ پڇائي آهي ۽ هن جي ماءُ ڪان زر زيور ڪسي پڇي ويو آهي. فرياد روهڙي ٿاڻي تي ٿي هئي، جتي هو مختيارڪار هو. پوليس جاچ ڪري جوابدار کي گرفتار ڪيو ۽ هن تي ڪيس سيشن ڪمٽ ٿيو، ۽ عزيز ميمڻ جي ڪورٽ ۾ هليو. مختيارڪار جي زال شاهد ٿي هئي! هن کي ٿاڻي تي ڪافي ماريو ويو هو ۽ هن چيو تہ هُن "هيڊ ڪنسٽيبل کان بان ڪئي. "جيستائين جج ڪورٽ ۾ اچي، مختيارڪار مون کي ڏسي زال کي چيو تہ "ڪِني رن! پڳين ۽ بہ هيڊڪنسٽيبل سان! ڪنهن ڊپٽي ڪليڪٽر سان تہ پڇين ها!" جوٽس کي طيش اچي ويو ۽ جواب ۾ چيائين، "مون کي ڊپٽي ڪليڪٽر نہ گهربو هو، مُڙس گهربو هو." هن وڌيڪ چيو تہ "تو زيور بہ جوابدار جي ڪڍ لاتا آهن، اهي مون هُن کي تحفي ۾ ڏنا. زيور تنهنجي پيءُ جا هئا؟ سڀ رشوت مان ٺهرايا هُئني. هن سان هڪ ئي رات، توسان ساريءَ جمار کان چڱي هئي." پوءِ هن ٻانهن مان سونيون ڪنگڻيون ۽ سونو هس ڳچيءَ مان لاهي مختيارڪار کي منهن ۾ هنيو. ايتري ۾ سيشن جج عزيزالله ڪورٽ ۾ اچي ويو. هن سرڪاري وڪيل کان پڇيو تہ "ڪهڙا ڪهڙا شاهد موجود آهن؟" پوءِ چيائين تہ "پهريون مختيارڪار جي زال جو بيان رڪارڊ ڪندس." هوءَ ڪٺهڙي ۾ آئي تہ شاهديءَ ۾ چيائين تہ "هي هيڊڪنسٽيبل منهنجي مڙس لاءِ پلا تحفي طور ڪٿي آيو هو. منهنجو مڙس ڍل بستگيءَ لاءِ ويو هو. مون دروازو کوليو، تہ مون هيڊڪنسٽيبل کي ڏٺو تہ منهنجي دل ۾ ائين پيهي ويو جئن مڇيءَ جي ڪلين ۾ ڪُنڊي اٽڪي پوندي آهي. هن مُڇن کي وَٽُ ڏنو تہ جڻ باز وانگر منهنجو ساهہ کنيي ويو. جج صاحب! تون پاڻ ڏس هو سانورو، سلوٽو ۽ ٽاريءَ جي ڪاٺ وانگر پختو آهي. هيڏانهن منهنجي مُڙس کي ڏس، پيٽ وڏو، ٺکڻ گنجي! اکيون چپري وانگر گول

۽ ڪن سهي وانگر اُيا اٿس! مون کي ڏس جج صاحب! منهنجون گوريون ٻانهون ڏس! مُنهنجو جو منهن ڏس! منهنجي هاڻي ڏس، جا ڪهوءَ جي ڪاڻيءَ وانگر سنهي ۽ سڌي آهي! هيءُ منهنجي مُنهن تي پوي ٿو! هن ڏوڪڙ ڏئي منهنجو سڳَ ورتو هو. زهر جو ڍُڪ پي، مون هن سان وقت گذاريو. پوءِ جوابدار کي ڏسي، منهنجي دل ڦاسي وئي. مون ماءُ کي ڏکي چيو ته 'ٻئي ڪمري ۾ هلي ويهه!' ۽ جوابدار کي بيڊروم ۾ وٺي ويس ۽ هن کي چيم ته منهنجو مُڙس ڍل بستگي ڪري تعلقي مان سيان موٽندو. مان ماءُ کي پلا ترڻ لاءِ ڏئي ٿي اچان. تون ماني کائي پوءِ وڃ!' مان پلا کٽي وڃي ماءُ کي ترڻ لاءِ ڏئي آيس. پوءِ بيڊ روم ۾ موٽي جوابدار کي چيم ته مون مان وَٽَ ڪرين ته مان حاضر آهيان. ڪجهه وقت کان پوءِ هن چيو ته 'تون ته ڪيري پلي کان به وڌيڪ سوادي آهين.' ٻئي ڀيري جڏهن هن معلوم ڪيو ته منهنجو مُڙس هيڊ ڪوارٽر کان ٻاهر آهي، ته هو چار شڪار ٽيل تتر ڇلي کٽي آيو، ۽ چيائين ته 'هي به ماءُ کي ڇؤ ته رڌي وٺي. اڄ به ڏوپهرو تو وٽ ڪندس.' پوءِ اسان اُن ڏينهن به جواني ماڻي ۽ ڀڄي هلڻ جو ارادو ڪيو. مان ڪجهه زيور ۽ ڪپڙا ڳنڍي ۾ ٻڌي، برقعو پائي هن سان نڪتيس ۽ ماءُ کي چيم ته منهنجو مُڙس اچي ته چئجانس ته نواب شاهه ۾ پنهنجي ڳوٺ وئي آهي، هن جو پيءُ بيمار آهي. ائين ڪجهه وقت ڳالهه لنوائجي ويندي. پوءِ مان جوابدار سان ڀڄي لاڙڪاڻي ويس ۽ مون سوچيو ته مان جوابدار سان شادي ڪيان ۽ قسم نامون ڏيان، ته مُڙس مون کي ٽي ڀيرا طلاق ڏني آهي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ منهنجو احوال نہ ٻُڌي، هُن نواب شاهه منهنجي پيءُ ڏي ماڻهو موڪليو، جنهن چوائي موڪليس ته 'هتي نہ آئي آهي.' پوءِ منهنجي مڙس ڪوڙي فرياد داخل ڪئي، ۽ اسان تي پوليسي ڪُتا بڇيا. نيٺ اسين لاڙڪاڻي

مان هٿ ڪيا ويا سين، اڄا اسان شاديءَ جي سانباهن ۾ هئا سين، ڇو تہ ڇوٻول جو ٻو ٿي ٿيو."

عزيزالله فرياديءَ کي چيو، "تو بيان ٻڌو؟ هيءَ زال ڇا ڪندين، مان جوابدار کي ڇڏي ٿو ڏيان. منهنجي صلاح آٿي تہ زال کي طلاق ڏئي ڇڏ ۽ وڏيڪ خواريءَ ۾ نہ پوُ!"

* * * *

سيشن ڪورٽ ۾ هڪڙو جج هو، جنهن جي جوءِ ڪراچيءَ ۾ رهندي هئي، ۽ جڏهن سڪر ايندي هئي تڏهن هو چوندو هو "منهنجي گهر ڪافر آيو آهي." هو پاڻ بہ زن صفت هو ۽ هن کي فقط زن صفت وڪيل وٺندا هئا ۽ انڪري منهنجو دشمن هو، ڇو تہ مان ان جنسي رجحان سان علي الاعلان نفرت ڪندو هوس. جي هُو مري ويو آهي تہ شال خدا ڪيس جهنم جي شعلن ۾ جلائي، ۽ هن جا هڏا بہ خاڪ ڪري ڇڏي! هُن ڪانوَ جي هڏي ڪاڏي هئي پر مان ڀانان ٿو تہ مري ويو هوندو. وڪالت مان اڪثر ناڪام وڪيل سب جج ٿيندا هئا ۽ هو اسان کان پنهنجي ناڪاميءَ جو بدلو وٺندا هئا.

هڪ ڀيري ٻيو سيشن جج، جو سڪر مان ٽرانسفر ٿي ويو هو، سو سڪر ۾ ڪنهن ڪم سان آيو. منهنجي دوست شفيع محمد آخوند جي اوطاق ۾ اچي لٿو، جا هن جي گهر کان ٻاهر هئي. ڪجهہ سال اڳي منهنجي اُنهيءَ جج وٽ هڪ لوطيءَ جي سزا خلاف اپيل هئي، جنهن کي غير فطرت ڏوهہ (Unnatural offence) لاءِ بہ سال ٽيپ ملي هئي. هو چيمبر ۾ اپيل هلائي رهيو هو ۽ منهنجي روبرو جوابدار [illegible] کان پڇيائين، "چورو لسو هو؟ سچ ٻُڌاءِ تہ ڇڏي ڏيانءِ."

جوابدار چيو، "ها، سائين؟"

"ڏاڍو لسو؟" وري جج هُن کان پڇيو.

"سائين! گهوٽڪيءَ جا پيڙا تہ ڪاڏا هوندءِ! پيڙو هو پيڙو!"

جج فتويٰ ڏني تہ "مان جوابدار جي اپيل بحال ڪئي، ۽ هن جي سزا رد ڪئي."

پوءِ مون ڏانهن منهن ڪري چيائين تہ "جو ڏوهہ مان ڪيان ها، اُنهيءَ تي ڪنهن کي سزا ڪيئن ڏيان؟ تو يسوع لاءِ تہ پڙهيو هوندو تہ جڏهن ماڻهن جا هشام پٽر ڪٽي هڪ ڪاريءَ کي سنگسار ڪرڻ لاءِ بيٺا هئا، تڏهن يسوع هنن کي چيو هو تہ هُن ڏي پهريون پٿر اُهو اُچلائي جنهن اڪ سان بہ زنا نہ ڪئي هجي."

جنهن وقت هو شفيع محمد آخوند جي اوطاق ۾ ويٺو، جا ڳالهہ مون اڌ ۾ ڇڏي هئي، تنهن وقت هڪ ڳيرو جنهن کي مڇن جي ريهہ نہ لٿي هئي، هن جي پرسان ساڳئي صوفي تي ويٺو هو، هن جي ٻانهن تي هٿ ڦيريندي مون کي چيائين تہ "اياز ڪم چوانءِ! وعدو ڪر تہ ڪندين؟"

"جي ڪري سگهيس تہ ضرور ڪندس!" مون جواب ڏنو:

اُن تي جج صاحب چيو تہ "هِن جي قميص ڪيڏي نہ ڪهري آهي! ڪائي نفيس قميص وٺي ڏيئنس تہ هن کي هٿ گهمائڻ سان دل نہ ٿري پوي، هي شام جو تو وٽ آفيس ايندو.

مون کي ڳالهہ ڏاڍي اُگري لڳي ۽ چوري ڪان پڇيم تہ "قميص گهٽي ۾ ملندي؟" هن جواب ڏنو تہ "ٽي سوين رُپئين." مون ڪيسي مان ٽي سَو رپيا ڪڍي ڏنا، ۽ هن کي چيو تہ "قميص پاڻ وڃي وٺ! منهنجي آفيس تي نہ اچجانءِ."

دراصل سڪر ۾ منهنجو ڪافي وقت جهنم ۾ گذريو. مان اجاتائين اُن جا شعلا ڏسي سگهان ٿو. زن صفت جج شهر کي چنبڙي پيا هئا. جي لوط جي قوم مان ڪنهن کي ٻيهر جنم آڇيو وڃي ها تہ هُو سڪر ۾ وڃي ها.

انگريزيءَ ۾ جي جنسيات جا لفظ آهن، ۽ عوامي گفتگوءَ جو حصو آهن، اسان وٽ اُهي فحش سمجهيا وڃن ٿا، جڏ تہ سنڌيءَ ۾ ٻيو ڪوئي لفظ اُنهن جو هم معنيٰ آهي ۽ اسان جي ڪنن کي نٿو آنڙي. اسين انساني جسم جي مخصوص حصن جو ذڪر سنڌيءَ ۾ نہ ٿا ڪري سگهون. مان چاهيان ٿو تہ اِنهيءَ نقلي شرافت جي لوڙهي کي ڊاهي ڊير ڪيان ۽ ڊنگر هٽائي اُن مان رستو بڻايان. جي لفظ انگريزيءَ ۾ استعمال ٿين ٿا، سعديءَ جي "بوستان" ۾ البيلائيءَ سان ڪم اچي سگهن ٿا ۽ اسان جي سنڌي ڊڪشنريءَ جو حصو آهن، اسين استعمال ڇو نہ ٿا ڪري سگهون؟

سکر جون ڪهڙيون عجيب غريب ڳالهيون ياد اچن ٿيون! مان هڪ پيري سچل خان لٻاٽيءَ جي گهر ويو هوس، جو بندر روڊ تي وچ تي هو. هڪ مينگهواڙ زائفان جنهن کي چانديءَ ۽ ٽامي واريءَ ڦيٽَ سان سون جهڙو رنگ هو، پٽڻ تي آئي. هن کي ٻانهن ۾ چانديءَ جي ڊگهي ٻانهين پيل هئي، چانديءَ جي ڦلڙين واريون چانديءَ جون جهمڻيون پيون هيون ۽ هوءَ منهنجي من ۾ ڪُپي وئي. هوءَ ٻيڙيءَ ۾ ٽپي تہ پنيان هن جو مُڙس پنهنجي رڇ کي رسيءَ ۾ جهلي بيٺو هو، رڇُ رنپ ڪري هن کان پاڻ ڇڏائڻ لڳو ۽ رسيءَ کي زور سان ڇڪيائين تہ هن جي مُڙس جي هٿ ۾ ڇَهَہ اچي ويا. رڇُ آزاد ٿي ٻيڙيءَ تي ٽپيو، تہ مينگهواڙ هُن جي پني ٽپي، تہ هو ماڻ ٿي ويو! مون سچل خان کان پڇيو تہ "هُن لُڇي ۽ ڦٽڪي پاڻ ڇو ٿي ڇڏايو." سچل خان جواب ڏنو تہ "مينگهواڙِ جو اصل مڙس تہ رڇُ آهي. هُن جو مينگهواڙ مُڙس تہ فقط ڊيڪي وڃائي، پِن جا پيسا وٺندو هو. يونيورسٽيءَ ۾ منهنجي پي.اي مرحوم عطا محمد ٻُڌايو هو تہ "هڪ پروفيسرياڻي پنهنجي پالتو

ڪُتي کي بستري تي گڏ سمهاريندي هئي. ڪنهن خوبرو ليڪچرار هن کان پڇيو ته "ماڻهو هيئن ٿا چون، ڇا اِها ڳالهہ سچي آهي؟" هن جي اکين جو آريون تيز ٿي ويون ۽ ليڪچرار کي چيائين، "ماڻهو نہ سمهندا ته ڪُتي کي نہ سمهاريندَس ته ڇا ڪندَس. تون سمهين ته مان ڪُتو زنجير سان ٻڌي ڇڏيان." مون عطا محمد کي چيو، "وڏي بي شرم آهي." هن جواب ڏنو ته "هوءَ اڪيلي رهندي آهي ۽ تنهائي ڪيس کائيندي آهي."

عورت هِن وقت تائين مون لاءِ معمو رهي آهي. هڪ ڀيري ٻہ ساهيڙيون، جي حيدرآباد ۾ ملازم هيون ۽ جن سان منهنجي دوستي هئي، مون سان منهنجيءَ ڪار ۾ ڪراچيءَ هليون. مان هنن کي منهوڙي وٺي ويس، ۽ ٻيڙي ڀاڙي ڪري، مون هنن کي سمنڊ ۾ سير ڪرايو. سامونڊي پکي مٿان ولر ڪري وڃي رهيا هئا. مون پنهنجيءَ دوستِ کي گهوري سوچيو، 'ڇا، هيءَ اسان جي آخري ملاقات آهي؟' ڪجهہ دير کان پوءِ مان هنن کي چائنيز هوٽل ۾ ماني کارائڻ لاءِ وٺي ويس. اُها منهنجي دوست لاهور ۾ ڪافي سال رهي هئي ۽ ڪجهہ گهٽگهرا ڳولي لڌا هئائين، اسان جيئن هوٽل ۾ گهرياسين، ته هڪ پنجابي، جو اڪيلو ميز تي مانيءَ جو آرڊر ڏئي رهيو هو، منهنجيءَ دوستِ کي ڏسي چرڪ ڀري، اُٿي بيٺو، ۽ هن کي چيائين، "هتي منهنجي ڀرسان ويهو." مان ڀانيان ته هُن ڪافي هجت سان اسان جي دعوت ٿي ڪئي، پڙ منهنجون ٻَئي ساهيڙيون هن کي ڏٺو اڻ ڏٺو ڪري، اڳتي خالي ميز تي ويٺيون. منهنجيءَ دوستِ چيو ته "هي شايد پُليو آهي." پوءِ جيسين اسان ماني کاڌي تيسين هُن ڏانهن نہ ڏٺائين. هو ماني اڌ ۾ ڇڏي، بل ڏئي، هوٽل مان نڪري ويو، مون کي غالب جو شعر ياد آيو:

هم کو اُن سے وفا کی ہے اُمید
جو نہیں جانتے وفا کیا ہے -

اُن واقعي هن مان منهنجي دل ڪٿي ڪري وڌي. جي هوءَ پنهنجي پراڻي آشنا جي دعوت تي ويهي رهي ها، تہ هن جو ٿورو گهڻو راز تہ افشا ٿئي ها، پر هُن جي پراڻي آشنا کي ايتري مايوسي نہ ٿئي ها. مون سمجهيو تہ ممڪن آهي تہ ٿوري وقت کان پوءِ مون سان بہ اِئين هلي. ٿيو بہ اِئين، هوءَ منهنجيءَ ڪيتريءَ نہ شاعريءَ جي پس منظر ۾ هُئي. مون سوچيو تہ 'عشق بہ حُسن وانگر ناپائدار آهي' . پر مون کي ڪهڙو حق آهي تہ مان هُن مان ايتري توقع رکان؟ هوءَ هڪ آزاد پرندو آهي، جنهن وٽ جي ٽاريءَ تي چاهي، پل اُن تي ويهي. اڳ منهنجي پيري ۾ وڃڻ لاءِ هوءَ ڪيتري نہ اُتاولي هئي، پر مون پيري جو در نہ کوليو هو! مون کي هن جي آزادي وٺي هئي، ٿڌيءَ هير جي جهُلڪي وانگر، وهنديءَ نديءَ جي چُلڪي وانگر! پوءِ هن جي ياد منهنجي شاعريءَ جو حصو ٿي وئي هئي ۽ ٻين محبوبائن سان ملي هڪ محبوبا ٿي اُڀري هئي. مون هن کي عارضي محبت جي بدلي ۾ زندگيءَ جاويد ڏني. هوءَ منهنجي شاعريءَ ۾ تا ابد زنده رهندي. آلاجي غالبِ ڇو ٿو بار بار ياد آچي!

ہاں وہ نہیں خدا پرست جاؤ وہ بے وفا سہی
جس کو ہو دین و دل عزیز اس کی گلی میں جائے کیوں.

ڪيئن چئجي تہ معمّو حسن آهي يا عشق؟ مان ڄانيان ٿو تہ پوري انسانذات هڪ معمّو آهي. ورهاڱي کان اڳ مان ۽ منهنجو دوست، غالباً ارجن شاد، اڄ جي مزار قائد جي پرسان ميدان تي لڳل نمايش ۾ ويا هئاسون. اُتي مون کي ارجن چيو تہ "سامهون ٽي ماڻهو ڏسين ٿو؟" اُنهن ۾ هڪ هندو استري هئي ۽ بہ مُڙسالو هئا. ارجن وڌيڪ

ٻُڌايو تہ "انهن ٻن مڙسالن مان هڪ انهيءَ اِستريءَ جو مڙس آهي، ويهڪجي ويو آهي؛ ۽ ٻيو مڙسالو هن جو سينڌو آهي. ٿَئي ساڳئي گهر ۾ رهندا آهن، سينڌو ڪتندو ڪمائيندو نہ آهي، فقط هن جي استريءَ جي ترشنا ٻُجهائيندو آهي.

ٻئي ڀيري منهنجي هڪ دوست ٻُڌايو تہ ڪالهہ رات مون کي هڪ گواڻي ڪرسچنُ، جو جوءِ جو دلال هو، پنهنجي گهر وٺي هليو. جڏهن مان هن جي جوءِ سان ڪمري ۾ ويس ۽ عياشي ڪري رهيو هوس تہ ٿوريءَ دير کان پوءِ مٿان آواز "ويري گڊ" (Very Good)، "ويري گُڊ" ٻُڌم. ڏٺم تہ گواڻي ڇوڪريءَ جو مڙس وينتي ليٽر مان ويري گُڊ، ويري گُڊ ڪري، ٽپا ڏئي رهيو هو. مون گواڻي ڇوڪريءَ کان پڇيو تہ "هي ڇا ڪري رهيو آهي؟" هن جواب ڏنو تہ "هُن جي نفس کي آرام تڏهن ايندو آهي، جڏهن هو مون کي ڪنهن سان همبستر ٿيندي ڏسندو آهي."

مون وٽ ٻهراڙيءَ جي هڪ ڪرڙوڙ زميندار جو ڪيس آيو، جنهن پنهنجيءَ ٻيءَ زال کي بندوق هڻي، ماري وڌو. جڏهن مون اسپيشل جيل تي وڃي ڪانئس حقيقت پُڇي، تہ هُن وراڻيو تہ "منهنجي ٻي زال سورهين سترهين ورهين جي هئي، جڏهن ٻہ سال اڳ مون هُن سان شادي ڪئي هئي. هوءَ منهنجيءَ پهرينءَ زال کي ڏسي جلندي پڇرندي هُئي. ڪنهن وقت تہ اٿين لڳندو هو تہ ٽانڊن تي ٽڙڪي رهي آهي. هوءَ منهنجي گهر کان ٿورو پرتي هڪ زميندار سان نمي وئي. ڪنهن وقت ماءُ ڏي وڃڻ جو بهانو ڪري هلي ويندي هئي. هڪ ڏينهن مون گهٽيءَ مان لڪندو ڇپندو، هن جي پٺ ورتي. پريان ڏٺم تہ ماءُ جي گهر نہ، يار جي گهر وئي. مون کي ڪاوڙ تہ ڏاڍي آئي، پر چيم تہ جي هن کي گهٽيءَ ۾ ماريم تہ شهر ۾ چوڻچوڙ ۽ بدنامي ٿيندي. سو گهر موٽي،

بندوق ۾ ڪارتوس ڀري رکيم. جڏهن موٽي آئي، تہ مون هُن کي چيو تہ "ماءُ ڏي تہ نہ وٺي هئينءَ، يار ڏي وٺي هئين." هوءَ پهريون هِڪي ٻڪي ٿي وئي، پر پوءِ چيائين تہ "توکي ٻہ زالون ڪرڻ جو حق آهي، مون کي ٻہ مڙس ڪرڻ جو حق نہ آهي؟" مون هن کي طلاق ڏئي چيو تہ "پنهنجي يار سان شادي ڪري مون سان ياري رک، جئن مان هُن سان پلئہ ڪري سگهان."

سکر ۾ مُنهنجو هڪ وڪيل دوست ۽ هن جو مامو ڪنهن شاديءَ ۾ وينا هئا. مامي ڀاڻيجي جي عمر ۾ ڏهاڪو سال فرق هو، پر هو شودپائيءَ ۾ جُهٽ هوندا هئا. هڪ ڀيري هو شاديءَ جي دعوت تي وينا هئا، هُن جي مٽيءَ مائٽيءَ ۽ اوڙي پاڙي واريون زالون ٻہ وينيون هيون. اُنهن ۾ لُچيون ۽ ڇنال ٻہ هيون. منهنجي وڪيل دوست ۽ هن جي مامي پاسو وٺي کين چيو تہ "اسين ٿوريءَ ۾ اٿون ٿا، اوهين اسان جي پُٺ تان اچو! ائين هو ٻنهي زالن کي وٺي، منهنجي وڪيل دوست جي گهر ويا. منهنجي دوست جي زال جو ڏنو تہ ٻئي لُچيون پاڙيسرياڻيون اڏ ڪلاڪ کن نہ موٽيون ۽ هن جو مڙس ۽ مامو ٻہ نہ موٽيا، تہ هوءَ سڌو پنهنجي گهر وئي. اڃا منهنجو وڪيل دوست ۽ لچيون زالون ڪمري ۾ ڪپڙا لاهي رهيون هيون، تہ هوءَ ٻہ اچي پهتي، ۽ مُڙس کي چيائين تہ "مون کي شاديءَ ۾ چڏي تون گلڇرا ٿو اُڏائين!" منهنجي وڪيل دوست ٻہ ڪئي هم نہ تم ۽ زور سان لپاٽ هڻي، هن کي چيائين تہ "اڄ تنهنجي چنچري لاهڻي پوندي." ٻوءِ هُن کي ٻہ ٽي لتون ٻہ هنيائين. هُن جون پاڙيسرياڻيون، ڪارا برقعا ڪڍي رفو چڪر ٿي ويون.

منهنجو وڪيل دوست چاليهارو سال اڳ جيري جي ڪئنسر ۾ مري ويو. هن جي زال پهريون دفعو مون وٽ ڄام شوري ۾ آئي ۽

پنهنجي پُٽ جي پروموشن لاءِ چيائين، جو يونيورسٽيءَ ۾ ليڪچرر هو. مون هن کي پهريون ڀيرو ڏٺو هو. هوءَ وهيءَ مُڙي چُڪي هئي، پر هن ۾ ڪَرني جي گُل واري سفيد شگتفگي هئي. مون هن جي پُٽ کي پروموٽ ڪري ڪاغذ سنڊيڪيٽ جي اڳيان رکيا. انهيءَ کي چار سال گذري ويا. مان سکر موٽي آيو هوس ۽ هاءِ ڪورٽ ۾ وڪالت ڪندو هوس. هڪ ڏينهن هُن اوچتو فون ڪال ڪري چيو ته "آدا! اوهان سکر ۾ آهيو ته اچو به نہ ٿا." مان هن جي چوڻ تي هن جي گهر ويس ۽ هُن جي نوڪرياڻيءَ کي چيم ته هُن کي سڏي. هوءَ پهرينءَ منزل تان هيٺ لهي آئي. ستر ٻاهتر ورهين جي عمر ۾ به هوءَ گلاب جي گُل وانگر ٿي لڳي. دوست جي بيوه هئي، اِن ڪري مون اکيون جهُڪائي ڇڏيون." هن منهنجو ڏيان ڇڪائيندي چيو "منهنجو مُڙس ته اوهان جو دوست هو، ڇا اوهين ڄاڻو ٿا ته هو مون سان ايترو بُرو ڇو هلندو هو!" مون ۾ ڪهڙي گهٽتائي هُئي، جو هو گهاٽ گهاٽ جو پاڻي پيئندو هو!" مون دل ۾ چيو ته 'تون ته شفاف چشمي وانگر آهين، منهنجو دوست بدبخت هو، جو هن تنهنجو قدر نہ ڪيو.' "پاڻ ته چُڙي چُڪي مري ويو،" هن سختيءَ سان چيو "پر مون کي ته رڻ ۾ رولي ويو." مون اکيون مٽي ڪري ڏٺو ته هوءَ رج ۾ هرٽيءَ وانگر ڪنهن جهرٽي جي تلاش ۾ نظر آئي. ايتري ۾ مون هن کان موڪلايو ۽ چيو، "ويو وقت واپس ته نہ ٿو موٽي اچي! پر پنجيتاليهہ سال ٿيا آهن اوهان پنهنجي مُڙس کي نہ بخشيو آهي."

"بخشيان؟ مان ته چاهيان ٿي ته هُن جي قبر کي ائين لٽون هڻان جيئن هُن مون کي هنيون هيون." عشق ۽ عقل ڪڏهن گڏ هلي نہ سگهيا آهن. ٻَئي قابيل ۽ هابيل جي زماني ۾ هڪٻئي جا دشمن آهن. اک اڙجي وئي ته ماڻهو سڀ ليکا لنگهي ويندو. شرم، حياءُ،

ياري دوستي، مٽي مائٽي، ذات پات، پاڙو اوڙو سڀ اورانگهي ويندو. اکيون اکين ۾ اِئين جڪڙجي وڃن ٿيون، جئن زنجير جا ڪڙا هڪبئي ۾ جڪڙجي ويندا آهن. ان لاءِ ماڻهو وطن وڪٽي ڇڏيندو، زندگيءَ جا نظريا ۽ نصب العين ٽڏا ڏئي هٽائي ڇڏيندو. موت کان جيڪڏهن ڪوئي ڏاڍو آهي تہ اُهو عشق آهي. جنت عشق جي آغوش اڳيان ڪهڙي شيءِ آهي! عشق اهو انڌيرُ آهي جنهن ۾ ديڪ نہ ٿي لڳي. ٻہ آئينا هڪبئي کي ڏسن ٿا، هڪ جو ٻئي ۾ عڪس پوي ٿو ۽ تقدير تي مهر ثبت ٿي وڃي ٿي! عشق، جسماني يا روحاني، فاني يا لافاني، هر ڳالهہ کان اُتم آهي.

خميسي معرفائيءَ جي يارَ عيسي مصرفائيءَ هن سان گڏ ڳڙهي ياسين ۽ شڪارپور ۾ گڏجي چوريون ڪيون هيون، ڏاڙا هنيا هئا، گڏ پوليس لاڪپ ۾ رهيا هئا، گڏجي سزائون ڪاٽيون هئائون ۽ گڏ جيل جي لوهر خاني ۾ مِلي ڪم ڪيو هئائون. هو پڳ متو يار هئا ۽ هڪبئي تي گهور ويندا هئا. خميسي جي هڪ زانفان موران معرفائيءَ سان عشق ٿي ويو. ٻئي راهہ ويندي ملي ويا. موران لسيءَ جي چاڏيءَ ۾ مکڻ ڪٽي، ڳوٺ ۾ وڪري لاءِ ٿي ويئي. خميسي ڪٽي ٻانهن ۾ هٿ وڌس. عشق ۾ هَٿُ هٿَڪَڙي ٿيندو آهي. موران سوگهي ٿي وئي. هيڏانهن ڏٺائين تہ ڪوئي نظر نہ آيس. خميسي کي چيائين "رات گهر کان ٻاهر ڪيت ۾ ملنداسين." آسمان ۾ چوٽيءَ جو چنڊ هو. ٻَئي جوڙ جا ڪانا هٽائي، ڌرتيءَ جي بستري تي سمهي پيا. مٿان آسمان ڪتين جي ڪنمالَ جهلي بيٺو هو. پوءِ ڏهاڪو ڏينهن هو گڏبا رهيا. نيٺ پڄي هلڻ جي سِٽ سٽيائون. موران اڳيئي سوٽ سان مڳيل هئي. خميسي عيسي سان صلاح ڪئي. عيسي چيس، "وارو ڪر! 'گُل بڪاولي ملي اَٿي.' عيسي گُل بڪاوليءَ جو قصو هڪ داستان گو کان شڪارپور ۾

پير الف شاهہ جي پڌر ۾ ٻُڌو هو. اُن وقت ڪان هن کي ڪنهن گُل بڪاوليءَ سان ياريءَ جو شوق هو. ٻَئي اڌ رات جو طئي ٿيل وقت موران کي گهر جي ٻاهران مليا. ٻنهي جون تڪيون ڪُهاڙيون، جن کي ٻہ گرانٽيون ڍڳا رُڪ جا ڦر هئا، پير پير ۾ ڳوٺ مان نڪري ويا. پوءِ شڪار ڏي پنڌُ ڇڪيائون. عيسو هن کي رُڪ ۾ رهندڙ پنهنجي سَوٽ ڏانهن ٿي وٺي ويو! جڏهن سنڌ واهہ ٽپيا، تڏهن خميسي چيو تہ يار ٿوري اک لائي وٺون. پوءِ موران کي سرنهن جي وٽن پٽيان وٺي ويو. چاندوڪيءَ ۾ وڻ جي پٽيان بيهي عيسي ٻنهي کي ڪپڙا لاهيندي ۽ سُڪيءَ ڪَسيءَ ۾ ليٽندي ڏٺو، موران جي اوگهڙ ڏسي عيسي دل ۾ چيو تہ 'گل بڪاولي' . خميسي ڪهاڙي ٿورو پرتي رکي هئي. عيسي اُها ڪهاڙي وڻ جي پٽيان لڪائي ۽ پاڻ واري ڪُهاڙي خميسي جي ڪنڌ تي رکي. چيائين تہ "اُٿي نہ تہ گردن اُڏائي ڇڏيندوسانءِ." پوءِ هن خميسي کي ڪُهاڙيءَ جي پاهي سان ڪلهن تي زبرا ڏڪ هنيا. خميسي رڙ ڪئي ۽ ٻانهن لڙڪائيندو وٺي ڀڳو. هن جي ڦٽيءَ ۽ ڪلهي وارو هڏو ڀڄي پيو هو. پاڻ کي بيوس ڏسي، هو موران جي ڳوٺ پهتو ۽ هن جي پيءُ کي جاڳائي چيائين تہ هو شڪارپور کان ڳڙهي ياسين موٽي رهيو هو، تہ گواز واهہ وٽ موران کي عيسي سان ويندو ڏٺائين. هن عيسي کي چيو تہ "ڳوٺ مان ائين ڪنواري مائٽياڻي ڪٽي تو چڱو ڪم نہ ڪيو آهي. ان تي ٻئي تکا پڇجي وياسين، ۽ عيسي مون کي ڪنڌ تي ڪهاڙيءَ جو پاهو هڻي هيءُ حال ڪيو. موران جي پيءُ گهر ۾ ڏٺو تہ موران کٽ تي ڪانہ هُئي. هن کي خميسي جي ڳالهہ تي اعتبار نہ ٿي آيو، چو تہ ٻَئي تر ۾ جهُٽَ مشهور هئا. صبح سان موران جي پيءُ ڳڙهي ياسين ٿاڻي تي فرياد لڪائي تہ عيسو هن جي ڌيءَ موران کي زبردستيءَ اغوا ڪري ويو آهي، ۽ خميسي جو شاهديءَ ۾ نالو ڏنائين.

پوليس خميسي جو بيان ورتو، هن جا رت لڳل ڪپڙا لهرائي مشيرنامون ٺاهيو ۽ هن کي ميڊيڪل سرٽيفڪيٽ لاءِ موڪليو. پوليس خميسي کي رُڪ ۾ ڳولي بنا مقابلي گرفتار ڪيو، عيسي وٽ فقط ڪُهاڙي هئي، پوليس وارن کي بندوقون هيون. عيسي جڏهن مون کي ڪيل ڪيو تہ هن ساري ڳالهہ ٻُڌائي. موران کي مار موچڙو ڪري ۱۶۴ جو بيان ڏياريو ويو هو. ڪورٽ ۾ هوءَ انهيءَ تان ڦري وئي ۽ ساري حقيقت ڪورٽ کي ٻڌايائين تہ "هاڻي عيسو منهنجو مُڙس آهي. جي خميسو مڙس سان مڙسيءَ ويڙهہ ڪائي مري وڃي ها تہ مان هُن سان گڏ پورجان ها، پر هو تہ ڀاڙيو اڏ ۾ ڇڏي وئي سر بچائي ڀڳو. مان بالغ آهيان ۽ عيسي سان ويندَس."

ڪورٽ عيسي کي ڇڏي ڏنو. عيسي جا پنج ڇهہ مائٽ ٻاهر تيز ڪهاڙيون کڻي بيٺا هئا، جي موران کي سينٽرل جيل تي وٺي ويا، جتي عيسو رها ٿيٽو هو.

مٿئين ڪيس جي حقيقت لکيم تہ لڇمڻ ڪومل جو هيٺيون خط پهتو. مان چاهيان ٿو تہ منهنجا پڙهندڙ اهو خط اِن ڳالهہ جو اندازو لڳائڻ لاءِ پڙهن تہ منهنجا ڪي دوست ڪيترا نہ دلچسپ آهن، انڪري ماضي پاسي ڪري، مان اُنهن کي پنهنجي حال ۾ شريڪ ڪيان ٿو:

نئي دهلي

۱۸ نومبر، ۱۹۹۷ع

پيارا اياز،

مان هفتي کن لاءِ جوڌپور، بارمير ۽ جيسلمير جي دوري تي ويو هيس، گوبيءَ* جيسلمير ۾ فون تي توهان جو خط پڙهي ٻُڌايو. ڪالهہ موٽيو آهيان. جيسلمير جي سورنهن ڪلوميٽرن جي پنڌ تي مومل جي

* گوبي:- لڇمڻ ڪومل جي ڌرم پتني.

ماڙي آهي. ڏسي ڏُک ٿيو تہ ڪاڪ ندي ساري سُڪي پيئي آهي ۽ ڪاڪ محل پڙيانگ لڳو پيو آهي. پرسان ئي جين ڌرم وارن جو هڪ عاليشان مندر آهي، جتي روز ويڪرو ٿانءُ ڪير جو پري رکندا آهن ۽ روز هڪ وڏو نانگ ڪيرُ پي، ٿانءُ خالي ڪري ويندو آهي. مون نانگ تہ نہ ڏٺو آهي پر اُمرڪوٽ [يا عمرڪوٽ] جا بہ ڇوڪرا جيڪي سوڍا ذات جا هئا، مون سان گڏ هئا، اُنهن ٻڌايو تہ اُنهن نانگ کي رات جو ڪير پيئندي پنهنجي اکين سان ڏٺو آهي. اُهو نانگ مومل جي ڪاڪ محل جي رکوالي ڪندڙ نانگن جي نسل مان آهي. جيسلمير جي ڪن هوٽلن ۽ پاڙن ۽ دُڪانن جا نالا "مومل" آهن. اها ڳالهہ بنهہ ويسهہ جهڙي آهي تہ صبا رفتار اُٿ رات رات ۾ امرڪوٽ کان ڪاڪ محل تائين اچي وڃي سگهي ٿو. هڪ ٻيءَ روايت موجب شاهہ لطيف ڪاڪ نديءَ تائين اَوَس آيو هو. يقين ڪر تہ مون هُوبهُو شاه لطيف جهڙيءَ شاهاڻي شخصيت وارو شخص جيسلمير ۾ پاڻ ڏٺو، حالانڪ اُن ئي شهر ۾ غازي فقير جهڙا رهزن ۽ رساگير بہ رهن ٿا. گلابي پٿرن مان جوڙيل جيسلمير ڪنهن رومن شهر جيان رومانوي لڳندو آهي. ڪڏهن اوهان مون سان اُتي هلو تہ اوهان جي شاعريءَ جو هڪ نئون مجموعو اِن ماحول تي مڪمل ٿي وڃي. هر رات بہ هزار ڪن سياح پٿُن تي باهيون ٻاري نچندا، ڳائيندا ۽ دُنگ چاڙهيندا آهن.

اياز، مان روحانيت جو گهڻو قائل پئي رهيو آهيان. اسان جي ناراضگي رڳو بنياد پرستيءَ سان آهي، رومانيت هڪ Elemental جذبو آهي، حالانڪ اِن جو Elementry پهلو عقيدت مندي پڻ آهي، جيڪو ڪڏهن پير پرستيءَ تي پهچي ويندو آهي، پر اُهو بہ ڪنهن رُخ رويي، نظرئي، عقيدي يا متَ جي معرفت يا ماتحت هوندو آهي. مثلاً

Elemental *

Elementry *

شاهہ لطيف جي شاعري روحانيت جي Elemental level تي آهي ۽ هن جي همعصر شاعر شاهہ سراج اورنگ آباديءَ جي شاعري بہ روحانيت جي Elementry سطح واري روحانيت آهي. (سراج شاهہ لطيف کان ويهہ سال ڪن ننڍو هو ۽ ويهہ سال اڳ ۾ انتقال ڪيائين.) هن ۲۴ سالن جي عمر ۾ پنهنجي مرشد جي چوڻ تي شاعري ترڪ ڪري ڇڏي. هو پنهنجي پوري ڪُليات ڇڏي ويو آهي. توهان جي روحانيت تہ لطيفي سلسلي جي هڪ مضبوط ڪڙي آهي، باقي ٽئگور جي روحانيت هن جي ذات پاين کي بہ نہ ٿي آئڙي. هو تہ لولي ڏئي سُمهاري ڇڏڻ وارو شاعر آهي. بهرحال نظريات نسيم حجازيءَ ۽ آچاريہ چترسين شاستريءَ وٽ بہ آهن. گوپيءَ کي خواجا غريب نواز اجميريءَ لاءِ گهڻي عقيدت آهي. هن کي اهو وشواس ويهجي ويو آهي تہ ٻن ڏيئرن کان پوءِ، ڇهن سالن بعد خواجہ جي دعا مان ئي اسان کي 'لالي' * مليو آهي. هر سال هوءَ اُتي چادر چاڙهڻ ويندي آهي. ستين ڊسمبر تي منهنجي وڏي ڏيءَ رجني ۽ جنوريءَ ۾ ننڍي ڏيءَ سنڌو بہ گرين ڪارڊ وٺي آمريڪا وڃي رهيون آهن، پر اُسهڻ کان اڳ ۾ ٻنهي جو خواجہ جي درگاهہ تي سجدو لازمي آهي.

اياز، اسين ڏکويل آهيون تہ 'بنياد پرستيءَ' جا، جيڪا ڪنهن بہ صورت يا فارم ۾ ڪراهت جهڙي آهي، ۽ جنهن کان اسين ڏينهن رات پناهہ گهري رهيا آهيون. آلائي ڪيئن اُچي هن جهنم ۾ پهتاسين. خلائن ۾ جميل نابين نظرون آلائي ڪنهن کي ٿيون گهوري ڏسن! ڪنڌ ورائي تا ڏسون تہ لڳي ٿو تہ عمر جون سوين صديون اک چنپ ۾ گذري ويون آهن.

اڄڪلهہ هتي هڪ اڌ-بينگالي ۽ اڌ-مليالي ليکڪا محترمہ

---

* لالي- لڇمڻ ڪومل جو پُٽ.

اروندتي راءِ جي ڏاڍي ڏوم متل آهي. مائي هتي دهليءَ ۾ آرڪيٽيڪٽ آهي. هن جي پهرئين *ڪتاب God of Small things کي بُڪر پرائيز (Booker Prize) مليو آهي، ۽ ڪتاب جي پيشگي رايلٽي چار ڪروڙ رُپيا. ٣٧ سالن جي هن ليکڪا تي ڪيرالا جا نمبودريپاد وارا ڪميونزم جي خلاف زهر اوڳارڻ جي ڏوهه ۾ مقدمو دائر ڪرڻ جو سوچي رهيا آهن، انگلنڊ جي هڪ اديب راءِ زني ڪندي چيو آهي ته "هي مائهو اسان وٽ ٽئڪسيون هلائڻ تا اچن ۽ اسان جا جوڪر جهڙا ادبي انعام وٺي تا وڃن." مون ڪتاب ۾ پيرا پڙهيو آهي ۽ چاهيان ٿو ته توهان به پڙهو. اِتي ملي نہ سگهي ته مان هتان موڪلي ڏيانوَ. ڪتاب ٢١ ٻولين ۾ ترجمو ٿي رهيو آهي. اوهان جي ڪتابن "ڪٿي نہ پڇبو ٿڪ مسافر" ۽ "ڪاري رات ڪُهنگ" جو بي صبريءَ سان انتظار آهي.

رام پنجوائيءَ [مصنف جي جوانيءَ ۾ هڪ اديب دوست] کي اوهان جو خط پهتو. مون هن کي اوهان جا سڀ ڪتاب پڙهايا آهن. عيني اڄڪلهه پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جو ٽيون حصو لکي رهي آهي، جيڪو ماهوار 'آج ڪل' ۾ سلسلي وار شايع ٿي رهيو آهي.

وڏيڪ توهان لاءِ ۽ ياڄائي لاءِ

عزت ۽ ادب

اوهان جو

لڇمڻ ڪومل

مان مٿئين خط کي ڏسي، فقط ايترو چوندس." لڇمڻ! تنهنجي سنڌي پڙهي، ڪهڙو سنڌي توسان ڪِٿي ڪري سگهندو آهي؟"

* * *

وقفو پورو ٿيو، واپس وڪالت ڏانهن.-

---

* نڍين شين جو خُدا.

سڪر ۾ لساني فساد هئا، منهنجي گهر جي چوڌاري مهاجر رهندا هئا، جن ۾ ڪي پڙهيل ڳڙهيل هئا ۽ ڪي بريليءَ جا ڪونجڙا هئا جن کي الف بي جي خبر نہ هئي. بهرصورت هر ڪنهن کي اهو تاثر هو تہ اهو لساني مچ مون مچايو آ ۽ مون کي ڪوڙين اکين سان ڏسندا هئا.

پيرل پنيرو عطا محمد پنيري جو مائٽ هو، جو منهنجو ڪافي وقت جونئر هو، پر پوءِ وڪالت ڇڏي زميندراري ڪيائين. ڪجهہ سال اڳي هن سورلي جو انگريزي ڪتاب "پٽ وارو شاهہ" سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي، جو سنڌيڪا وارن ڇپايو آهي. مون ٻڌو آهي تہ ٻيا ڪجهہ ڪتاب بہ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا اٿائين. هڪ ڏينهن پيرل پنيري اچي منهنجو در کڙڪايو، هو پيل پائي جيڏو ڏڳ مڙس هو- بيهڪ ۾ هيمنگ وي جي ذڪر ڪيل مست سانڍ وانگر، جيڪو ٿوني سان ٽرڪ اونڌي ڪري سگهي. هو مون لاءِ ست تتر ماري، حلال ڪري، اُنهن کي چلي صاف ڪري آيو هو. مان ٻاهر نڪتس تہ هن تتر مون کي ڏئي چيو، "جيستائين جيئرو آهيان، توکي تتر پيو ڪارائيندس." هن کي ڪُلهي تي هڪ بَڊَ هئي ۽ ٻئي تي هڪ ڇيلو ۽ دونالي بندوق هئي. هن بَڊَ ڏاڪن تي رکي چيو تہ "هيءُ جوئر جو اَٽو آهي ۽ هيءُ ڇيلو، جڏهن تتر پورا ٿين تہ ڇيلو ذبح ڪرائجانءِ."

مون کي مڙس ماڻهو وٺندا هئا. پيرل پنيرو سورهيہ، مَهَلَ وارو، ٿورائتو ۽ ويرِ وَنو هو. ويڙهہ ۾ هو وڻ وڄائي ڇڏيندو هو. هو وقت جو يار نہ هو ۽ نہ وقت کي سلام ڪندو هو. هو هيٺي سان هيٺو ۽ ڏاڍي سان ڏاڍو هو. عطا محمد پنيري مون کي هن جي پارٽ ڪري چيو هو تہ "چوڏنهن سال ٿيا آهن، جو پيرل تي خون جو ڪيس هلي رهيو آهي. هو ڪُسڙجي ويو آهي. تون شڪارپور سيشن ڪورٽ ۾ ٻين

ڪيسن سان هن جو ڪيس بہ هلائي اچجانءِ ۽ هن کان فيي نہ وٺجانءِ. هو منهنجو ذات ڀائي ۽ وقت تي دوست يا محسن لاءِ سرُ بہ ڏئي ويندو آهي." هڪ ڏينهن اڳ مان ٻيو ڪم ڇڏي، ڪار ۾ سيشن ڪورٽ شڪارپور ۾ هن جي ڪيس جي فتويٰ ٻُڌڻ ويو هوس. هن تي اهو ڪيس ارڙهن سال پئي اينگهيو ۽ مون اُن کي هڪ سال ۾ نيائي ڏنو هو ۽ جوابدار جي بيان کان پوءِ لاڳيتا بہ ڏينهن ٻارنهن ڪلاڪ تقرير ڪئي هيم. جج هن کي ڇڏي ڏنو هو ۽ آرڊر ڪيو هئائين تہ "فتويٰ پوءِ لکي ويندي." فتويٰ ٻُڌي، پيرل مون کي پيرين پيو هو تہ هن جي جمڪيل پُني منهنجن ڪلهن سان ٽي لڳي.

ٻئي ڏينهن تي هو تتر، جوئر جو اٽو ۽ ڇيلو ڪٽي آيو ۽ چيائين تہ: "ڇيلي کي ڪٽ سان ٻڌي ڇڏ." هو پٿر جي ڏاڪڻ جا ٽي ڏاڪا مٿي چڙهي، مننجي گهر آيو. ور مان فُٽ ڊگهي ڦر واري تيز ڪهاڙي ڪڍي، هن در لڳ پائيءَ جي مشين جي دڪيءَ تي رکي. پوءِ وري مون کي پيرين پئي چيائين تہ "مون ٻُڌو تہ خطرو ڏسي، تو ٻار شڪارپور موڪلي ڇڏيا آهن. مون سمجهيو تہ تون خطري سبب بزار نہ ويندو هوندين. ان ڪري هيءَ جوئر جي اُٽي جي بَدِ ۽ ڇيلو ڪٽي آيو آهيان. جي ڪاتي هجيئي تہ واهہ، نہ تہ ڇيلو ڪُهاڙيءَ سان حلال ڪري، توکي ٻوٽي ٻوٽي ڪري ڏيان. اهي تون فِرج ۾ وجهي ڇڏ! مان تنهنجي گهر رهندس، تو لاءِ ماني پچائيندس ۽ توتي پهرو ڏيندس." پوءِ آهستي پڇيائين تہ "ڪارتوس اُٽي؟" مون هن کي جواب ڏنو، "پنجاهہ ڪنُ تہ آهن." "بس، بس، بس!" پيرل چيو، "مان اڪيلو پراٽو سڪر اُڏائي ڏيندوسانءِ! هيءَ ڪهاڙي، جا سج وانگر چمڪي ٿي، اُن سان بہ پنجاهہ سر تہ اُڏائي سگهندو آهيان." مون پيرل کي چيو تہ تو اُٽي جي تڪليف ڇو ڪئي؟ مون وٽ ڏهہ من اٽي جون ۽ ڏهہ ٻارنهن ڳوٺيون ڪٽڪ جون

آهن، جي موڏانهن ڪنهن ڪوسي زميندار موڪليون هيون. اصيل مون کي ڪٽڪ ۽ چانور ايترا موڪليندا آهن، جو مان پنيان رهندڙ جوٽيجن ۽ گهانگهرن کي تحفي طور موڪليندو آهيان. هڪ فرج منهنجو ٻڪريءَ جي قيمي، هرڻ جي گوشت ۽ چيلهه جيڏي ڏنيري جي ٻيرن سان ڀريو پيو آهي ۽ ٻيو ميوي ۽ سبزيءَ سان ڀريل آهي. هرڻ جو گوشت مون ڏانهن ٺريءَ جي زميندار عبدالحي موڪليو هو، جنهن جو مون وٽ ڪيس هو. خطرو برابر آهي، منهنجي سنڌي بورچياڻي پنهنجي گهر کان مُنهنجي گهر تائين نہ ٿي آچي. تون منهنجي اوطاق واري ڪمري ۾ رهي پَوُ ۽ ماني پچائي ڏجانءِ."

پيرل تي ڪنهن چوريءَ يا ڏاڙي جو ڪيس نہ هو. ڳڙهي ياسين ۾ هن کي سورنهن ايڪڙ ٻني هئي، جا هو پاڻ پوکيندو هو، ۽ هو ۽ هن جا ٻار ٻچا اُنهيءَ تي پلجندا هئا. هن جا دنگئي زميندار ڳڙهي ياسين جا ڪي پناڻ هئا، جن جو وڏو اثر رسوخ هو؛ ڇو تہ آغا بدرالدين خان دُراني، جو سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر ۽ اسپيڪر هو، هُن جي ڪري ڪجهه پناڻ ٽرڙا ۽ آڪڙ خان هوندا هئا ۽ اهڙي جهڙي ڪي اک ۾ نہ آئيندا هئا. پيرل جي دنگئي پناڻن پيرل کي چيو تہ "زمين اسان کي وڪڻي وڃ! تنهنجي چوڏاري اسان جون زمينون آهن." هڪ ڏينهن پيرل جي مينهن وڃي پناڻن جي چٽن جي پوک ۾ پئي ۽ ڳچ جيتري پَلِي ڪاڻي وئي. هڪ ڳيرو پناڻ، جنهن کي هٿ ۾ بندوق هئي تنهن اچي پيرل کي گاريون ڏنيون، ۽ مينهن کي بندوق هنئي، جا ڦٽجي پئي. پيرل بہ نہ ڪئي هم نہ تم، پڇي لانڊيءَ مان پنهنجي دونالي بندوق کنيائين. ڳيرو پناڻ اهو سوچي ٿهڪ ڏنا تہ 'پاڙي تي پڄي ويو! اوچتو پيرل لانڊيءَ مان نڪتو ۽ چيائين تہ "تنهنجي تہ فلاڻيءَ کي....." ائين چئي، پناڻ تي بہ فير ڪيائين تہ مُڙس بُوبڪ جي ڳيري وانگر ٻَٽڪو

ڏني ڪريو. پر وارا هاري خود پناڻ زميندار مان بيزار، هُو فقط واقعو ڏسندا رهيا. پيرلُ جي سيني دوستن دڙن کي سڏي تہ اڌ ڳڙهي ياسين اُڏائي ڇڏي ها، پر پيرل کي پنهنجي آڪهہ جو ڀؤ ٿيو ۽ پاڻ ٽاٽي تي فرياد لڪايائين تہ هن سر بچاءَ ۾ خون ڪيو هو. پناڻن پنهنجي فرياد لڪائي تہ "پيرل دشمنيءَ جي ڪري خون ڪيو آهي." واردات جي مشيرنامي ۾ پيرل جي قتيل مينهن جو ذڪر ڪيو ويو. پيرل جا پري تائين ڏاڍا مڙس يار هئا، جن کي جڏهن ڪنهن سان پلئہ ڪرڻو هوندو هو تہ پيرل کي سڏ ڏيندا هئا. پيرل يارن جو يار هو ۽ هنن کي سڏ ۾ سڏ ڏيندو هو. هو چوندو هو تہ "موت ملاقات سڀ جي مٽي تي آهي ۽ مُڙس اُهو جو اوڪائيءَ ۽ اهنجائيءَ ۾ ڪم اچي."

پيرل کي ڪنهن پنسي واري جي پُٽ ڪانہ هئي، هو ٻہ سال جيل ۾ رهيو، تہ ڪنهن معمولي وڪيل هن جي ضامن لاءِ درخواست وجهي، هن کي ضامن تي آزاد ڪرايو. قانون اِهو هو تہ جي ڪيس هلڻ کان سوا ڪوئي بہ جوابدار ٻہ سال جيل ۾ رهي تہ ضامن تي رهائي هن جو حق آهي. فريادي ۽ هُن جا هاري سيشن ڪورٽ ۾ اچڻ کان لنوائيندا هئا ۽ ڪوڙن بهانن تي پوليس هنن جون سَمنون موتائي ڇڏيندي هئي. اُن ڳالهہ کي سترنهن سال گذري ويا ۽ هو حاضريون پريندو رهيو. پوءِ هن کي خبر پئي تہ خيرپور جي غلام عباس پنيري سان منهنجي دوستي ۽ هن جو ڀاءُ يا سوٽ عطا محمد پنيرو منهنجي آفيس ۾ ڪم ڪندو آهي. پيرل مون وٽ عطا محمد جي موجودگيءَ ۾ آيو ۽ چيائين تہ سترنهن سال حاضريون پوڳي مان پيڙجي ويو آهيان. مان توکي ڦي تہ نہ ٿو ڏئي سگهان، مون سان خدا جي نالي ماڙ ڪر! عطا محمد بہ هن جي سفارش ڪئي. مان هڪ سال ۾ هن کي ڇڏائي آيس. سرڪاري وڪيل ڪجهہ شاهد ڇڏي ڏنا ۽ پيرل جي رپورٽ کي ٽيڪ ڏيندي چيو تہ اُها سچي آهي.

جنهن شام جو پيرل مون وٽ آيو هو، اُن ڏينهن سارو پراڻو سڪر فسادن جو ڳڙهه هو. پيرل جو قد ڪاٺ ڏسي، فسادي ڏڪي ويا. هن کي هڪ هٿ ۾ بندوق هئي ۽ ڳچيءَ ۾ ڪارتوسن جو پٽو هو. پراڻي سڪر ۾ ٻن سنڌين جا گهر هئا، هڪڙو منهنجو ۽ مون کان سَو ٻہ سَو قدم پري ستار خان پٺاڻ جو. مون پستول ۽ روالور ۾ گوليون ڀري رکيون هيون ۽ زرينا ۽ ٻارن کي شڪارپور زرينا جي پيڪي گهر موڪلي ڇڏيو هوم. مون پيرل کي رنڌڻي ۾ آندو ۽ هن کي چيو تہ ڏس تہ "ڪاڻي تيز ڇُري آهي." هن نہ رڳو ڇُري ڳولي لڌي، پر ڇهہ لوهہ جون سيخون ڳولي لڌيون، جي زرينا ڪبابن پچائڻ ۾ ڪم آڻيندي هئي. رنڌڻي ۾ ڪوئلن جي ڳوڻ رکي هئي. پيرل ڇيلي کي سِيرَ ڏئي، چار رانون الڳ ڪيون ۽ باقي گوشت مان ٻوٽيون ڪيون. هن ڇيلهي جي هڪ ران کنئي ۽ باقي گوشت لاءِ چيائين تہ "فرج ڀري رک!" پوءِ هڪ ماهر بورچيءَ وانگر هن ڇيلي جي ران جي سَجهي کئي ۽ هٿ سان مانيون پچايئين. بورچي خاني مان بصر ۽ ليمون ڪپي ٻہ جدا پليٽ تي آڻي، منهنجي ڊائيننگ ٽيبل تي رکيائين. مون پيرل کي چيو تہ "تون ٻہ ڪرسيءَ تي ويهہ ۽ مون سان گڏجي ماني کاءُ! ٻاهر چُپ چپات کي فقط ڪُتن جي ڀؤنڪار ٽوڙي رهي هئي. سَجهي ڪافي سوادي هئي، ران کي چيرُ ڏئي اُن ۾ مصالحو ڀريو ويو هو. زرينا سُرڪي ۾ بصر جا ڳونڊَ پاتا هئا. مان اُهي ٻہ ڪجهہ کئي آيس. ڊائيننگ روم ۾ هڪ ماورائي فضا نظر اچي رهي هئي- جيئن وان گوگ جي تصوير ۾ Potato Eaters ۾ هئي. پيرل ڇُريءَ سان گوشت جو ٽُڪر ڪپي منهنجي اڳيان پليٽ ۾ رکيو. اوچتو مون کان پيرل پڇيو، "هي ٻوليءَ تي فساد ڇو ٿا ڪن؟ دنيا ۾ انسانن، جانورن ۽ پکين ۾ ڀانت ڀانت جون ٻوليون آهن، مون تہ نہ ڏٺو آهي تہ ڪانوَ ڪٻر جي اک ڪڍي، ڇو

تہ هنن جون ٻوليون الڳ آهن! نہ مون ڪُتي کي رڄ سان وڙهندي ڏٺو آهي ڇو تہ ڪُتو ٻڙنڪندو ۽ رڄ رنيندو آهي! مون تہ ڏٺو آهي تہ ماڪوڙا بہ هڪٻئي سان ڳالهائي ماڻ ميڻ ۾ رستو وٺندا آهن. ماڻهو ٻوليءَ تي هڪٻئي سان وڙهن ڇو ٿا؟"

مون پيرل کي چيو، "پيرلَ تون ڳڙهي ياسين جو پٽاڻ ٿيندين؟" پيرل ڪن جي پاڙين تي هٿ لاٿيندي چيو، "نہ بابا، الله امان ۾ رکي!" مون پيرل کي وڌيڪ چيو تہ "مان مان ٿو رهڻ چاهيان ۽ هو هو ٿا رهڻ چاهِن. اسان هنن کي ڪيتري نہ زمين ڏني آهي، پر هو سنڌ جي ساري ڌرتي ڪٽڻ ٿا چاهين. تو ڪڏهن ڏٺو آهي تہ پڪي رُکي رنگ ۽ نسل جي ڳالهہ تي وڙهيا آهن؟ اها بي ڳالهہ آهي تہ هڪ تترُ ٻئي تِترَ جي جُوءِ تي ايندو آهي تہ ٻنهي ۾ جهيڙو ٿيندو آهي."

ضميمو الف

[تين سنڌ ثقافتي ڪانفرنس، ميرپوي بٺوري، ٣ سيپٽمبر ١٩٩٦ع، جي مشاعري جو خطبو]

رفيقو

هيءَ "بزم صوفياي سنڌ" جي نشست آهي، مشاعرو نه آهي. مون کي "مشاعرو" لفظ ئي نه آنڙندو آهي. بلڙيءَ واري ڪان وٺي بيڪس سائينءَ تائين، ڪنهن به مشاعري ۾ شرڪت نه ڪئي هئي، ڇو ته مشاعرو اسان جي ثقافت جو حصو نه آهي. مشاعري جي تاريخ ۾ ڪڏهن به بيت، دوهو، وائي، ڪافي نه پڙهيا ويا آهن. مشاعري جي روايات برصغير جي جاگيرداري دور سان وابسته آهي ۽ شاعر جي بيڪسيءَ، مضحڪ خيزيءَ ۽ ذلت جو عبرت انگيز داستان آهي. برصغير ۾ مشاعرا گهٽو ڪري طرحي هوندا هئا، ۽ ڪڏهن ڪڏهن انهن ۾ غيرطرحي غزل، قصيدا، هجو، مسدس، مخمس وغيره پڙهيا ويندا هئا. اُهي مشاعرا جاگيرداري طبقي جي تفريح لاءِ ڪيا ويندا هئا، ۽ شاعر يا ته اُن طبقي جا وظيفي خوار هوندا هئا يا وظيفي جا تمنائي هوندا هئا. انعام اڪرام ۽ سروپا جا خواهان، پنهنجا قافيا ڪبوترن جيئن اڏائيندا هئا، ۽ بحر وزن ۽ رديف جي سنگلاخ سرزمين تي تصور جا گهوڙا دوڙائيندا هئا. شمع ڦرندي رهندي هئي. غزل تي غزل پڙهيو ويندو هو. واهه واهه، مڪرر مڪرر، ارشاد، مڪرر ارشاد، جا آواز بلند ٿيندا هئا، ۽ شاعر بار بار جهڪي وري پڙهندا هئا، ۽ وري داد لاءِ ڪنائيندا هئا. اُنهيءَ طوايف الملوڪيءَ جي دور ۾ شاعر

ڪي اهو احساس نہ هو تہ هن جي شاعريءَ، بٽير بازيءَ، ڪبوتر بازيءَ يا پتنگ بازيءَ ۾ ڪوئي فرق نہ آهي، ۽ اُها فقط آقا جي تفريح جو ذريعو آهي ۽ وڌيڪ ڪجھ بہ نہ آهي.

چيو ويو آهي تہ ان دور جي اردو مشاعري ۾ سنجيدگي هئي، جا اڄ نہ آهي. پر اِن ظاهري سنجيدگيءَ جو سبب مشاعري ۾ جاگيرداري طبقي جي موجودگي هوندي هئي، جي سامعين جي ڪابہ زيادتي پنهنجي توهين سمجهندا هئا. دراصل ان سنجيدگيءَ جي تھ ۾ شاعر جي بنھ بيوسي هوندي هئي. سنجيدگي فقط آدابِ محفل جي پائبندي ئي نہ آهي. "غالب" جي فني عظمت جي باوجود هن جِي درباري ماحول ۾ بار بار ذلت اِن جي گواھ آهي. هو ايستائين مجبور ٿيو، جو سپاهگريءَ کي ذريعو عزت جو سمجهيائين ۽ نہ شاعريءَ کي. برصغير ۾، جاگيرداري دور جي زوال کان پوءِ، مشاعري جي اُها ظاهري سنجيدگي بہ ختم ٿي ويئي. سامعين فقرا ڪَسيا، ٺٺوليون ڪيون، ۽ جي داد ڏنو تہ ائين جيئن ڪنهن مسخري کي ڏبو آهي. جي "داغ" دهلوي ۽ "امير" مينائيءَ جي ڪلام سامعين کي حواس باختہ ڪيو، تہ اهو ائين جيئن ڪوئي بازيگر ڪرتب ڏيکاريندو آهي تہ تاڙيون وڄنديون آهن. اها روايت، جا سامعين جي رت جو حصو ٿي چُڪي هئي، ان کي "حالي" ۽ "اقبال" بہ بدلائي نہ سگهيا. پاڪستان کان پوءِ، جا "جگر" مرادآباديءَ ۽ "يگانہ" چنگيزيءَ جي لاهور ۾ ذلت ٿي، اُها اِن جي گواھ آهي تہ مشاعرو فقط تخريبي مشغلو آهي.

اسان وٽ اُهو تخريبي مشغلو "سانگيءَ" جي دؤر ۾ يا اُن کان ڪجھ اڳ آيو. اسان جا ڪلاسيڪي شاعر مشاعري باز نہ ٿيا، ڇو تہ اُهي بيحد خوددار انسان هئا، هو ڪنهن جي آسڻ تي نہ ويندا هئا؛ پر ڪوڙئين اُنهن جي آسڻ تي اچي سلام ڪندا هئا؛ ڇو تہ هو نہ فقط

شاعر هئا، پر پيغامبر بہ هئا. هو ڪنهن طبقي جا محتاج نہ هئا، پر پنهنجي ذات ۽ ڏانءُ عوام کي آڇيو هئائون. هو ڪنهن جا قصيده گو نہ هئا، سواءِ سنڌ جي عوام جي، جنهن جي محبت هنن جي فن جو سرچشمو هئي، ۽ سنڌ جي عوام اُنهن کي اُنهن بي مثال سنجيدگيءَ سان داد ڏنو، اُنهن جي ست ست ياد رکي ۽ اُنهن جي پيغام کي پنهنجيءَ زندگيءَ جي نظريي ۾ شامل ڪري ڇڏيو. اسين، جي اڄ سنڌي ثقافت جي تحفظ لاءِ ڪنا ٿيا آهيون، انهن شاعرن جا وارث آهيون، جن انسان ذات کي هڪ لازوال پيغام ڏنو آهي- امن ۽ انسانيت جو پيغام، سپردگيءَ ۽ سرفروشيءَ جو پيغام، مذهبي تفرقي بازيءَ ۽ تعصب کان پرهيز جو پيغام، حب الوطنيءَ ۽ بين الاقوامي رواداريءَ جو پيغام. اسين ڀٽائيءَ ۽ درازيءَ جي روايت جا وارث آهيون، ۽ مشاعري جو مسخريپڻو اسان لاءِ ڪائي اهميت نہ ٿو رکي. هيءَ ڌرتي، جنهن ۾ اسان جي جڙ آهي، هيءَ ڌرتي جا اسان جي ماءُ آهي، هيءَ ڌرتي جنهن مان سوين فن ۽ ادب جا رنگين گل اسريا آهن، اُنهيءَ ڌرتيءَ جي، فقط اُنهيءَ ڌرتيءَ جي، روايت اسان جي ثقافت جو حصو آهي، ۽ اُنهيءَ روايت جي حفاظت ئي اسان جي تخليقي ادب کي پنهنجي لازوال انفراديت ڏيئي سگهي ٿي.

اِها پنهنجي ثقافت سان محبت قدامت پسندي نہ آهي، ۽ نہ اجنبي روايت سان بغاوت تنگ نظريءَ جي نشاني آهي. جا بہ اجنبي روايت اسان جي ثقافت جي مزاج سان ٺهڪي نہ اچي، اُن سان لڳاءُ ۽ اُن جو ڦهلاءُ اُنهيءَ وڻ-ويڙهيءَ وانگر آهي، جا سائي وڻ کي سُڪائي ڇڏيندي آهي. ثقافت هڪ جامد حقيقت نہ آهي، پر اِن جي اوسر اِن جي جڙ مان ٿيندي آهي، ۽ ڌاريءَ ڌرتيءَ ۾ اِها ڪومائجي ويندي آهي. اسان جي زرعي پيداوار واري سماج تي جڏهن صنعتي زندگيءَ جون تقاضائون

ٿيون، تڏهن اسان جي ثقافت ۾ بہ لازمي تبديلي ايندي، پر اِن جي سنڌيت برقرار رهندي. ثقافت قوم جو روح آهي؛ ثقافت زنده هوندي آهي، تہ قوم زنده هوندي آهي. ثقافت قوم جي لطيف احساس جو نچوڙ آهي. جيئن اِها پراڻي ٿيندي آهي، تيئن مڌ وانگر رچي ريٽي ٿيندي آهي. اِن جي قدامت سان ربط کان سواءِ جدت اُڻيي ۽ اَلوڻي آهي. اِهو يقين ڪيو تہ ڪائي بہ قوم ويهن سالن ۾ ثقافت پيدا نہ ڪري سگهندي آهي. ثقافت صدين جي سڳنڌ آهي. اُها نہ مڙهي ويندي آهي، ۽ نہ مڱي ويندي آهي. اُها قوم جي روح مان چشمي وانگر ڦٽندي آهي ۽ صديون سيراب ڪندي ويندي آهي. ثقافت ڌرتيءَ ماءُ جي ٿڃ آهي ۽ اُن کان سواءِ قوم جي نئين نسل جو نيپاج ناممڪن آهي. سنڌ کي پنهنجي ثقافت آهي ۽ اُن ثقافت کي بي مثال انفراديت آهي. اُن انفراديت جي حفاظت اسان جي قومي وجود ۽ اُن جي ترقيءَ جي امين آهي.

هر عظيم ثقافت وانگر سنڌي ثقافت بہ هڪ جامع حقيقت آهي، جنهن جو فن ۽ ادب هڪ اهم حصو آهي. اسان جڏهن سنڌي شاعريءَ ۾ اُڳري اجنبيت محسوس ڪئي، تہ اسان ان سان بغاوت ڪئي. اسان وري بيت، دوهي، وائيءَ، ڪافيءَ، گيت کي زنده ڪيو، ڇو تہ اُن ۾ سنڌ جي سڳنڌ هئي. اسان غزل ۽ آزاد نظم جي مزاج ۾ ايتري تبديلي آندي، جو اُن ۾ ڪائي اجنبيت نہ رهي. اسان بحر وزن، قافيي ۽ رديف ۽ ٻئي پوري فني لوازمات کي سنڌيت جي مزاج سان موافق ڪيو ۽ جديد کان جديد ترين انسان جي ذهني ڪشمڪش اُن ۾ سمائي آياسين. هن وقت سنڌي شاعري، فڪري ۽ فني لحاظ کان، قدامت ۽ جدت جو بهترين ميلاپ آهي، ۽ ان ۾ هند-پاڪ جي عظيم تخليقي حاصلات آهي. اسان جي بغاوت قدامت سان نہ پر مرده قدامت سان

آهي ۽ اُن اڳري اجنبيت سان آهي، جا اسان جي منڙيءَ تهذيب کي بگاڙي رهي آهي.

اچو تہ اڄ سيئي اِهو وعدو ڪيون تہ اُها ثقافت جا پٽ ڌئيءَ کان سن جي سائينءَ تائين ساهہ سان سانڍي ويئي آهي، جا ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين پکڙي پيئي آهي. جا موهن جي دڙي ۽ اروڙ جي اتهاس ۾ جرڪي رهي آهي، ۽ جنهن پوري برصغير جي تهذيب تي پنهجا ترورا ڦهلائي اُن کي زندگي بخشي آهي- اُها ثقافت اسين پنهنجي جند جان کان عزيز رکنداسين، ۽ اُهو عظيم پيغام، جو اسان کي پنهنجا پيغمبر-شاعر ڏيئي ويا، ڪڏهن بہ نہ وسارينداسين، ۽ اُن کي هِن اونداهي ڪنڊ ۾ مشعل راهہ ڪري بلند رکنداسين.

ضميمو ب

[چهين سنڌ ثقافت ڪانفرنس، سن، ١٩ نومبر ١٩٦٦، جي مشاعري جو خطبو]

سنڌي شاعريءَ جو مزاج

سنڌي شاعريءَ جي پرک لاءِ برصغير جي پوريءَ شاعريءَ جي مزاج سان آشنائي ضروري آهي. منهنجي نظر ۾ شاعريءَ جو فنُ پنهنجي ڪمال تي پهچي، دقيق ۾ دقيق خيال جو اظهار سليس ۾ سليس زبان ۾ ڪندو آهي. پر اُن زبان جي سلاست ۽ عام فهميءَ جي تهه ۾ فڪر ۽ فن جو اُهو رچاءُ هوندو آهي، جنهن ۾ صدين جي سڳنڌ سميٽجي ايندي آهي. ڪنهن به عظيم شاعر جي هڪ سوليءَ سٽ تي تنقيد يا تبصري لاءِ، نه فقط هن جي موجوده معاشري جو جائزو ضروري آهي، نه فقط هُن جي دور جي قومي ۽ بين الاقوامي تعصبات جو تجزيو ۽ اُنهن ڏانهن هُن جي ردعمل جو مطالعو ضروري آهي، نه فقط شاعر جي داخلي زندگيءَ جي شعوري ارتقا ۽ اُن تي هُن جي خارجي زندگيءَ جي اثرپذيريءَ جو اندازو لڳائڻو آهي، پر هُن جي تحت الشعور جي انهيءَ روشنيءَ کي به جاچڻو آهي، جنهن جا پاڇا هُن جي شعور جي پردي تي پوندا رهن ٿا. جنهن ڪَتڪليءَ جي نِرت نه ڏٺي آهي، اُهو ڪاليداس جي ڪويتا جي پوري هڳاءَ ۾ ويڙهجي نٿو سگهي. جنهن رگويد ۾ وايو پرَجينا، اُشا، اُرنياني، راتريءَ جي باري ۾ گيت نه پڙهيا آهن، جنهن کي اها ڄاڻ نه آهي ته هوا، برسات، باڪ، جهنگل ۽ رات جي باري ۾ اڳ ڇا ڇا ڳايو ويو آهي، اُن لاءِ

ميگھ-دوت جي روح تائين رسائي ناممڪن آهي، ۽ جنهن ڪاليداس جي ميگھ-دوت ۾ اِهو نہ پڙهيو آهي تہ ڪاليداس بادل کي آڏو آئي چوي ٿو تہ:

"اُتي ڪليل ڪڙڪين مان واجھ-وجھندڙ، وار-سنوارينڊڙ نارين جي سڳنڌ، تُنھنجي سرير کي ڳورو ڪري وجھندي. محل جا مور نچي نچي تنھنجو سواگت ڪندا. جيڪڏھن تون ٿڪجي پوين تہ رات ڦولن جي سڳنڌ ۾ ويڙهيل سَراين مٿان گذارجانءِ- سرايون جن جا اگڻ سُندر نارين جي پيرن جي ميندي سان لالُ ٿي چڪا آهن."

جنهن ميگھ-دوت ۾ اِهو نہ پڙهيو آهي، تنهن کي ٻتائيءَ جي اَڄاتي تاجي پيٽيءَ جي ڪمڙي پروڙ پوندي! هُن کي ڪمڙي خبر تہ ٻتائيءَ جي ست ست ڪمڙي ڪمڙي آتڻ ۾ اُٿي وئي آهي؛ اُن کي ڪمڙي ڄاڻ تہ اُهو ڪمڙي ڪمڙي جُڳ جو جادو آهي، جنهن 'سر سارنگ' سرجيو آهي. سر سارنگ جي هيءَ ست:

'سرهي سيج، پاسي پرين، مر پيا مينھن وسن'

يا مومل راڻي مان هيءَ ست:

'مڙهيا گھٽو مشڪ سين، چوٽا ساڻ چندن'

يا سر ڪنيات جي هيءَ ست:

'سجڻ سُتا وِلھ ۾، چوٽا پري ڪپور' -

اِنھن سٽن ۾ اِهو جسماني خوشبوءِ جو ڦھلاءُ آهي، انھن جي تحت الشعور ۾ جسماني شاعريءَ جي اِها روايت آهي جا اُمارو، ڪاليداس ۽ ٻرتري هريءَ کان هلي آهي ۽ جا ديس ديس واسي، اچي سنڌي ادب ۾ عنبير جيئن مھڪي آهي.

شڪنتلا جي باري ۾ ڪاليداس چيو آهي:

"هوءَ هڪ اهڙي ڍول وانگر آهي، جنهن کي نہ سُنگهيو ويو آهي؛
هڪ اهڙي پن وانگر آهي، جنهن کي هٿ سان نہ ڇڪو ويو آهي؛
هوءَ هڪ موتي آهي، جنهن کي ڪنهن هار ۾ نہ پويو ويو آهي؛
هوءَ ماکي آهي، جنهن کي اڃا تائين ڪنهن نہ چکيو آهي."

ڀ ڀٽائيءَ تهذيب جي عطر ٻيزي هن ست ۾ آندي آهي:

"ڪنواريون ڀ ڪنول، هل تہ پسون ڪاڪ جا."

ڀ-

جُهِ تَڙ ڏُوڙئون ڏُونِ، چوٽا چندن چڪّ ڪئو.
اَچِن پَونر پنيولنا، پائيءَ تَهين پُون.
راول رَتو روُن، ڪو وِه لڳو واسئين.

اِها خوشبوءِ اُنهيءَ ول جي خوشبوءِ آهي، جا پن-جهڙ ۾ مرجهائي ويندي آهي تہ بہ پنهنجا ٻج ڌرتيءَ تي ٽيڙي پڪيڙي ويندي آهي ڀ ميگهہ ملار ۾ اهي ٻج وري ڪائي ول پيدا ڪندا آهن، جنهن جي هڳاءَ سان آس پاس واسجي ويندي آهي. هِن ڌرتيءَ جي ثقافت ۾ اهو گلريز تسلسل آهي، جو بہ صديون اڳ ڀٽائيءَ جي ذات ۾ ڦلارجي، سنڌڙيءَ جي ڇپر ڇپر ۾ ڇاڻَ ٿي آيو.

هڪ پراڪرت گيت آهي:

'رات هوءَ مسافر لاءِ پلال وڃائي پُڻ پُڻ ڪري رهي هئي،
ڀ باڪ ڦٽيءَ جو اُنهيءَ پلال کي ڪنو ڪري روئي رهي هئي!"

جوانيءَ جي اِنهيءَ ڪيفيت جو اظهار، جو هِن ننڍي ڪنڊ جي گيت گيت ۾ آهي، ڀٽائيءَ ساڳئي رنگ ۾ سر ديسيءَ ۾ آندو آهي:

مون پانيو مون وٽ، هميشہ هوندا پرين.
يا ساڳئي سُر جي هڪ وائيءَ جون هيٺيون سٽون:

لُڪون لڳن ڪوسيون ڏاڍا تپن ڏينهن.....

وو! ڇڏي تون ڪو ڇپر ويندين!.....

اهڙا هزارين مثال آهن، جنهن ۾ هن جندڙيءَ ۽ ان جي ڏک سک، پيار ۽ پڇتاءُ، ريت ڪُريت کي گيت ۾ سمايو ويو آهي، ۽ جنهن جو پڙاڏو ڀٽائيءَ جي ڀٽ تي ٻڌو ويو آهي. اُنهيءَ ڀڪتاري جي تار ۾ صدين جي سنگيت جو پڙلاءُ آهي ۽ آڳرين جي ڇهاءُ ۾ ڪائي آد جڳاد آهي. هن ڌرتيءَ جي ڪائي ڏين آهي، جا جهوليءَ جهوليءَ ورهائبي رهي آهي ۽ فقط هڪڙيءَ ذات جو ڏاج نہ آهي.

مون ڀٽائيءَ جي اُلوهيت ۾ بہ اُهوئي آواز ٻڌو آهي. هيءُ انسان جي روحاني مساوات جو پيغمبر اُهوئي پيغام دهرائي رهيو آهي، جو نرگن واد ۽ پريم مارگ ۽ ڀڳتي تحريڪ جي شاعريءَ ۾ آهي، جنهن کي ڪبير، ميران ٻائيءَ، سورداس، ملڪ محمد جائسيءَ، رحيم خانان پنهنجن دوهن، چوپاين ۽ گيتن جي ذريعي هن ننڍي کنڊ جي کنڊ ڪڙڇ ۾ پهچايو ۽ جنهن کي سرمد ۽ دارا شڪوه پنهنجي رت سان ريتو ڪيو.

برصغير ۾ جي بہ انساني مساوات جو روحاني تحريڪون پيدا ٿيون، جن انسان کي تعصب، تفرقي بازيءَ، ابن الوقتيءَ ۽ خود پرستيءَ خلاف تلقين ڪئي، جن انسان جي خمير ۾ ضمير کي سڀ کان اهم درجو ڏنو ۽ دولت ۽ اقتدار جي هوس کي هُن جي روحاني ترقيءَ لاءِ رڪاوٽ سمجهيو، اُنهن سيني تحريڪن جو تتُ ڀٽائيءَ جي بيت ۽ وائيءَ ۾ سمايل آهي. شاهہ جو رسالو سماوي الهام نہ آهي، اهو هن ڌرتيءَ جو الهام آهي، جو هوءَ ڪيتري وقت کان سيني ۾ سانڍيندي آئي هئي، ۽ جڏهن اُن جو پيغمبر پيدا ٿيو، تڏهن اُن جي واتان اُهو پيغام گل ڦل ٿي پڪڙجي ويو.

جسم ۽ روح جي شاعريءَ جي اِنهيءَ مڌر ميلاپ، ڌرتيءَ ۽ آڪاس جي انهيءَ انوکي سنگم ۾ ئي ٻٽائيءَ جي انفراديت آهي. ٻٽائي سنڌ ۽ هند جي پيونديءَ مان اُهو اسريل ميوو آهي، جنهن جي جڙ پراڻي آهي، پر ذائقو نرالو آهي.

مون ڪبير ۽ ڪجهه ٻين هندي شاعرن ۾ انسان جي عملي زندگيءَ جي چرخي سان تشبيهه پڙهي آهي، ۽ سُر ڪاپائتيءَ ۾ ڏنل پيغام جو ماخذ ڳولي سگهيو آهيان. پر مون پوري برصغير جي شاعريءَ ۾ ڪٿي به نہ پڙهيو آهي تہ ازلي حقيقت کي ڏُٽ سان تشبيهه ڏني ويئي هجي، يا جنهن ۾ انسان جي دائمي جستجوءَ کي ڏوٽيڙي ۾ مجسم ڪيو ويو هجي، جيئن ٻٽائيءَ سرڪاهوڙيءَ ۾ ڪيو آهي.

"سمر ڪيائون سُڄ ۾، ڏوري ڏُٽ لهي." -

اُنهيءَ ڌرتيءَ جي پيغمبر جي صدا آهي، جنهن انسان جي مادي ۽ روحاني ضرورتن ۾ هڪ پاينده رابطو ڳولي لڌو آهي.

پر اِها ڏات هن ڌرتيءَ جي ڏَين آهي. اوهان مِيين عنات جو ڪلام پڙهيو هوندو، تہ اوهان ڏٺو هوندو تہ عنات ۾ به اهيئي لوڪ-ڪهاڻيون، تمثيلون، محاورا، روزمرهه جو استعمال، استعارا، علامتون، ادبي اشارا، تشبيهون، تخيل، ڪلام جي فصاحت ۽ زبان جي سلاست سڀ ساڳئي رنگ روپ، سَڄ ڏَڄ سان ملن ٿا، جيئن ٻٽائيءَ جي ڪلام ۾ آهن. تاريخ جي ستم ظريفيءَ سنڌي ٻوليءَ جون اُن ڪان اڳ جون تخليقون ناياب ڪري ڇڏيون آهن، نہ تہ اُنهن روايتن جو سلسلو ڳولي سگهجي ها ۽ اُنهن جو ناتو هزارن صدين سان جوڙي سگهجي ها. پر اِن ۾ ڪوبہ شڪ نہ آهي، تہ شاهہ لطيف جو وجود ڪائي ازلي شعبده بازي نہ آهي، پر هِن ڌرتيءَ جي فن ۽ فڪر جي درجي بدرجي ارتقا جو حاصل آهي: ۽ جڏهن شاهہ لطيف آيو، تڏهن

سج جئن چانئجي ويو، جنهن جي اُهاءَ ۾ ٻيا 'تارا، تِر، تروڪٽيون' ڏِکجي ويا، ۽ پنهنجي جوت ايتري جرڪائي نہ سگهيا، جيتري اُنهن ۾ جِلا هئي.

صديون چمڪي، اوچتو اُهو سجُ گرهڻ ۾ اچي ويو. ديومالا ۾ آهي تہ راهوءَ جهڙا دئيت جڏهن سج کي وَٽُ ڪندا آهن، تڏهن سجَ گرهڻ ٿيندو آهي. سنڌ جي جديد شاعريءَ جڏهن اک کولي، تڏهن اُن جي چوڌاري اوندهہ نظر آئي. زندگيءَ جا قدر بدلجي چڪا هئا. فاشزم جا ڪوڙا پيغمبر چوٽيءَ جا شاعر ٿي سمجهيا ويا. انصاف، امن، انسان دوستيءَ جي سج کي اُنهن جي شاعري گرهڻ جئن ويڙهي چڪي هئي. اسان ڏٺو تہ اسان جا شاعر تصوف وارو انساني برادريءَ جو پيغام وساري چڪا آهن، تخليقي قوت کي تعصب جي ڏٻڻ ڳرڪائي چڪي آهي، شاعري فقط لفاظي آهي، نقالي آهي، ادبي شعبده گِري آهي ۽ ان ۾ پيغمبريءَ جي بوءِ بہ نہ رهي آهي. اسان ڏٺو تہ اسان جي ثقافت جي جڙ ڪٽجي چڪي آهي، ۽ جا ثقافت اڳ واڙيءَ ڦل جئن وڌي هئي، اُها بي پاڙيءَ ول جئن ڦهلي رهي آهي، جا اسان جون ساريون صلاحيتون سڪائي ڇڏيندي. اسان ڏٺو تہ پولڙا تاريخ جي مداريءَ جي هٿ ۾ نچي رهيا هئا ۽ شينهن پنجوڙ ڏسي پاسي ٿي ويا هئا.

اُن وقت اسان سوچيو تہ اسان جي نجات اِن ۾ آهي تہ ٻتائيءَ سان پنهنجو سلسلو جوڙيون تہ اُهي روحاني قدر، جي ٻتائيءَ جي شاعريءَ جي جان هئا، تن کي جديد شاعريءَ جو سنگ-بنياد ڪيون، تہ هِن ڪوڙ جي سڙاند ۾ وري اُها سچ جي سڳنڌ ڦهلايون، جنهن کان هن ڌرتيءَ جي ڪنڊ ڪڙڇ وانجهي ٿي چڪي آهي. مومل بہ نئين، مينڌرا بہ نوان، پر ڪاڪ پراڻي هئي. اسان اُن تي پنهنجا رنگ رَتولَ

اڏيا، ۽ مستقبل فيصلو ڪندو تہ اسان جي جديد شاعريءَ تي بہ ڪي صديون پَونر پنيوليا ايندا يا نہ!

حال جو ازلي منصف مستقبل آهي. فقط ان جي فتوا اٽل آهي، ۽ مستقبل ئي فتوا ڏيندو تہ جو پيغام سنڌ جي جديد شاعريءَ ڏنو آهي، اُن ۾ هن برصغير جي ڪوڙهئي ضمير جو علاج آهي يا نہ. زندگي 'ڪوهِ بي سُتون' سهي، پر جي ڪوهڪن جي ضرب ۾ 'جُوي-شِير' جي تلاش آهي، تہ تاريخ هن کي ڪڏهن بہ مايوس نہ ڪيو آهي. سنڌ جي جديد شاعريءَ جو پيغام هي آهي:

تہ پٽائي عظيم آهي، پر سنڌ عظيم ترين آهي، تہ پٽائيءَ سان اسان جو سلسلو دراصل پنهنجيءَ ڌرتيءَ سان ناتو آهي؛

تہ سنڌ جي ڌرتي اُنهي انساني اقدار جو سرچشمو آهي، جنهن ۾ برصغير جي مرده ضمير لاءِ آب حيات آهي؛

تہ ذات سستي آهي، ۽ ضمير مهانگو آهي، ۽ ضمير جي حصول لاءِ سر جو سودو سهانگو آهي؛

تہ فن جيستائين زندگيءَ جو ضمير نہ آهي، تيستائين اُهو پاڻيءَ تي چِتُ آهي، ان ۾ ڪائي پايندگي نہ آهي.

•